МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Донецький державний університет внутрішніх справ

Є. В. Зозуля, О. С. Туренко, І. В. Іванов

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Підручник

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

УДК 340.12(073)
З-78

Рецензенти:

Гавриленко Олександр – професор кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор;

Захарченко Петро – професор кафедри теорії та історії права та держави Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького державного університету внутрішніх справ
(протокол № 3 від 30 жовтня 2024 року)

Зозуля Є. В.

З-78 Історія вчень про державу і право : підручник. / Є. В. Зозуля, О. С. Туренко, І. В. Іванов – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2025. – 348 с.

ISBN 978-617-554-677-2

Підручник «Історія вчень про державу і право» містить опорні конспекти, глосарій, питання для самоконтролю, базову і допоміжну літературу, уривки текстів та запитання до кожної теми. Видання допоможе курсантам, студентам та слухачам більш ефективно організувати процес самостійної підготовки, глибше усвідомити зміст основних державно-правових теорій, контролювати ступінь засвоєння навчального матеріалу.

УДК 340.12(073)

ISBN 978-617-554-677-2

© Донецький державний університет внутрішніх справ, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП. Історія вчень про державу і право як наука і навчальна дисципліна . . . 8

Розділ І
ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тема № 1
ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. Загальні особливості політико-правової думки та світогляду Стародавнього світу . . . 17
2. Вчення про державу і право Стародавнього Сходу . . . 19
3. Політичні та правові вчення Стародавньої Греції . . . 29
4. Вчення давніх римських юристів . . . 42

Висновки . . . 46
Питання та завдання для самоконтролю . . . 47
Теми творчих робіт та есе . . . 48
Додаткова література до теми . . . 48

Тема № 2
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ РАННЬОГО ТА ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Виникнення і становлення християнських державно-правових ідей . . . 50
2. Політико-правові ідеї Аврелія Августина . . . 53
3. Канонічне право Римо-католицької церкви . . . 55
4. Тираноборча концепція Іоанна Солсберійського . . . 59
5. Вчення про державу і право в Західній Європі в XIII–XIV ст. . . . 61
6. Політичні та правові погляди мислителів Київської Русі . . . 64

7. Середньовічна юриспруденція та її роль у розвитку права 67
8. Ідеї про державу і право в ісламському світі 72
Висновки 74
Питання та завдання для самоконтролю 75
Теми творчих робіт та есе 76
Додаткова література 76

Тема № 3

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ПЕРІОД ЗАНЕПАДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Політичні і правові вчення епохи Відродження і Реформації 78
2. Вчення про державу і право у період ранніх буржуазних революцій 88
3. Проблеми державності та права в Україні в XVI – поч. XVIII ст. 98
Висновки 103
Питання та завдання для самоконтролю 105
Теми творчих робіт та есе 106
Додаткова література до теми 106

Тема № 4

ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ПЕРІОД ПРОСВІТНИЦТВА (РАННІЙ МОДЕРН)

1. Зміст і основні напрями політичної та правової ідеології Просвітництва 112
2. Політичні та правові вчення у США періоду боротьби за незалежність 124
3. Політико-правові ідеї в період Французької революції кінця XVIII ст. 127
Висновки 133
Питання та завдання для самоконтролю 133
Теми творчих робіт та есе 134
Додаткова література до теми 134

РОЗДІЛ ІІ
ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ЕПОХИ МОДЕРНУ

Тема № 5
ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

1. Основні течії політичної та правової ідеології в Німеччині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. . . . 143
2. Політичні та правові вчення західноєвропейського лібералізму . . . 154
3. Державно-правова концепція юридичного позитивізму . . . 164
4. Соціалістичний утопізм початку XIX ст. . . . 166
5. Історична школа права . . . 169

Висновки . . . 172

Питання та завдання для самоконтролю . . . 172

Теми творчих робіт та есе . . . 173

Додаткова література . . . 174

Тема № 6
ЄВРОПЕЙСЬКІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ШКОЛИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Державно-правова доктрина марксизму. Неомарксизм . . . 190
2. Анархізм про державу і право . . . 193
3. Теорія конфліктів Людвіга Гумпловича . . . 198
4. Юридичний позитивізм К. Бергбома й А. Есмена . . . 200
5. Ліберальні концепції права Р. фон Ієринга та Г. Єллінека . . . 203
6. Теорія природного права Р. Штаммлера та Г. Радбруха . . . 207
7. Аристократична концепція держави і права Ф. Ніцше . . . 209
8. Соціологічні концепції М. Вебера . . . 212

9. Політико-правова доктрина більшовизму. 215
Висновки 221
Питання та завдання для самоконтролю 222
Теми творчих робіт та есе 223
Додаткова література 223

Тема № 7

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ XX–ПОЧАТКУ XXI СТ.

1. Правові ідеї солідаризму та інституціоналізму 234
2. Елітарні теорії держави 237
3. Політико-правові вчення націонал-соціалізму 239
4. Державно-правова концепція юридичного позитивізму 240
5. Соціологічна юриспруденція (Є. Ерліх, Р. Паунд) 245
6. Теорія природного права 249
7. Неоліберальні концепції держави 254
8. Концепції соціальної держави і політики загального благоденства 257
9. Державно-правова думка кінця XX–початку XXI ст. 259
Висновки 265
Питання та завдання для самоконтролю 266
Теми творчих робіт та есе 267
Додаткова література 267

Тема № 8

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ КІНЦЯ XVIII–ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Політико-правові теорії в Росії та Україні у другій пол. XVIII – на поч. XIX ст. 283
2. Політико-правова концепція революційного руху першої половини XIX ст. 292

3. Політико-правові концепції Росії кінця XIX–поч. XX ст. 305
4. Державно-правові концепції в Україні
кінця XIX – початку XX ст. 312
Висновки 321
Питання та завдання для самоконтролю 322
Теми творчих робіт та есе 323
Додаткова література 323

ГЛОСАРІЙ 333

ВСТУП. ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Історія вчень про державу і право (ІВДП) належить до історико-юридичних навчальних дисциплін, у якій зосереджений значний політико-правовий досвід попередніх поколінь, відображені основні напрями, підсумки попередніх досліджень проблем свободи, справедливості, права, законодавства, держави. Багато передових умів людства присвятили себе створенню концепцій держави і права, здатних пояснити генезис цих феноменів, їх сутність; визначити шляхи та способи їх подальшого розвитку для найбільш ефективного виконання своїх функцій та задоволення відповідних потреб окремих індивідів, соціальних груп, націй, народів – для кращого майбутнього людства взагалі.

Сьогодні, коли зросла увага до проблем соціального і політичного передбачення, стало очевидним, що без історії неможливе наукове прогнозування в галузі юридичних, політичних, державного управління та інших наук. Відтак через дослідження вчень про державу і право ми вчимося враховувати досвід попередників і намагаємося залишити нащадкам удосконалені інститути державної влади, ефективну правову систему, що в найбільш оптимальний спосіб виконуватимуть покладені на них функції та відповідатимуть потребам людини і суспільства.

Об'єктом наукового вивчення ІВДП як науки є не держава та право як соціальні інституції, а форми їх теоретичного пізнання й осмислення – ідеї, концепції, теорії, доктрини. Вони в логічно-понятєвій формі відображають історичний процес пізнання державно-правових явищ

і позначені загальним терміном «учення». Кожне з них має доволі сталу структуру, а саме: програмні й оцінні засади (політична оцінка держави і права, визначення їхніх мети й завдань, відображення інтересів та ідеалів певних соціальних груп, їхнього ставлення до держави і права), методологічний базис (наукові, філософські чи релігійні засади), теоретичний зміст (намагання через запровадження нового понятєво-категорійного апарату з'ясувати питання походження держави і права, осягнути правові форми, основні принципи побудови державного ладу і права, окреслити їхнє соціальне призначення).

ІВДП ставить своїм завданням ознайомити курсантів, студентів та слухачів із найвідомішими і найбільш впливовими в історичному минулому теоретичними концепціями держави і права. Вивчення цих теорій та їх зв'язок із сучасними проблемами права і держави сприяє глибокому розумінню і правильному вирішенню останніх. Отже, *предметом* ІВДП є історія виникнення і розвитку теоретичних знань про право, державу, політику, законодавство, історія політичних і правових теорій.

Виходячи з визначення предмета навчальної дисципліни, слід розуміти, що вона має два аспекти (історичний і теоретичний), досліджує особливий предмет – історію виникнення, розвитку, утвердження і поширення теоретичних знань про право, політику, суспільство, законодавство, правовий порядок. Однак предмет історії вчень про державу і право охоплює не всі знання про державу і право, а лише ті з них, які було теоретично обґрунтовано та концептуально викладено. З огляду на це, ІВДП у системі юридичних наук і юридичної освіти є самостійною наукою і навчальною дисципліною.

Історичний розвиток державно-правової думки підпорядкований певним закономірностям. Вивчаючи їх, ІВДП сприяє узагальненню знань про природу і зміст понять «право», «держава», «закон»; про роль держави і права в регулюванні суспільних відносин; з'ясуванні напряму еволюції державно-правової думки людства, зважаючи на історичні тенденції його розвитку. Найважливішими закономірностями, відповідно до яких відбувається розвиток державно-правової думки, є такі:

– будь-яке вчення формується в умовах і під впливом політико-правової дійсності певної історичної доби, що виявляється в абстрактно-узагальнених теоретичних побудовах;

– формування вчень про державу і право відображене в розгалуженій системі ідеологічних впливів, а спосіб обґрунтування політико-правових доктрин пов'язаний з переважним історичним типом світогляду та безпосереднім світоглядом мислителя;

– в історії державно-правових вчень прослідковується спадковість і зв'язок між ученими попередніх та наступних історичних епох. Кожне наступне вчення зазвичай ураховує уявлення про державу і право тих мислителів, теорії й концепції яких були першими.

Історія вчень про державу і право тісно пов'язана з іншим навчальним курсом факу політологія – історією політичних та правових вчень. Саме під такою назвою ці споріднені дисципліни викладалися в період існування Російської імперії. У радянські часи комплекс наукових знань про державу і право мав різні назви: «Історія політичних учень», «Історія політологічних і правових вчень». За часів незалежності України цей курс затвердився під назвою «Історія вчень про державу і право» як ключова ланка у процесі підготовки юристів та фахівців з державного управління.

Автори підручника спираються на досягнення своїх попередників, таких відомих учених, як Андрусяк Т., Горбатенко В., Демченко Г., Кормич А., Крестовська Н., Мироненко О., Наум М., Скакун О., Трофанчук Г., Цвіркун А., Шульженко Ф. та інших.

Методи ІВДП – це сукупність логічних засобів і прийомів, конкретних способів пізнання загальних закономірностей виникнення та розвитку вчень про державу і право, їх тлумачення й оцінки, способи та форми виявлення співвідношення конкретної державно-правової теорії з реальною дійсністю.

Методи, використовувані під час вивчення ІВДП, можна розподілити на загальнонаукові, загальнологічні та спеціальні. До загальнонаукових належать: діалектичний, порівняльно-історичний, соціологічний, культурологічний, ціннісний, антропологічний, герменевтичний методи.

▪ *Діалектичний метод* орієнтується на пізнання явищ суспільного життя у процесі його розвитку, виникнення суперечностей, єдності та боротьби протилежностей. Цей метод спрямовує суб'єкта пізнання на розгляд певних об'єктів (державно-правових явищ, концепцій, доктрин) у постійному взаємозв'язку між собою та з різноманітними процесами

людського буття. У тісному зв'язку з діалектичним методом перебуває *принцип історизму*, який є універсальним методом соціального пізнання. Він передбачає вивчення знань, надбаних людством, у їх послідовно-часовому розвитку; виявлення зв'язку минулого і майбутнього; дослідження суспільних явищ, усього історичного процесу людської діяльності на основі об'єктивних закономірностей, єдності історичного й логічного.

- *Порівняльно-історичний метод* – зіставлення поглядів мислителів різних епох і народів на розвиток певних державно-правових явищ та інститутів (таких як влада, держава, право) з метою виявлення спільних та спеціальних ознак.
- *Соціологічний метод* передбачає виявлення соціальної зумовленості теоретичних позицій мислителів різних часів. Сенс його застосування полягає насамперед у виявленні постійних зв'язків між фактами суспільного життя і специфікою їх осмислення з метою з'ясування загальносоціальних закономірностей.
- *Культурологічний метод* орієнтує на пізнання загальної та політичної культури певного суспільства, культури мислення і рівня осмислення представниками окремого народу спільних національних особливостей державно-правового розвитку.
- *Ціннісний метод* спрямований на з'ясування значення й ролі певних явищ для суспільства й особистості, на їхнє оцінювання з позицій свободи, справедливості, демократії, поваги до прав і свобод людини.
- *Антропологічний метод* передбачає зумовленість держави і права природою людини як родової істоти з усіма її потребами і проблемами. Цей метод сприяє виявленню ірраціональних, біологічних та інших мотивів поведінки людей, зумовлених людською природою.
- *Герменевтичний (тлумачний) метод* допомагає досягти чіткості у прочитанні текстів правових документів і роз'ясненні їх внутрішнього змісту, вживанні термінів і узгодженні сфер їх використання, тлумаченні вчинків учасників правовідносин.

До загальнологічних методів ІВДП належать абстрагування, аналогія, аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, формалізація тощо. Спеціальним методами є соціально-юридичний, порівняльно-правовий та інші.

ІВДП дотримується такої періодизації:

1. Стародавній етап (приблизно ІІІ тис. до н. е. – V ст.) – характерним для нього було те, що не розрізняли державу і суспільство, право та мораль, оскільки свідомість людей існувала в межах міфо-символічного світогляду.

2. Середньовічний етап (V–XV ст. в історії Європи) – у цьому періоді панувало релігійне прагнення звільнитися від земних пут, перенести абсолютні ідеали християнства (ісламу в тому числі) у реальне життя. Як правило, держава та церква визначались в чітку ієрархічну систему, а норми права тісно пов'язувалися з релігійними канонами.

3. Новий етап – модерну (XVI–XX ст.) та постмодерну (середина XX–початок XXI ст.) характеризується в рамках великих ідеологічних програм становленням та боротьбою політичних груп і спільностей за розширення прав та свобод людини, демократію, верховенства права, вільний ринок і міжнародне право.

ІВДП виконує такі *функції:*

– пізнавальну – передбачає пізнання і пояснення закономірностей розвитку державно-правової думки, раціонального осмислення питань, які стосуються природи держави та права, їхнього походження і способів існування, узагальнення, систематизації та аналізу державно-правових інституцій і категорій;

– світоглядну – впливає на формування правосвідомості, правової й політичної культури;

– евристичну – дає змогу на основі вивчення теоретичних форм осмислення держави і права виявити нові закономірності, властиві державно-правовим явищам у нових умовах розвитку суспільства;

– комунікативну – сприяє якісному розвитку юридичних знань, забезпечуючи фактичним, науково обґрунтованим матеріалом інші правові дисципліни;

– прогностичну – полягає в можливості на основі вивчення закономірностей розвитку державно-правової думки визначити напрям їхньої еволюції;

– прикладну – передання систематизованих знань, підготовка фахівців-юристів.

Основна література до курсу

1. Андрусяк Т. Г. Історія політичних правових вчень. Львів : ЛНУ, 2001. 220 с.

2. Історія політичної думки / за заг. ред. Н. М. Хоми, І. В. Алєєксєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін. Львів : Новий Світ – 2000, 2020. 1000 с.

3. Історія політичних і правових вчень: від стародавніх часів до XVII ст. / Д. В. Журавльов, О. В. Коротюк, О. В. Лавринович, Ю. В. Чижмарь, А. Є. Фоменко, О. С. Юнін. Київ : Видавництво ОВК, 2021. 238 с.

4. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.

5. Левченков О. І., Литвинов О. М. Історія вчень про державу і право : навч.-метод. посіб. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. 216 с.

6. Марчук В. П., Марчук Г. В. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. Київ : Персонал, 2009. 480 с.

7. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 456 с.

8. Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 224 с.

9. Орленко В. В. Історія вчень про державу та право : посіб. для підготовки до іспитів. Київ : Видавець Паливода А. В., 2007. 204 с.

10. Санжаров С. М. Історія вчень про державу і право: Від найдавніших часів до початку XIX століття : навч. посіб. Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2008. 148с.

11. Світова класична думка про державу і право : навч. посіб. / Є. Ф. Безродний та ін. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 400 с.

12. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ : Основи, 1997. 838 с.

13. Трофанчук Г. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / Ун-т економіки та права «КРОК». Київ : Магістр-XXI сторіччя, 2005. 256 с.

14. Цюрупа М. В. Історія політичних і правових вчень : курс лекцій. Київ : КУТЕП, 2005. 220 с.

15. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 364 с.

16. Яремчук В. Д. Історія політичних і правових вчень: схеми, дефініції, джерела та персоналії : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 380 с.

Хрестоматії та енциклопедії до курсу

1. Історія вчень про державу і право : хрестоматія: у 4 ч. Ч. 1 : Політико-правова думка Стародавнього світу і Середньовіччя / уклад. В. В. Сухонос ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. 149 с.

2. Історія вчень про державу і право: хрестоматія : у 4 ч. Ч. 2 : Політико-правова думка епохи Відродження, Реформації та Просвітництва / уклад. В. В. Сухонос ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. 255 с.

3. Історія вчень про державу і право : хрестоматія : у 4 ч. Ч. 3 : Політико-правова думка XIX–XX століть / уклад. В. В. Сухонос ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. 247 с.

4. Історія вчень про державу і право : хрестоматія: у 4 ч. Ч. 4 : Сучасна альтернативна політико-правова думка / уклад. В. В. Сухонос ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. 98 с.

5. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.

6. Хрестоматия з історії політичних вчень : посіб. / упоряд. та автор комент. О. М. Уривалкін. Київ : Дакор, КНТ, 2008. 456 с.

7. Енциклопедія політичної думки / пер. з англ.; за ред. Н. Лисюк. Київ : Дух і Літера, 2000. 472 с.

8. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 672 с.

9. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та інші. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2. 744 с.

10. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та інші. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 789 с.

11. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та інші. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. . Т. 4. 720 с.

12. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5. 736 с.

13. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6. 768 с.

14. Encyklopedia polityczna. T. 1 / Adam Wielomski, Jacek Bartyzel, Bogdan Szlachta. Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2007. 462.

15. The Encyclopedia of Political Thought / Michael T. Gibbons (ed.). Malden, 2014. MA : Wiley-Blackwell.

Розділ І.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тема № 1.
ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Питання до теми:

1. Загальні особливості політико-правової думки та світогляду Стародавнього світу
2. Вчення про державу і право Стародавнього Сходу
   - 2.1. Політичні та правові вчення Стародавньої Індії
   - 2.2. Політичні та правові вчення Стародавнього Китаю
   - 2.3. Політичні та правові вчення Стародавньої Палестини
3. Політичні та правові вчення Стародавньої Греції
   - 3.1. Політико-правова думка Стародавньої Греції в ранній період
   - 3.2. Політико-правове вчення Платона
   - 3.3. Політико-правова теорія Арістотеля
   - 3.4. Політико-правове вчення Епікура та стоїків
4. Вчення давніх римських юристів
   - 4.1. Політико-правова теорія Цицерона
   - 4.2 Правові вчення давньоримських юристів

1. Загальні особливості політико-правової думки та світогляду Стародавнього світу

Період існування держав Стародавнього Сходу (в Китаї, Індії, Месопотамії, Палестині, Єгипті), Давньої Греції та Давнього Риму, що тривав від IV ст. до н. е. до V ст. н. е., визначений сучасною наукою під назвою Стародавній світ. Саме в цей період виникають перші політичні організації суспільства, його інститути – держава та право. Такий цивілізаційний процес відбувався та був усвідомлюваний сучасниками у межах міфологічного світогляду. Головною ознакою міфологічного світогляду був космоцентризм – стійке переконання, що всі явища світу існують у неухильному космічному порядку, встановленому з початку часів вищими силами. Звідси виникає уявлення, що земний світ є малою часткою всезагального космічного порядку. Його земним символом, відблиском божественної величі у світі людей був цар. Влада його уявлялася вічною – він представляв богам спільноту, якою керував за допомогою божественних законів.

Першими письменними джерелами, які надають нам приклад таких міфологічних уявлень, є давньоєгипетські літературні пам'ятки «Повчання Птахетепа» (XXVIII ст. до н. е.), «Книга мертвих» (XXIV ст. до н. е.), «Повчання гераклеопольського царя своєму сину» (XXII ст. до н. е.). У них стверджується, що влада фараонів та їх закони мають божественне походження і зазначено, що головним обов'язком людини є дотримання встановлених богами правил поведінки.

Аналізуючи стародавні джерела, вчені дійшли висновку, що основними особливостями світогляду Стародавнього світу були:

– міфологічний синкретизм – чуттєве уявлення, що все суще у світі містично пов'язано між собою, тобто реальні емпіричні знання людина прирівнювала та поєднувала з своєю суб'єктивною вигадкою, вважаючи це непорушною істиною;

– влада має божественне походження. Вона надається обраній богами людині, тобто вищі сили сакрально легітимізують царів на правління та утверджують всі державницькі інститути. На основі такого уявлення формується перше обґрунтування теократії;

– цар був мислимим центром всесвіту, уявленою віссю світу, в ньому нерозривно зливалися космічний та соціальний світи. Вища мета царя – зберегти мир – упорядкований стан благословення народу, який живе без насилля та зла;

– сакральність упорядкованого богами світу вимагала від царя, державних інституцій і народу збереження його у первісному стані. Трактування того поняття «прогрес» у Стародавньому світі було протилежним сучасному його розумінню – обов'язковим було дотримуватися раніше встановлених традицій та норм, не змінюючи їх, оскільки тоді упорядкований світ зруйнується та настане хаос;

– земні закони усвідомлювалися не лише як воля царя, а передусім були втіленням «Божої справедливості», правосуддя, які набували уособлення в окремих божественних силах – «Маат» у Давньому Єгипті, «Шамаш» у Вавилоні, «Рита» у Давній Індії,

«Дао» у Давньому Китаї, «Діке» у Давній Греції. Відтак, будь-який закон розглядався як єдиний морально-правовий комплекс правил поведінки, якому необхідно слідувати імперативно.

На основі визначених міфо-світоглядних особливостей людей Стародавнього Сходу формувалися політико-правові вчення цієї епохи. Останні своєю чергою мають такі характеристики:

– політико-правові вчення Стародавнього Сходу залишилися суто прикладними. Їх основний зміст становили питання, які стосувалися мистецтва управління, механізму існування влади і правосуддя. Іншими словами, у політичних доктринах розроблялися не стільки теоретичні узагальнення, скільки конкретні проблеми техніки та методів здійснення влади (яскравим прикладом є «Артхашастра»);

– в них була відсутня ідея прав людини. У правовому статусі індивіда стародавні мислителі вбачали лише один аспект – обов'язки. У повній відповідності до цього підходу чиновники не мислили участі народу у виправданні державної влади і можливості опору державному свавіллю;

– політичні вчення Стародавнього Сходу не відокремлювалися від моралі та становили собою етико-політичні доктрини. Перетворення в суспільстві й державі у багатьох вченнях пов'язувалися зі змінами у способі життя, з їхньою моральною поведінкою. Власно ж мистецтво

управління державою часто зводилося до морального вдосконалення правителів, до управління силою особистого прикладу.

Згодом міфологічний світогляд у Стародавньому світі починає розпадатися (у давніх греків це відбувається з VIII–VI ст. до н. е.) і його місце посідає релігійне уявлення. Головною ознакою релігійного світогляду є розокремлення космосу на світ богів і мертвих та світ людей, де панує фатум. Фатум, як волю богів, неможливо змінити або уникнути його – йому лише можна слідувати. Пізнати індивідуальну долю чи долю народу, держави можна було завдяки пророцтву жерців та, переважно, раціоналізації дійсності. Отак, в I тис. до н. е. у всіх політико-культурних центрах стародавнього світу досить чітко прослідковується раціоналізація трактувань соціально-політичних явищ. Це вилилось у десакралізацію царської влади та утворення первісних теорій про державу та право, їх раціональне усвідомлення.

2. Вчення про державу і право Стародавнього Сходу

2.1. Політичні та правові вчення Стародавньої Індії. У першій пол. II тис. до н. е. на півострів Індостан вторглися племена аріїв, які стимулювали різку диференціацію місцевих племен, розподіл їх на касти. Арії принесли з собою усні тексти – Веди (священне знання). Назва цих текстів надала назву першій цивілізаційній епосі Індії – ведійської (до виникнення перших держав у VI ст. до н. е.).

Згодом Веди склались в чотири збірники: Рігведа, Самаведа, Яджурведа та Ахтарваведа і поклали безперервну традицію нормування ієрархічного способу життя, де все було регламентовано, – варно-кастову систему. Згідно з «Рігведою» (Збірка гімнів [богам]), суспільство поділено на чотири освячені стани, що походили з першолюдини (вселенська людина) – Пуруші: брахмани (жерці) – від її вуст, кшатрії (воїни-правителі) – з рук, вайшії (вільні общинники) – зі стегон і шурди (безправні люди, що перебувають у служінні до трьох «вищих» варн) – із ступнів. Кожна попередня варна вважалася вищою за наступну. Варни становили обмежені т. зв. касти, що різнилися між собою роллю, яку вони відігравали у суспільно-політичному та економічному житті. Цей поділ оголошувався споконвічним, був визнаний космічним законом – Ритою («рта»).

Варно-кастова система вкорінилася у повсякденне життя індусів, призвівши до трагічних наслідків. Адже індійське суспільство ніби закостніло – варно-кастова система об'єктивно суперечила інтересам не лише обдарованих особистостей, а й державності, роз'єднуючи підданих, ставлячи їх у різні позиції до загальнодержавних норм співжиття, перешкоджаючи консолідації населення в межах держави. Першою спробою реформувати цю систему було релігійно-політичне вчення брахманізму, яке виникло в середині І тис. до н. е. Брахманізм почав набувати свого теоретичного втілення в Упанішадах (дослівно «сидіння поруч із наставником», тобто сокровенне знання). Їх було складено приблизно в IX–VI ст. до н. е. як коментар до текстів Вед. Місце Рити в Упанішадах посідає вчення про дхарму – вічний закон, що забезпечує гармонію та порядок у суспільстві, моральний обов'язок, тлумачення змісту яких належить виключно брахманам. Вчення про дхарму тісно пов'язане з двома морально-космічними доктринами брахманізму: сансарою (вічний життєвий кругообіг) та кармою (закон відплати), якими було визначене нове соціальне положення людини після її переродження. Щоб у «іншому житті» мати більш високий статус у варно-кастовій системі, людина повинна слідувати дхармі, сенс якої визначають брахмани. Таким чином, були закладені ідеологічні засади теократичної держави, де влада царів підкорялася авторитету жерців.

Традиції брахманського (з помітним впливом буддизму) державного мислення закладені в трактаті IV ст. до н. е. «Артхашастра» («Наука про користь», «Наука про державний устрій», що складається з 15-ти книг), автором якого вважається брахман Каутілья. Трактат не відображає державного устрою якоїсь країни, він надає ідеальні засоби управління державою та висовує ідею сильної централізованої царської влади.

В «Артхашастрі» розкриті основні елементи держави: правитель, міністр, сільська місцевість, укріплені міста, скарбниця, військо, союзники. Ним визначені правила і принципи діяльності певних установ влади й управління державою. Одним із найважливіших принципів управління визначено користь (артху). Її усвідомлювали провідним принципом усіх політичних дій, суспільного порядку, судочинства, правил поведінки й обов'язку державних чиновників.

У своїй державницькій діяльності цар повинен керуватися артхою та вирізнятися високими розумно-моральними якостями. Цар, хоча і прислуховувався до порад жерців, сам визнавав сенс дхарми. З чотирьох видів «законного порядку» – дхарм, які визначені Каутільєю, – царські укази (раджа-шасана), священні закони (дхарамашастри – включаючи традицію Вед та Упанішад), судові рішення (вьявахара) та звичаї (чаріта) – вищою силою наділений царський указ. Якщо священний закон не узгоджується з дхармою, встановленою царським указом, слід застосовувати останню. Але за відсутності розбіжності між ними релігійний закон залишається непохитним, і йому надавалася перевага перед судовим рішенням і звичаєвим правом.

Отже, в «Артхашастрі» помітні дві тенденції: 1) поглиблення значення світської влади, раціонального царя, звільнення державної влади від релігійних традицій та впливу жерців; і 2) розокремлення законодавства на чотири окремі галузі, за якими приховуються різні джерела права. Ці теоретичні доктрини мали єдину мету – консолідувати суспільство та сформувати централізовану державу. Втім, варно-кастова система залишилася не реформованою – такою, що перешкоджала централізації держави на основі державній користі. Варно-кастову систему закріплено політико-правовою пам'яткою II ст. до н. е. «Законами Ману». Особливу роль у «Законах» відведено покаранню (данді). Затверджується державницька доктрина про дандаїті – «керівництво (володіння) палкою». Доктрина походить із переконання, що мало тих людей, які слідують дхармі за переконанням, більшість людей робить це тільки із страху покарання. Тому жезл царя, державний батіг має бути застосований на користь людині – на вдосконалення людей, які повинні йти шляхом дхарми. Тобто у «Законах Ману» утверджується усвідомлена доктрина насильственної природи влади, що опановує погану природу людини. У VI ст. до н. е. брахманізм отримав свого ідеологічно-релігійного опонента – буддизм. Його засновник Сіддхартха Гаутама створив релігійно-етичне вчення про духовну рівність людей та самодосконале життя, які ведуть людину до щастя. У правовій сфері більш відомий буддійський трактат «Дхаммападе», що містить вимогу щодо обмеження ролі покарань та затверджує право людини на особистий життєвий вибір. Буддизм підривав авторитет

брахманізму та створював передумови об'єднання Індії в єдину державу. Це відбулося під час правління Ашоки в III ст. до н. е. – було створено імперію Маур'єв. Утім, буддизм, ставши державною релігією, поступово втратив свій вплив, і на початку II тис. н. е. в Індії майже не залишилося буддійських громад. Головною ідеологічною та державно-правовою доктриною Індії з початку I тис. н. е. став реформований брахманізм, який отримав назву індуїзму.

2.2. Політичні та правові вчення Стародавнього Китаю мають глибинне коріння, що сягає II тис. до н. е. Саме в цей час з'являються перші стародавні історичні записи, пісні й перекази давніх китайців. У «Книзі пісень» записані перекази про походження Землі, людей, про прабатьків. Перекази приписують Небу появу народу, предки якого з волі Неба призначили правителів. Божественне походження верховної влади пояснювалося й у «Книзі переказів» (VIII ст. до н. е.), де Вищий предок (верховне божество) захищав і опікувався народом, втручався у земні справи, у дії царів (*ванів*). Вважалося, що через вана Небо регулює соціальне життя людей, карає їх за порушення встановленого порядку.

Найбільшого розвитку політико-правова думка у Стародавньому Китаї одержала в VI–III ст. до н. е. Саме тоді в суспільно-політичній думці склалися різні напрями і школи. Розвиваючись на основі попереднього міфологічного світогляду, вони часто використовували ті самі уявлення (наприклад, про божественну волю неба, про закон дао [«шлях»]), змінюючи їх зміст відповідно до своїх програм. Найбільш відомими і впливовими політико-правовими вченнями Стародавнього Китаю були даосизм, конфуціанство, моїзм і легізм.

Даосизм виник у VI ст. до н. е. Його засновником вважається Лао-Цзи («Старий Вчитель», «Старе Немовля»), основною працею якого є «Дао де-цзин» («Книга про дао і де»).

В основі даосизму лежало поняття дао, взяте з традиційних китайських вірувань, де воно означало правильний життєвий шлях людини або народу, що відповідав велінням неба. На відміну від традиційного тлумачення дао як прояву небесної волі, Лао-Цзи характеризував його як незалежний від небесного владики природний перебіг речей, природну закономірність.

Дао визначало закони неба, природи і суспільства. Воно втілювало вищу доброчесність і природну справедливість. Відхилення від дао порушує соціальну гармонію, що спричиняє тяжке становище народу, соціально-політичну нерівність людей, занепад уявленого світу.

«Дао» виявляється в суспільних відносинах як природне право, що діє постійно, безпосередньо та приховано. Лао-Цзи стверджує, що правом, яке найбільшою мірою сприяє добробуту, є таке, що дає простір для вільної дії безсловесних явищ природи. Саме в межах природної справедливості правитель повинен застосовувати свої закони. Справедливість і розум є природними законними суддями і виконавцями законів. Небо надає правителю мандат на правління – доброчинність (*де*). Коли ж правитель підмінює справедливість і розум власною примхою, він узурпує функцію природного закону. Тим самим він втрачає де і повинен удосконалити себе або передати владу іншому.

Головним принципом даосизму є «недіяння» (*увей*) – утримання від активних дій. Недіяння в цьому вченні постає передусім як засудження антинародного активізму володарів і багатих, як заклик утриматися від утисків народу і залишити його у спокої.

Людські установлення у сфері управління і законодавства є неприродними, це відхилення від дао і помилкові принципи управління. Реалізація принципу «природного» (природного права) у політико-правовому житті здійснюється відповідно до дао, що означає відмову від культури і повернення до природності: відмову від подальшого вдосконалення суспільства, держави і законів.

Лао-Цзи закликає до патріархальної простоти минулих часів, до життя в маленьких, розокремлених поселеннях, до відмови від писемності і нового. Вод ночас він критикує насильство і війни.

Конфуціанство виникло в VI ст. до н. е. завдяки творчості Кунфу-цзи, який виклав своє вчення в книзі «Лунь-юй» («Бесіди та судження»). Основними категоріями

конфуціанства є такі поняття: благородний муж (цзюнь-цзи), людинолюбство (*жень*), почуття обов'язку (*і*), вірність (*сінь*), правила ритуалу (*лі*).

Управляти державою, за Конфуцієм, покликані благородні мужі на чолі з ваном – «сином Неба». Конфуцій стверджував, що розподіл людей на «вищих» та «низьких» не може бути усунений. Утім, «вищими», за його переконанням, повинні бути не за ознаках народження чи спадковості, а за моральними якостями і знаннями. В конфуціанстві благородний муж – це зразок моральної досконалості, людина, яка своєю поведінкою затверджує норми моралі. Саме за цими критеріями Конфуцій пропонував висувати на державну службу.

Головна мета благородних мужів – виховати в собі й розповсюдити людинолюбство. Конфуцій розумів людинолюбство як поведінку, що відповідала моральним цінностям сімейно-кланових колективів і патріархальних громад. Людинолюбство включало: піклування батьків про дітей, синовню шанобливість до старших у сім'ї, а також справедливі відносини між іншими людьми. «Шанобливість до батьків і шанобливість до старших братів – це основа людинолюбства». Загальним принципом стосунків між людьми був принцип «не роби іншим того, чого не бажаєш собі».

Конфуцій розвивав патріархальну концепцію держави, що визначалась як велика сім'я. Влада вана постає як влада батька. Відносини в державі уподібнюються сімейним стосункам, де молодші підпорядковуються старшим. Суспільство складається з природних станів, які мають ієрархію: «темні люди», «простолюдини», «низькі» повинні підкорятися «благородним», «кращим», «старшим». Виховання підданих – найважливіша державна справа, і здійснювати її необхідно силою особистого прикладу. Своєю чергою, народ зобов'язаний виявляти синову шанобливість до правителів, беззаперечно їм покорятися. Отже, ідеал Конфуція – правління освіченої та моральної аристократії – є спробою обґрунтування патерналіської теорії держави.

Принципи легітимного правління. Конфуцій вважав: якщо правитель сприяє добродійній поведінці народу і регулює цю поведінку за допомогою моральної дисципліни, тоді люди природно поводитимуться як законослухняні члени суспільства. Проте, якщо правитель акцентуватиме на застосуванні законів і вдаватиметься до покарання за їх порушення,

люди прагнутимуть поводитися так, щоб лише в мінімальному ступені відповідати вимогам закону й будуть абсолютно позбавлені відчуття власної гідності. Тому найважливіша функція судді – стежити, щоб у межах його юрисдикції не було потреби в застосуванні закону.

Опис ідеального суспільства Конфуцій конкретизував у вченні про правила ритуалу, яким державі була відведена роль нормативної системи. Перелік правил поведінки охоплював розпорядження, виконання ритуальних і культових обрядів (шанування духів, культу предків тощо), що формували у людей певні стереотипи поведінки. Підкреслюючи своє переконання перед старовиною, Конфуцій закликав відновити правила, усталені з давніх часів.

Моїзм виник у V ст. до н. е. Його засновник аристократ Мо-Цзи, який виклав своє вчення у книзі «Мо-Цзи». Головними поняттями моїзму є любов (цзянь ай) та взаємна користь. «Небо дотримується всезагальної любові й приносить усім користь», – говорив Мо-Цзи. Всезагальність, властива Небу, відіграє в моїзмі роль зразка, моделі людських взаємин, що передбачає рівність усіх людей. За виконанням головних чеснот – любові та взаємної користі, які повинні реалізуватися кожним індивідом у соціальній діяльності, – оцінюється життя людини.

Мо-Цзи вважав, що необхідно однаково любити всіх людей, як себе, незалежно від їхніх вчинків. Любов полягає в допомозі іншому – це і є корисне людинолюбство. «Люди повинні допомагати один одному, – стверджує засновник моїзму, – щоб сильний допомагав слабкому, щоб люди учили один одного, щоб освічений учив неуча, багаті ділились майном із незаможними». Мо-цзи мріяв про те, щоб кожний займався корисною працею, вів гранично скромний спосіб життя, мешкав у солом'яних будівлях. Тобто, прибічник моїзму повинен обмежити себе у всьому, присвятивши своє життя служінню громаді. В свою чергу, громада піклуватиметься про окрему людину.

За твердженнями моїстів, у основу походження держави покладений суспільний договір. Мо-Цзи стверджував, що у давнину не існувало управління й покарання, у кожного було власне розуміння справедливості, між людьми існувала ворожнеча. Щоб припинити безлад, люди обрали доброчесну та мудру людину, зробивши її сином Неба. Саме вона може встановлювати єдиний зразок справедливості в Піднебесній, тому там запанував порядок.

Обраний правитель повинен любити свій народ – служити йому, примножувати його добробут. Відтак, ідеальний правитель ураховує інтереси та думки простого народу в управлінні державою. Щоб управління було мудрим, необхідно слідувати певним принципам:

1) ґрунтувати свою діяльність на досвіді минулого;

2) вміло поєднувати настанови народу з покаранням;

3) влада повинна використовувати не тільки насильство, а й моральний вплив на людей;

4) на державну службу слід висувати мудріших, незалежно від їхнього походження.

Ідеальною організацією влади Мо-Цзи вважав державу з мудрим правителем і налагодженою державною службою, де низи суспільства звільнені від гніту і злиднів. У одностайному виконанні чиновниками волі правителя він убачав запоруку міцності влади.

Щоб влада залишалася міцною, на його думку, слід насаджувати однодумність, викорінювати ложні вчення та заохочувати доноси. Отак, мислитель виправдовував деспотизм та створював засади теорії етатизму.

Легізм (школа фа-цзя або «законників») виник у IV ст. до н. е. Відоміші представники цієї школи: Шан Ян, Хань Фей, Лі Сі та інші.

Легісти дійшли висновку, що інтереси народу та держави протилежні. Більше того, кожна людина – це потенційний злочинець, а тому держава повинна врятувати людей від самих себе. Виходячи з цієї думки, легісти заперечували конфуціанські принципи людинолюбства, обов'язку, ритуалу, на основі яких будується державне управління останніх. Як підоснову суспільного порядку, легісти визнавали лише закон (*фа*), який розумілися як інструмент у руках влади, що власне владу ні до чого не зобов'язує.

У своєму трактаті «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан») Шан Ян стверджує, що держава є вищим благом, могутньою силою. Тому піддані абсолютно

безправні перед нею, а влада немає жодних зобов'язань перед підданими. Вона вища від закону та може тлумачити його на власний розсуд.

Шан Ян пропонував запровадити єдині для всієї держави закони, які розумів як профілактично-репресивну політику (кримінальний закон) та адміністративні розпорядження уряду. Закони у легістів мають суто приказну форму, яку можна наповнити будь-яким довільним змістом і наділити будь-якою санкцією.

Легісти вивели аксіому державного управління: коли держава сильна, то слабкий народ, сильний народ – слабка держава. Тож держава повинна намагатися ослабити народ шляхом залякування та покарання. Кожний підданий має повсякчас відчувати загрозу неминучого покарання за найменшу провину. Принципом покарання є: незначний злочин повинен каратися жорстоким та невблаганним покаранням, тоді не буде великих злочинів. Отже, закони повинні бути безжальними, щоб укорінювати в серцях людей страх перед санкцією.

За міркуваннями легістів, держава – це формально-правові відносини правителя з народом. Для правителя не існує ні традиції предків, ні волі народу. Він абсолютно править та встановлює закон. Головна мета правителя – цілісність та могутність Піднебесної. Заради цієї ідеї суспільство уніфіковується, інші політичні школи знищуються, свобода думки забороняється, мистецтво та інші «надмірності» переслідуються. Отже, держава легістів – це бюрократично-централізований механізм, де всі мешканці пов'язані круговою порукою. Таким чином, легізм продовжив розвиток теорії етатизму із застосуванням жорстких деспотичних методів управління.

2.3. Політичні та правові вчення Стародавньої Палестини. У Давній Палестині XIII–X ст. до н. е. виникло Ізраїльсько-Іудейське царство. Політико-правові переконання давніх євреїв почали складатися у II тис. до н. е. й відображені в священному тексті – Тора – перші п'ять книг Біблії (Буття, Ісход, Левіт, Числа, Другозаконня).

Найвідомішою частиною Тори є Декалог – 10 заповітів, які отримав Мойсей на горі Синай від Бога. Заповіді є зведенням морально-культурних вимог Бога до свого «вибраного народу». Заповіді Декалогу розокремлені на чотири пункти, що визначає відносини людини, народу з Богом, і шість пунктів – регулюють суспільні відносини людей. Формулювання шести заповідей є такими: «почитай батька твого і матір твою», «не вбивай», «не перелюбствуй», «не кради», «не вимовляй помилкового свідоцтва проти ближнього свого», «не побажай будинку ближнього твого, нічого, що в ближнього твого» (Вих. 20: 3–17).

Мойсей, якому належало вивести іудейський народ з єгипетського полону, був наділений від Бога авторитарною владою. Він стає головним посередником при укладенні Заповіту з Богом (Вих. 19:14). Договір був укладений із власної волі принесенням жертв і окропленням народу їх кров'ю, трапезою Мойсея і старійшин. Термін «заповіт» також передбачає згоду і досягнення домовленості, проте на відміну від договорів, він є не взаємозобов'язальним і пропонованим односторонньо (одна сторона – Бог – пропонує угоду іншій стороні – людям). Для Заповіту характерне те, що він вимагає від іншої сторони певних дій для того, щоб набути сили.

Незначна частка заповідей Тори належить до правових принципів. Серед останніх: таліон – принцип «око за око»; принцип індивідуалізованого покарання – «син за батька не відповідає», коли йдеться про смертну кару; принцип повної доказовості – «один свідок – не свідок» (Ісх. 21:23–25; Втор. 24:16; Лев. 24:22).

Особливий різновид становлять закони, якими визначено кару за конкретний злочин або спричинення шкоди честі й гідності особи. «Хто ударить людину так, що та помре, той буде підданий смерті» (Вих. 21:13). Злодію, який не був у змозі сплатити штраф, загрожувало рабство (Вих. 21:3; Втор. 24:7). Земля не підлягала продажу, продавалося зазвичай тільки «відоме число жнив». Будови у містах продавалися назавжди (Лев. 25:29–31). Смертю каралися викрадення і продаж у рабство одноплемінників. Таке саме покарання призначалося за побиття свого батька або своєї матері, а також для того, «хто лихословить батька свого або матір свою» (Вих. 21:12–17).

У Торі виявляються два основоположні правові принципи – принцип законності та принцип справедливості. У Торі прослідковується безпосередній зв'язок справедливості із законністю. Справедливість – це і законність, і чітка співвідповідність злочину і покарання; справедливість одночасно є поважним ставленням до людської гідності а також «невідступом від правди» (мужність, твердість у виконанні законноповинного). Дієва правосвідомість і правозрозуміння у Торі є релігійними. На відміну від світського, його трактовано тут як «точно передані слова Бога», а також як «їх божественно натхненне тлумачення».

Принципи, проголошені в Старому Заповіті, справили помітний вплив на політичну і законодавчу практику не тільки єврейського народу, але й на всю західну цивілізацію – на держави і народи, які прийняли християнство.

3. Політичні та правові вчення Стародавньої Греції

3.1. Політико-правова думка Стародавньої Греції в ранній період.

Політико-правова думка Стародавньої Греції, як й інших країн давнини, формувалась у процесі розладу міфологічного світогляду та відокремлення відносно самостійних форм суспільної свідомості. Розвиток цього процесу в античній Греції мав свої особливості порівняно з країнами Стародавнього Сходу.

Інтенсивна торговельна діяльність, яка розширювала їхній пізнавальний кругозір, активна участь громадян у справах полісу, а занадто демократичного, викликали кризу міфологічних уявлень і спонукали вишукувати нові способи пояснення того, що відбувається у світі. На цьому ґрунті у Стародавній Греції зародилася філософія як особлива форма світогляду. До складу філософського світогляду входили політико-правові теорії, які були доволі суперечливими.

На зміст античних політико-правових концепцій значною мірою вплинув і розвиток суспільної моралі. Якщо в етико-політичних концепціях Стародавнього Сходу йшлося про ту чи іншу інтерпретацію громадської моралі, то в античній Греції почали виникати питання, пов'язані зі становищем індивідів у суспільстві, можливістю морального вибору і суб'єктивним аспектом поведінки.

З моменту виникнення державності в Стародавній Греції на початку І тис. до н. е. історію розвитку політико-правової думки умовно поділяється на три періоди: ранній (IX–VI ст. до н. е.), що характеризується відходом від релігійно-міфологічних уявлень до раціонального (у творчості Гомера, Гесіода, «семи мудреців»), розвитком філософського підходу до проблем держави та права (Піфагор, Геракліт, софісти). Другий, класичний період (V–перша пол. IV ст. до н. е.) – час розквіту політичної та філософської думки, звернення до проблеми людини, права і держави (Сократ, Платон, Арістотель). Третій період (друга половина IV–II ст. до н. е.) – період еллінізму, час занепаду давньогрецької державності, потрапляння грецьких полісів під владу інших держав (Епікур, стоїки).

Перший період традиційно розпочинається з поем *Гомера* (VIII ст. до н. е.) «Іліади» й «Одіссеї», в яких описані події XIII ст. до н. е. Давньогрецький поет оперує вживаними на той час поняттями – «діке» (справедливість) як основа і принцип права, «теміс» (звичай, право), «тіме» (честь, право). При цьому право розуміють як сукупність індивідуальних прав, освячених принципом божественної справедливості й відповідних усталеним звичаям, як конкретизацію вічної справедливості, її дотримання у відносинах між людьми.

Державу в поемах Гомера уособлено в полісі, де панує автаркія (самодостатність) й ісономія (рівність перед законом вільних громадян, участь усіх членів у процесі прийняття політичних рішень). Позаполісна людина у Гомера – це людина позадержавна, вона та її статус викликають лише жаль і зневагу.

Продовжують визначену традицію поеми «Труди і дні» й «Теогонія» (Походження богів) *Гесіода* (VIII–VII ст. до н. е.). Він відстоює ідеали патріархального устрою, коли люди «золотої доби» жили щасливо, не знаючи турбот. Псування вдач людей і їх відхід від божественних настанов призводить, за словами Гесіода, до того, що «правду замінить кулак», «де сила, там і буде право». Таке підмінення він таврував як перекручення уявлень про правду і справедливість. Для Гесіода справедливість (*Діке*) та благозаконня (*Евномія*) – це сестри-богині, доньки Зевса й богині правосуддя Феміди. Діке охороняла природно-божественну справедливість і карала неправду. Евномія ж означала божественний характер засад

законності у суспільному устрої, глибинний внутрішній зв'язок законності й полісного устрою.

Піфагор (584–570 – поч. V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, соціальний реформатор, котрий першим розпочав теоретичне розроблення поняття рівності, що є вкрай важливим для розуміння ролі права як рівної, «належної» міри в регулюванні суспільних відносин.

Піфагор вважав, що справедливість полягає у відплаті рівним за рівне. Цей принцип повинен бути підосновою будь-якого закону, який, своєю чергою, має панувати в державі. У своїх бесідах філософ учив: після божества щонайперше слід поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не удавано; законослухняність – висока чеснота; закони – велика цінність.

Навпаки, найгіршим злом Піфагор вважав безлад (анархію), який виникає з некерованості людських почуттів та пристрастей. Тому більшість людей за своєю природою не може обійтися без керівництва і належного виховання. Вони є юрбою. Виходячи з цього, Піфагор був прихильником аристократичного устрою, де керувати повинні аристократи – знаючі та спроможні керувати своїми відчуттями та бажаннями люди, які усвідомили гармонію Космосу. Вони виховують останніх і управляють ними.

Геракліт із Ефесу (бл. 540–475 до н. е.) вважав, що у світі панують необхідність і законність – усезагальний Логос (всевладний розум), об'єктивний закон Всесвіту. Все відбувається відповідно до нього, а отже, життя полісу та його закони повинні слідувати Логосу. Він є джерелом людського закону, його розумної природи. Тому народ має боротися за закон, як за свої стіни, свавілля ж слід гасити скоріше, ніж пожежу. Більшість людей не розуміє всезагального Логосу. І тому Геракліт розрізняє мудрих і нерозумних.

Геракліт вважав, що демократія – це правління нерозумних і гірших. Відкидаючи демократію і вважаючи розумним правління кращих, мислитель виступив прихильником аристократії – розумних.

Наприкінці V ст. до н. е. на основі зміненої політичної та соціально-економічної ситуації, домінації Афін сформувалася суспільно-філософська течія *софістів* (Протагор, Горгій, Гіппій та інші). Вони ставили на чолі

всього людину як міру всіх речей і керувалися у своїй діяльності не об'єктивними поняттями добра і правди, а тільки власними інтересами. Софісти доводили, що мораль, право, держава, як змінні інститути, часто утверджувалися в інтересах сильніших. Справедливість існує лише серед рівних собі, слабші мусять терпіти. Індивідуалізм софістів відповідав енергійним політикам, купцям і ремісникам Афін, відображаючи їхні егоїстичні прагнення до гегемонії, слугував основою афінської демократії. Серед софістів Гіппій перший у Афінах розрізнив і протиставив природу і закон, оскільки природа речей, закон природи протистоїть штучним, недосконалим людським законам, оскільки часто «закон, пануючи над людьми, змушує їх до такого, що супротивне природі». «Особисті права» людини, як природне право, уперше розглядав софіст Лікофон, він же трактував закон як звичайну угоду, гарантію особистих прав.

Із критикою софістів виступив *Сократ* (близько 470–399 до н. е.). Він починає епоху зрілої класики давньогрецької політичної та філософської думки. Сократ не залишив після себе жодного написаного твору. Ми знаємо про нього з висловлювань сучасників.

Сократ, на відміну від софістів, вважав, що природне право і позитивний закон йдуть від розумного початку й дійшов висновку, що справедливе і законне збігаються: справедливе і законне є одне і те ж. Загальним принципом, вічним, що випливає з природи речей, є доброчесність, яку Сократ розумів як справедливість, мужність і стриманість. Справедливість і є сенсом держави, бо нею повинні керуватися всі.

Філософ був переконаний, що жодне реформування суспільства неможливе без оздоровлення особистості та морального єднання громадян. Отож, Сократ вважав найважливішим своїм покликанням «виховувати людей», «відповідати за свої дії перед полісом». Основне в його вченні про людину – визначення способів і шляхів досягнення нею високого морального ідеалу. Такий ідеал, на думку Сократа, міг бути досягнутий через розум, знання, доброчинність, мужність, самопізнання. Звідси сократівський заклик «Пізнай себе». Сократ був першим мислителем, який сформулював концепцію договірних відносин між державою та громадянином, заклавши підвалини практичної політики та права. Він був прихильником такої держави-полісу, де панують

справедливі за природою закони. Закони, на переконання мислителя, – це засадничі норми суспіль ства. Вони є обов'язковими та мають на меті справедливість.

3.2 Політико-правове вчення Платона (Арістокл, 427–347 до н. е.) справило значний вплив на давню і сучасну філософську та політико-правову думку. Нині відомо понад 40 праць філософа, деякі з них безпосередньо стосуються теорії держави та права: «Держава», «Політик», «Закони», «Софіст».

У діалозі «Держава» Платон розглядає концепцію ідеальної справедливої держави та узагальнює види поганих держав, аналізуючи їх недоліки і причини виникнення.

Модель ідеальної держави Платона ґрунтується на ідеї природної гармонії між космосом, державою та людиною. *Ідеальна держава* – це природна справедлива організація людей, яка відповідає трьом початкам душі: розумному, агресивному та хтивому; у такій державі суспільство поділене на відповідні стани: мудрі правителі, воїни та виробники, а форма держави, відповідно, будується за принципом поради, захисту та хазяйновитості. Ідеальна держава – це справедливе правління аристократії (благородних), де діють добрі закони, а держава піклується про своїх громадян.

Платонівське *поняття справедливості* означає:

– щоб кожний стан займався своїми справами і не втручався у справи інших станів;

– щоб між станами існувала ієрархія: вищим станом є правителі; він складається з людей, здатних до роздумів (філософів), йому підкоряється стан захисників – воїнів. Ці стани керують господарським станом (землеробами, ремісниками й торговцями);

– приватна власність та сім'я, як витоки соціальної ворожнечі та роз'єднаності, повинні бути скасовані;

– щоб у державі не існувало крайнощів бідності та багатства, усім станам, на думку Платона, слід надати можливість мати свою частку у спільному процвітанні, відповідно до їхніх природних чеснот. Ідеальна держава формується і розвивається за умов правиль ного виховання, освіти та добрих законів.

В іншій праці – «Законах» – Платон подає «другий за достоїнством державний устрій». У закритому місті-державі 5040 громадян, які мають будинки і земельні наділи, що належать державі. Тут відсутня приватна власність, але присутня сім'я. В державі панує рівність, колективізм і однодумство. Управляють містом виборні органи: 37 мудреців та Рада – 360 стражів закону (по 90 представників з кожного стану та окремо торговці). Втім, верховна влада в державі належить тайному «нічному збору» – десятьом наймудрішим, які перебувають над законом. Отже, другий проект Платона нагадує державний устрій Стародавньої Спарти.

Також у «Законах» викладено теорію закону, принципи законодавства. Законодавець, вважає Платон, повинен охопити в законах всі правовідносини, в які вступає людина від народження і до самої смерті. У законах необхідно закріпити шанування богів, героїв і батьків. Законодавець повинен правильно оцінювати честь і безчестя, вищі цінності, блага людини (душу, здоров'я, красу тіла) і нижчі (майно). Закони не повинні встановлювати «могутні і незмішані влади» у державі. «Законодавець повинен мати на увазі потрійну мету: щоб улаштовувана держава була вільною, внутрішньо дружелюбною і володіла розумом».

Тексти законів, на думку Платона, повинні відрізнятися ясністю, чіткістю, стислістю, мати вступ. Законодавцеві не можна висловлювати дві різних думки щодо одного й того ж. Закони повинні бути непорушними та незмінними.

Платон відокремлює чотири погані форми держави, де кожна наступна форма є викривленням та хворобою попередньої форми держави. Так, ідеальна аристократична держава перероджується у тимократію, тимократія – в олігархію, олігархія – у демократію, демократія – в тиранію.

Тимократія. Аристократична держава перероджується в тимократію, коли виникають непорозуміння та чвари серед станів, наділених владою. Виникає особлива форма олігархії, правління, за яким державна влада належала привілейованій більшості з високим майновим цензом.

Олігархія – це устрій, заснований на принципі майнового цензу, де при владі багатії, а бідні не беруть участі у правлінні. У такій державі змінюються суспільні цінності: все менше поважаються мудрість, чесність, виховання, а все більше цінуються шлях наживи.

Демократія виникне тоді, коли біднота отримає перемогу, знищить або вигонить супротивників та зрівняє всіх у громадянських правах і доступі до державних посад.

Тиранія встановлюється коли демократична держава сп'яніє від надмірної свободи, коли караються посадовці, недостатньо поблажливі до громадян, де правителі схожі на підвладних, а підвладні на правителів, де писані та неписані закони знецінюються, а законослухняні громадяни змішуються з багнюкою.

Таким чином, беззаперечними досягненнями Платона в політико-правовій думці є: обґрунтування ідеї загального блага та інтересу як підвалин політичного об'єднання суспільства, думка про приватну власність як причину соціальних суперечностей і конфліктів, ідея про верховенство закону, чітке визначення форм держави і закономірність їх кругообігу тощо. Одночасно з цим платонівська теорія має низку негативних моментів. Це ідеалізація станового і аристократичного правління в ідеальній державі, зневажання правами особи, жорстка регламентація державою всіх сторін життя. Зазначені компоненти платонівської теорії дали підстави англійському філософу XX століття Карлу Попперу віднести Платона до числа ідейних попередників тоталітаризму.

3.3. *Політико-правова теорія Арістотеля* (384–322 до н. е.) викладена в його працях: «Політика», «Нікомахова етика», «Афінська політія».

На відміну від свого вчителя-ідеаліста (Платона), Арістотель більше цікавився конкретикою. Зміст досконалого, ідеального життя Арістотель бачить у досягненні блаженства, що доступно лише богам, проте і людина

повинна до цього тягнутися. Він запозичає у Сократа його етичний ідеал, створює систему його обґрунтування і робить свій внесок у наукове розуміння сутності ідеалу. В Арістотеля вперше з'являється чітке уявлення про ідеал як про недосяжну мету. Він пропонує розглядати ідеал як кінцеву мету, що не може служити засобом для чого б то не було. А всі інші елементи, у тому числі соціальної дійсності, прямо або опосередковано служать її досягненню.

Арістотель вводить у свій ідеальний устрій приватну власність, що цілком зрозуміло: у сучасному йому суспільстві приватна власність пов'язана з найкращою організацією господарства. Це, факт перевірений, тому в ідеальній побудові Арістотеля займає гідне місце. І взагалі, держава, яку він називає ідеальною, у Платона завжди є державою другого порядку. Ідеальну державу, змальовану Платоном у «Державі», Арістотель ніколи не сприймав навіть як ідеал. На відміну від Платона, Арістотель також вважає владу найкращих законів більш прийнятною, ніж владу найкращих чоловіків: закон по збавлений елемента афекту, від чого не вільна жодна людська душа. Том, його ідеалом було конституційне правління – і ні в якому разі не деспотичне, навіть якщо це було правління освіченого царя. У третій книзі «Політики» Арістотель розвиває свій політичний ідеал через принци державного устрою. Різниця між формами правління настільки важлива для Аристотеля, що він повертається до них постійно. Якщо держава з'єднує в собі різнорідні елементи сім'ї, общини й окремих осіб, то державний устрій є не що інше як порядок співвідношення цих елементів, їхня органічна форма. Державний устрій, – на думку філософа, – є те саме, що душа в тілі, тобто, самобутній початок життя, прямування, яким визначаються всі життєві відносини. Він є, по-перше, кінцева мета діяльності кожного з підпорядкованих органів, кожної окремої особи; по-друге, порядок співвідношення цих органів, властивий їм початок форми. Державний устрій є істотна ознака, істотна відмінність кожної держави. Держава при всіх

окремих її частинах, що входять у її склад, залишається тотожною сама собі доти, доки лишає незмінним той самий державний устрій. У випадку зміни останнього, наприклад, якщо демократія переходить в олігархію, ми маємо не ту ж саму стару державу, а іншу, нову. Він відзначає, що влада конституційного державця над підданими зовсім інша, ніж влада господаря над своїми рабами. Адже раб є нижчою істотою від народження і не здатен керувати сам собою. Арістотель припускає, що це не завжди правильно, але його позиція виправдовувала рабовласництво. Він вважає раба лише знаряддям у руках господаря, що використовується лише для його блага.

Політична влада не схожа також і на владу батька над дітьми та над дружиною. Неспроможність Платона відрізнити управління сім'єю від управління державою Арістотель розглядає як серйозну помилку, оскільки це привело Платона до переконання, що держава – це та ж сім'я, тільки набагато більша. Адже дитина – це не доросла людина. І навіть якщо дитиною керують задля її ж блага, статус дитини не рівнозначний статусові дорослого. У стосунках чоловіка та дружини все трохи складніше, але їхні стосунки, на думку Аристотеля, також не можна порівнювати з політичними відносинами, бо жінка дуже відрізняється від чоловіка за своєю природою і не може вважатися абсолютно рівною з ним.

Арістотель аналізує величезний фактичний матеріал, розкриває причини, що у реальному житті призводять до загибелі держави, і дійде висновку, що в основі всіх катаклізмів лежать полярні інтереси – протиріччя між імущими і незаможними. Щоб уникнути причин, що руйнують суспільство, він пропонує поставити на чолі держави «*середній клас*», а саму правильну форму держави він називає «*політією*», причому цей термін він використовує для позначення державного ладу взагалі. Форму держави Арістотель характеризує так само, як політичну систему, що освячена верховною владою в державі. Хто править? Ставлячи так питання, Арістотель відповідає на нього: один, деякі, більшість. Відповідно, при «правильних» формах держави правителі вболівають за загальне благо, а при «неправильних» – тільки за своє особисте благо.

Арістотель конкретизує: трьома правильними формами держави є монархічне правління (царська влада), аристократія і політія,

а «неправильними» – тиранія, олігархія і демократія. Тиранія, на думку Арістотеля, – це найгірша форма правління. А от далі цікаво: подібно тому, як зміїна отрута у визначених дозах спроможна робити лікувальний вплив, то з двох «неправильних», шкідливих державі форм правління – олігархії і демократії, – Арістотель вважає за можливе знайти «золоту середину», що і називає політією.

Арістотель обґрунтовує свою тезу в такий спосіб: «Який же вид державного устрою найкращий? У кожній державі є три частини: дуже заможні, вкрай неімущі і треті, що займають місце посередині між тими й іншими… Люди першого типу стають по перевазі нахабами і значними мерзотниками, люди другого типу часто робляться злодіями і дрібними мерзотниками. А зі злочинів одні відбуваються через нахабність, інші – внаслідок підлості. Поверх того, люди обох цих типів не ухиляються від влади, але ревно ринуться до неї, а адже і те й інше приносить державам шкоду. Далі, люди першого типу, маючи надлишок добробуту, сили, багатства, приятельських зв'язків тощо, не бажають та й не вміють підпорядковуватися. Поведінка людей другого типу через їхню крайню незабезпеченість, надзвичайно принижена. Таким чином, одні не спроможні панувати і вміють підпорядковуватися тільки тій владі, що виявляється в панів над рабами, інші ж не спроможні підпорядковуватися ніякій владі… Таким чином… неминуче випливає, що держава, що складається із середніх людей, буде мати найкращий державний устрій». Арістотель закликає орієнтуватися на «середніх людей» не тільки в політії, але й в інших формах державного устрою. Значну увагу він приділяє олігархії і демократії, як основним формотворним елементам правильної державної форми. Щодо демократії, Арістотель розрізняє п'ять її видів: а) рівність багатих і бідних стосовно верховної влади, де усі потроху наділені владними повноваженнями, тобто, принципом плюралізму, як ми сказали б сьогодні; б) наявність невисокого майнового цензу; в) верховенство закону; г) дія магістратур; д) верховенство не закону, а демосу. Так чи інакше Арістотель підводить до думки, що демократія, де панує свобода, рано або пізно гине. Тому що повна свобода – свобода робити усе що завгодно – це і є сваволя, що погрожує перетворитися в тиранію. Спочатку в тиранію юрби. Але юрба не може існувати сама по собі – їй обов'язково потрібні виразники

її пристрастей. Так зрештою тиранія юрби виривається в тиранію демагогів. Потім її усуває один тиран, що, природно, із свободою кінчає.

Арістотель приймає верховенство закону як ознаку доброї держави, а не тільки як неприємну необхідність. Він говорить, що Платон помилявся, коли протиставляв правління мудрості правлінню закону. Конституційне правління сумісне з гідністю громадян, тоді як цього не можна сказати про правління однієї особи, тим більше про правління деспота. Конституційний державець, як неодноразово зазначав Арістотєль, править на основі добровільної згоди громадян, чим дуже відрізняється від диктатора.

На думку філософа, конституційне правління має три особливості. По-перше, це правління здійснюється в інтересах усього народу, на відміну від правління угруповань сумнівної моральної орієнтації чи правління, які здійснюються в інтересах певного класу чи певної особистості. По-друге, це є законне правління, що здійснюється на основі обов'язкових для виконання постанов, обов'язкових як для урядовців, які не мають права порушувати закони і звичаї, так і для громадян, а не на основі безпідставних, волюнтаристських рішень. По-третє, конституційне правління здійснюється за добровільної згоди підданих, чим відрізняється від деспотизму, який тримається на застосуванні сили. Хоча Арістотєль ясно виділив ці характерні особливості конституційного правління, він ніколи не систематизував їх, щоб з'ясувати, які між ними співвідношення та чи є цей їх список повним. Він розумів, що одна з особливостей може бути відсутньою при наявності інших; наприклад, тиран може правити деспотично, але в інтересах народу, або законне правління може опікуватися лише інтересами одного класу. Потрібно відзначити, що логіка Арістотеля і його політико-правові побудови не були лише умоглядним, але йшли від самого життя. Дійсно, як вдалося Арістотелеві (та й Платанові) побачити те, до чого тисячоріччя нам пришилося пробиватися? Адже фактично вони змогли описати всі можливі типи суспільств, включаючи ті, що для нас, нащадків, остаються гіпотетичними? Справа тут, мабуть, не тільки в одній геніальності Арістотеля або Платона, а в тому, що античні мислителі мали перед своїми очима цілком доступні для огляду локальні об'єкти для дослідження – невеличкі міста-держави, де вільні громадяни складали порядку півтора, максимум п'ятьох тисяч чоловік. Усі знали один одного

в обличчя, знали хто куди пішов, куди і кого вибрали, кого вигнали тощо. Але в кожному полісі була своя особливість. На порівняно малій території Стародавньої Греції існували десятки неповторних держав.

Наприклад, він дослідив державні устрої ста п'ятдесяти восьми грецьких міст. З них збереглося лише одне – «Афінська Політія». Ці дослідження, зосереджені саме на вивченні державних устроїв, були емпіричні дослідження. Арістотель досліджує афінську історію: боротьбу бідних і багатих, установлення демократії а потім тиранії і так далі. І «політія», про яку зазначалося, нараховувала в нього десятки різноманітних видів. Можливо, що краща за даних обставин організація державного ладу залежить, за думкою Арістотеля, від належної комбінації різноманітних умов формування і прийомів функціонування трьох основних його елементів – законорадного органу, магістратур і суду. У цілому Арістотель виступає за таку рівновагу законорадних органів і магістратур, де останні з багатьох основних питань, у тому числі й у сфері законодавства, одержують вирішальний голос, а народні збори – тільки дорадчий.

Одним із найважливіших умов, за Арістотелем, що необхідно для здійснення ідеальної держави, є *географічне положення*. Воно повинно бути таким, щоб забезпечити його самостійність і незалежність від зовнішніх сусідів. Територія держави повинна бути, з одного боку, недоступна для нападу ззовні, повинна створювати природну перешкоду для ворожого вторгнення, а з іншого – вона повинна забезпечити громадянам зручності для пересування і здійснення торгових зносин у мирний час.

Для розвитку ідеальної держави потребуються ще *умови етнографічні*. Цим поняттям у Арістотеля визначається і вчення про громадянина. Якщо державний устрій є сутність держави, то громадянин є той, хто є активним учасником цього устрою, його активним органом. Громадяни кращої держави займаються, за Арістотелем, лише справами військовими, законорадними і судовими і ця участь визначена їхнім віком і уміннями. Цікаво, що Арістотель до числа громадян своєї держави не відносить ремісників, «юрбу матросів», участь яких у політичному житті, по його оцінці, характерна для крайньої демократії. Права громадян не мають торговці. Про рабів узагалі мови не йде, тому що вони служать лише п'єдесталом цього суспільства. Чужоземці також стоять поза державою і служать йому матеріально, не маючи частини у внутрішньому житті.

У цілому населення повинно бути в достатній кількості і за своїми якостями спроможним до вищого, культурного розвитку. Кількість громадян не може бути надмірною. Сила держави не в кількості, а в якості громадян. Надмірна кількість є тільки причиною безладь. Тому кількість громадян не повинна перевищувати відомої міри середини між надмірністю і хибою, при якій держава, з однієї сторони, є достатньо сильною в порівнянні із сусідами, а з іншої – правителі, завдяки обмеженому числу громадян, мають можливість добре знати кожного з них для того, щоб простирати на все населення свою виховну діяльність.

Таким чином, Арістотель створив свій власний напрямок у дослідженнях, звернувшись до аналізу й вивченню реальних державних устроїв. Величезна колекція із ста п'ятдесяти восьми конституцій, зібрана ним і його учнями, визначає поворотний пункт у розвитку його державотворчих досліджень, провіщає значно ширше бачення проблеми й народження політичної теорії. Квінтесенція нової концепції полягає в поєднанні емпіричних досліджень з умоглядним дослідженням політичних ідеалів. Моральні ідеали – верховна влада закону, свобода й рівність громадян, конституційний уряд, вишуканість людини в цивілізованому житті – завжди були для Арістотеля метою, – задля якої повинна існувати держава. Арістотель визначив, що реалізація цих ідеалів є безмежно складною і вимагає безконечного пристосування до умов реального правління.

3.4. Політико-правове вчення Епікура та стоїків. Із середини IV ст. до н. е. давньогрецькі держави приходять до занепаду. Криза полісу і втрата державної незалежності породили суспільні аполітичності настрої. Політико-правова думка цього періоду яскраво виражена в ученнях Епікура та стоїків.

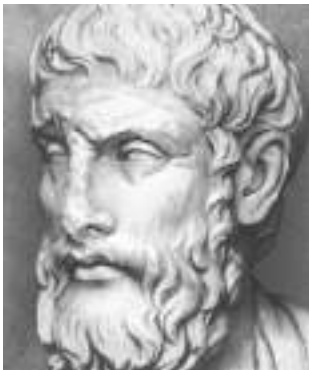

Епікур (341–270 до н. е.) відстоював ідеали рабовласницької демократії. Він вважав, що закони і держава існують не від природи, а за встановленням. Право і держава є продуктом договору, результатом угоди. Природне право ніколи не існувало і не передувало договору.

Головна мета держави – безпека людей, неспричинення шкоди. Свобода полягає у відповідальності за вибір свого способу життя, а справедливість – це договір не шкодити один одному, і вона для кожного часу різна, тобто висувається концепція змінної справедливості.

Проти Епікура виступили *стоїки* («стоїцизм» – від «стоя» (портик). Найвідомішим стоїком вважається Зенон (336–264 до н. е.).

Світогляд, згідно з ученням стоїків, керується долею, вищим божественним розумом, і людині нічого не залишається, як добровільно підкоритися долі. Доля – це божественний природний закон. Держава – природне об'єднання людей, а не штучна, договірна інституція. Природне право – це універсальний, загальносвітовий закон, держава – світове співтовариство.

Стоїки не заперечували суспільне життя, втім вважали благо держави вищим за благо індивіда: добродійна людина не зупиниться перед тим, щоб принести себе в жертву державі.

4. Вчення давніх римських юристів

Тисячолітнє існування римської політико-правової думки спиралося, насамперед, на грецьку теоретичну спадщину. Водночас у Римі було розвинуто грецьку думку, створено нові варіанти грецьких концепцій.

Слід зазначити, що римський державний устрій та політико-правова думка розвивалися на основі інституту сім'ї, бо саме сім'я, власний дім визнавалися в Римі сенсом і головною метою всього життя. Римська сім'я була продовженням природних законів, а батько, що стояв на її чолі, був владарем та повелителем. Причому не закон, а релігійні звичаї і норми обмежували волю батька. Державний устрій був повторенням сімейних відносин – уявлялося, що державі був потрібен владар, як сім'ї – батько.

Наступною особливістю римської політико-правової думки було обґрунтування правового захисту майнових відносин, передусім детально розроблені аспекти цивільного права – правоздатності, власності й зобов'язань. Також на основі гострої потреби тримати в покорі значну кількість рабів, придушувати зростаюче невдоволення розорених селян і ремісників, забезпечувати покірність народів завойованих країн, виникла необхідність у детальному розробленні питання щодо правового

становища всіх верств населення та вдосконалення управління державою. Саме ці питання передусім розв'язували давньоримські юристи.

Ще однією особливістю римської політико-правової концепції є така – якщо в грецьких концепціях держави за часів елліністичних монархій тільки-но починався перехід від уявлення про державу як поліс до ідеї світової держави, то в римських політичних теоріях цей процес набув завершення. Римські юристи дали юридичне обґрунтування і створили концепцію цезаризму як світового панування римської держави, на чолі якої стояв імператор. При цьому значний вплив на ідеологію римських мислителів справила філософська концепція стоїків, їх ідеї про духовну рівність громадян, їх обов'язок служити державі та ін.

Завдяки непересічному значенню права в Римській державі та як результат практичної діяльності юристів щодо тлумачення законів, стало виокремлення юриспруденції в самостійну галузь знань.

4.1. Політико-правова теорія Цицерона (106–43 до н. е.) систематично викладена їм в творах «Про державу», «Про закони» та «Про обов'язки». Вони значною мірою формувалися під впливом давньогрецької політико-правової думки. Водночас, Цицерон висунув низку нових і оригінальних положень. Зокрема, запровадив юридичне поняття громадянина як суб'єкта права і поняття держави як суб'єкта правового спілкування.

Основною причиною походження держави Цицерон вбачав «вроджену потребу людей жити разом». Саме завдяки згоді людей утворюється суспільство і держава. Тому Цицерон розглядав державу як «надбання народу», «справу народу» (*res publica, res populi*) – «з'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Отже, держава у Цицерона з'являється як правове утворення, «загальний правопорядок», вона втілює справедливість і право.

Для Цицерона ідеалом державного устрою була змішана форма монархії, аристократії та демократії. Перевагою такого ладу, як вважав він, була рівність і міцність держави, тому що кожний громадянин був би тут на своєму місці. Цей ідеал уже був здійснений у Римській республіці, тому варто повернутися до неї, закликав Цицерон.

Під впливом стоїків Цицерон стверджував, що суспільство організоване у вигляді кіл. Найменше коло – це сім'я, далі – муніципія, наступне коло – держава, що становила спільноту людей, пов'язаних одним правом та спільною користю. Всі ж разом становили громадян «однієї всесвітньої держави» – це було найширше коло. Цицеронове визначення держави як спільноти людей, пов'язаних не лише правом, користю, але й взаємними правами та обов'язками, що є справою і добром усіх громадян, стало класичним. За допомогою своїх поглядів мислитель намагався захистити республіку, вказуючи, що тільки в «такій державі, де влада народу найбільша, може перебувати свобода», боровся з диктатурою. Загалом же для Цицерона держава становила ідеальну форму існування громадянина, зрештою, за правильної побудови держави вона могла б стати вічною.

Право, на думку Цицерона, є істинним розумом, що перебуває в згоді з природою. Воно універсальне у використанні, є незмінним та вічним. Змінювати його є гріхом. Відміняти його неприпустимо. Скасувати його неможливо. Ні сенат, ні народ не можуть звільнити нас від зобов'язань, які випливають із цього закону.

Існує один вічний і незмінний закон, дійсний для всіх країн і всіх часів. Є тільки один правитель – Бог, що є творцем і розповсюджувачем закону й наділений примусовою силою судді. Цицерон висловлює, що немає жодної необхідності шукати, крім людини, того, хто може пояснити або інтерпретувати цей закон. Він є проявом упровадженого в природу вищого розуму, який повеліває те, що має бути зроблено, і забороняє те, чого не слід робити. Цей розум, коли він міцно закріплений і цілком розвинутий у свідомості, є законом.

Закон – це розум, функція якого полягає в тому, щоб указувати правильну поведінку і забороняти неправильні дії. Отже, походження правосуддя слід шукати в законі: у вищому законі, що існував до виникнення будь-якого писаного закону. На думку Цицерона, безглуздо вірити, що все, що ми знаходимо

в законах і звичаях народів різних країн, є справедливим. Справедливість єдина, вона зобов'язала все людство і заснована на законі, що є істинним розумом, застосованим до дозвільних і заборонних актів. Норми власне природи визначають відмінність між добрими і поганими законами.

Таким чином, право не є продуктом людської думки або законотворчих дій людей. Це щось вічне, що править усім всесвітом. Тому в повному і остаточному розумінні це є божественний дух.

Із концепції права Цицерон виводить основні риси ідеального громадянина: прагнення до пізнання істини; справедливість і велич духу; дотримання приписів законів; така людина не чинить нікому зла та не зазіхає на чужу власність. При цьому мислитель, усіляко звеличуючи політичну та правову активність громадян, підкреслював, що при захисті прав і свобод громадян взагалі не може існувати інтересів приватних осіб.

4.2. Правові вчення давньоримських юристів. У найдавніші часи заняття правом у Римі було виключною справою жрецької колегії понтифіків. Лише приблизно з 300 р. до н. е. римська юриспруденція звільняється від жрецької монополії. Зазначене звільнення пов'язане з іменем Гнея Флавія, який, за легендою, викрав у Апія Клавдія Цека і опублікував складений останнім збірник юридичних формул з цивільного права (*jus civile Flavianum*). У 253 р. до н. е. верховний понтифік Тіберій Корунканій уперше розпочав публічне навчання правознавства.

На початку свого розвитку давньоримське правознавство виходило з того, що «право» є наданим богом. Воно позначалось терміном *fas*. У подальшому відокремлюється людське право – *jus*, яке протиставляється *fas*. Поняття *jus* охоплює два явища: право природне та право, встановлене людьми (позитивне право), яке, своєю чергою, включає звичаєве право, закон, едикти магістратів, рішення сенату, накази принцепсів, конституції імператорів та право юристів.

Як і грецька правова думка, римська юриспруденція виходила з визнання реальності природного права, яке мало юридичну силу разом із писаним правом.

Особливий вплив на розвиток правознавства та римського права справила діяльність юристів, визначальною рисою якої був високий

філософсько-теоретичний рівень їх консультацій, виступів у суді, наукових праць. Розглядаючи окремі справи, юристи вдавалися до інтерпретації чинних джерел права, керуючись поняттям справедливості, у випадку виникнення протиріч часто змінювали стару норму відповідно до нового розуміння справедливого права. У разі прийняття юридичною практикою нової інтерпретації норми, вона визнавалася юридичною нормою.

Найбільшого розвитку римська юриспруденція досягає в останній період республіки, а з часу правління імператора Августа юристи здобувають право давати відповіді від імені імператора (*jus respondendi*). Найбільш видатними юристами Риму були Гай (II ст.), Папініан (II ст.), Павло (II–III ст.), Ульпіан (II–III ст.) та Модестін (II–III ст.). Висловленням та працям зазначених юристів була надана сила закону (закон Валентініана III (426 р.) про цитування юристів). Праці зазначених правників стали визначальною складовою кодифікації Юстиніана, яка вміщувала три джерела: «Інституції Гая», «Дигести» та «Кодекс Юстиніана».

Висновки

Перші цивілізації Стародавнього Сходу почали освоювати правовий і політичний простір людини, його вимір спочатку стихійно, а потім цілеспрямовано, створюючи етико-політичні доктрини. Поступово зароджується раціональне уявлення про владу, державу, закон, саму науку політики як таку. Поворот від Бога до людини в буддизмі, конфуціанстві та даосизмі, утвердження морально-духовної рівності людей, ролі природного закону, моральних критеріїв у політиці стали помітним прогресом знань і гуманізму.

Давньогрецька політико-правова думка відзначилася послідовним, логічним розвитком і збагаченням теорії пізнання, знань про природу, зміст, принципи і функції права, держави. Уявлення про право як справедливість, про справедливий суспільний устрій, сформоване ще в «гомерівський» період, було збагачене давньогрецькими філософами, а надто Арістотелем.

Уявлення давньогрецьких філософів стали підґрунтям для наступних концепцій про природне і волевстановлене право, права людини, ідей благозаконня, «правління філософів» і «мудрих законів», розроблення

класифікації форм держави. Концепції демократії, поділу влади та інші мали вплив на подальший розвиток учень про право і державу. Їх фундаментальні ідеї визначили магістральний розвиток європейської цивілізації, стали основою сучасної гуманістичної традиції.

Римські юристи творчо розвивали основні політико-правові ідеї і принципи давньогрецьких філософів, які набули теоретичної завершеності й досконалості. У трактуванні Цицерона право постає основою держави, його визначальним початком. Розвиваючи теорію полісної демократії, він запропонував новий, змішаний тип держави – республіку, що має своєю першоосновою природне право і волю народу, систему стримувань і противаг, що запобігають виродженню республіки і тиранії. Римське цивільне право стало фундаментальним внеском у розвиток цивілізації, що не втратив свого значення й у XXI столітті завдяки теоретичним працям римських юристів.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть релігійні джерела індійської політичної та правової думки.
2. Поясніть зміст поняття «Дхарма» та його значення для давньоіндійської правової ідеології.
3. Як визначає Дхарма обов'язки людини на певних етапах її життя?
4. Як слід пояснити розбіжності між етиками різних варн?
5. Визначте головний принцип поведінки в даоській етиці.
6. За якими принципами визначає соціальну структуру Конфуцій?
7. Сформулюйте та поясніть головний конфуціанський принцип управління державою.
8. Розкрийте зміст платонівського поняття справедливості.
9. Визначте основні ознаки ідеальної держави у трактуванні Платона.
10. Які погані форми держав вирізняє Платон?
11. Проаналізуйте дане Арістотелем визначення держави як спілкування.
12. Який критерій використовує Арістотель для розрізнення досконалих та недосконалих форм держави?

13. Спираючись на праці Платона, Арістотеля і Цицерона, заповніть таблицю:

	Сутність та мета держави	**Виникнення Держави**	**Типи держав**	**Основи законодавства**	**Ідеальні принципи законодавства**
Платон					
Арістотель					
Цицерон					

Теми творчих робіт та есе

1. Міфологічне уявлення про державу.
2. Міфологічне уявлення про закон.
3. Давньоіндійський ідеал правителя та управління державою.
4. Принципи державного управління в конфуціанстві.
5. Співвіднесеність свободи та державного інтересу у вченнях моїзму та легізму.
6. Вплив Старого Заповіту на формування європейських уявлень про закон.
7. Вчення піфагоризму про державу і право.
8. Проєкти ідеальної держави Платона – минуле і сучасне.
9. Ознаки арістотелівського концепту політії.
10. Державно-правові погляди Цицерона.

Додаткова література до теми

Джерела

1. Арістотель. Політика. Поетика / перекл. Олександр Кислюк, Борис Тен. Харків : Фоліо, 2023. 512 с.

2. Арістотель. Нікомахова етика / Αριστοτελους. Ηθικα Νικομαχεια пер. В. Ставнюка. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.

3. Платон. Держава / пер. з давньогр. Дзвинка Коваль. Київ : Апріорі, 2021. 464 с.

4. Платон. Бенкет / переклад з давньогрецької і коментарі Уляна Головач; вступна стаття Джованні Реале. Вид. 2-ге, випр. Львів : Видавництво Українського католицького університету 2018. 220 с.

5. Платон. Діалоги / передм. В. В. Шкода, Г. М. Куц; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Харків : Фоліо, 2008. 349 с.

6. Ціцерон Марк Туллій. Про закони. Про державу. Про природу богів / пер. В. Литвинова Львів : Апріорі, 2019. 392 с.

Дослідження

1. Бунь В. В. Еволюція поглядів на державу та політику у джерелах політичної думки Стародавнього Єгипту. *Вісник Львівського національного університету.* 2019. Вип. 23. С. 108–115.

2. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності : автореф. дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 32 с.

3. Гоцуляк Ю. В. Категорія правового буття у вченні Платона. *Правничий часопис Донецького університету*. 2018. № 1–2. С. 4–9.

4. Гурак Р. В. Аналіз політико-правових учень Стародавнього Сходу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 10–2. Т. 1. С. 21–23.

5. Заєць А. П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 3. С. 55–62.

6. Козинець О. Г., Остапенко А. І. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Вип. 89. С. 37–41.

7. Логвиненко Є. С. Розуміння покарання в філософських і політико-правових ученнях Стародавнього Китаю. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 65–71.

8. Талдикін О. В. Держава і право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посіб. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 136 с.

Тема № 2.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ РАННЬОГО ТА ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Питання до теми:

1. Виникнення і становлення християнських державно-правових ідей
2. Політико-правові ідеї Аврелія Августина
3. Канонічне право Римо-католицької церкви
4. Тираноборча концепція Іоанна Солсберійського
5. Вчення про державу та право в Західній Європі в XIII–XIV ст.
6. Політичні та правові погляди мислителів Київської Русі
7. Середньовічна юриспруденція та її роль у розвитку права
8. Ідеї про державу і право в ісламському світі

1. Виникнення і становлення християнських державно-правових ідей

Після загибелі у V ст. Західної Римської імперії для Європи розпочинається доба Середньовіччя (кінець V–XVI ст.), яка мала значний вплив на розвиток державно-правової думки. Вагомий вплив на зміст політико-правових поглядів середньовічного суспільства мало християнство. Християнство, яке у I ст. н. е. із вчення невеликої іудейської громади Єрусалима, у 325 р. набуло статусу державної релігії Римської імперії, а пізніше – панівним світоглядом країн усієї Європи.

Християнство було ідеологічною відповіддю на кризу античного світу і певною мірою сприяло краху античного способу виробництва, заснованого на рабстві. Кризою був уражений не тільки світ економіки, але і політичний устрій античного полісу, стан суспільної моралі. Полісний тип держави і Римська імперія, їх правова система до того часу виявились не здатними захистити громадян.

Ситуація повної руйнації старого світу призвела до формування в ранньому християнстві есхатологічних і месіанських ідей. Есхатологія – вчення про «останній час» і кінець світу, що наближається. Найяскравішим втіленням есхатологічних ідей є Апокаліпсис (книга Откровення Іоанна), в якому Римська імперія називається «вавилонською блудницею», «царством диявола», і їй пророкується швидка неминуча загибель. Порятунок роду людського мислився виключно через друге пришестя Месії (Божого посланника) – Ісуса Христа, який в подальшому влаштує «останній суд» і встановить на Землі ідеальну спільноту, що складатиметься з праведників, тому що грішники будуть покарані й виключені з їх товариства. В очікуванні Месії проповідувалася відмова від боротьби зі злом і несправедливістю: адже вони скоро згинуть від Господа.

Політична влада розглядалася ранніми християнами негативно – як явище, засуджуване Богом. Новий Заповіт сповнений прикладами критичного ставлення християн до державної влади. Характерним є те, що митарі (збиральники податків) поставлені на один щабель із грішниками. Водночас ранньохристиянська доктрина проповідувала відмову від опору владі, покірливе терпіння в очікуванні праведного суду над усіма володарями.

В очікуванні пришестя Месії християни відокремилися у своїх общинах від царства зла і нерівності. Різні форми нерівності залишалися поза стінами общин. Община була гнучкою і відкритою відносно зовнішнього середовища: її члени зберігали колишні соціальні зв'язки. Але найбільш привабливою для людей якістю нового віровчення був його гуманізм: визнання цінності людини, як такої, незалежно від її суспільного стану. Християнство роздержавило людину, вивівши її з повної залежності від держави.

У результаті діяльності апостолів в II ст. у християн почала виникати окрема організація вірян – Церква, яка охоплювала майже всі терени Римської імперії. Утвердження християнської Церкви як окремого інституту, незалежного від держави, що має величезну духовну владу, стала відмітною особливістю Середньовіччя та феодального способу виробництва.

Загалом ранні християни негативно ставилися до державного закону як способу нормативного регулювання життя. Вони висували на перше

місце свою віру і відповідальність перед Богом, а не силу державної норми. Разом із тим ранні християни співчутливо ставилися до правових цінностей античної епохи, що мали і мають загальнолюдський зміст («не вбивай», «не вкради» тощо).

В основі їхнього трактування права і моралі лежить поняття правди, яке є тотожним поняттю «справедливість», що йде безпосередньо від Бога. Через акт приходу дохристиянського віровчення правда-справедливість відкривається людині у вигляді досконалого закону моральної свободи. Конкретизацією закону свободи є такі принципи: рівність у стосунках між людьми; міра поваги до іншого дорівнює мірі ставлення людини до себе; невідворотність відповідальності за гріхи і головний принцип – «люби ближнього свого, як самого себе».

Спочатку християни об'єднувалися у громади, де вели спільне життя за звичаями, прямо протилежними римським. Останні вважали, що фізична праця є ганебною, це є долею рабів, а в християнських общинах всі були зобов'язані працювати власними руками. Римське право зробило досконалим інститут приватної власності, а в общинах християн усе було спільним. Ці принципи (спільність майна, загальний обов'язок працювати, розподіл за індивідуальним потребами) було закладено в підґрунтя ранньої форми християнського соціалізму.

Реальна нездійсненність Другого приходу Спасителя зумовила перегляд християнами свого ставлення до державної влади. Посилилася позиція співіснування християн з державою, заявлена ще Ісусом Христом: «Богу – богове, а кесарю – кесареве». У посланні апостола Павла до римлян з'являється теза про божественне походження політичної влади: «немає влади не від Бога» – і той, хто чинить опір владі, чинить опір волі Бога. Водночас апостол Павло висунув вимоги (поки що ненормативні) до правителів. Правитель, у його розумінні, – слуга Божий, справа якого – заохочувати добро і карати зло.

Думки апостола Павла стали відправним пунктом у перетворенні християнської ідеології з опозиційної на державну. Повага до законної влади почала розглядатися як обов'язок кожного християнина. Проте, на відміну від язичника, християнин неминуче потрапляв у подвійне підкорення: Богу і державі. Причому від обов'язків перед Богом його не міг звільнити

жоден правитель. Вирішуючи дилему – держава чи Бог, християнин був зобов'язаний підкорятися Богу, а не державі. Отже, теза про подвійне громадянство християнина стала згодом наріжним каменем для формування теорії прав людини, незалежної від держави.

2. Політико-правові ідеї Аврелія Августина

Аврелій Августин (354–430) – християнський теолог, канонізований як вчитель церкви. Його перу належать 93 твори. Найвідоміші з них – «Сповідь» й «Про град Божий».

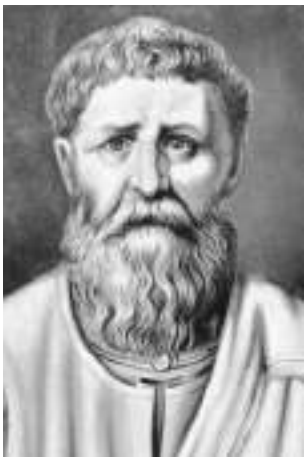

Світогляд філософа був теократичним: він вважав пізнання Бога єдиною метою, єдиною цінністю людського духу. Початковою тезою вчення теолога є ідея постійної присутності Бога у світі, в суспільстві, в державі, його участі в історичних подіях і долі окремої людини.

Від Бога – благо, і зло від нього ж. Проте благодать виникає від Бога безпосередньо, а зло – за допомогою вільної волі людини. Інакше кажучи, Бог не відповідає за зло. У людини завдяки наявності вільної волі є вибір – жити по-своєму, по-людськи або ж долучитися до божественної благодаті, яка виліковує волю. Зло, як протилежність блага, теж відіграє важливу роль у планах Господа. За допомогою зла і лих Провидіння виправляє зіпсовані вдачі й укріплює душі праведників. Інша ідея філософа – ідея про подвійну природу всього сущого. Світ, за Августином, є єдністю і вічною боротьбою протилежностей: добра і зла, багатства і бідності тощо.

У розумінні теолога політико-правові установи, як і всі інші соціальні інститути, прямо або опосередковано походять від Бога. Творець надав людині вільну волю, тобто здатність до самостійного життя. Прагнення людини жити свавільно, не керуючись Його словом, спричинило гріхопадіння. У результаті погіршилася власна природа людини, виникло рабство, деспотія, як покарання за гріх. Невипадково найперший злочинець

у Світі – Каїн (а за ним і братовбивця Ромул) – став засновником держави. Такою є концептуальна схема утворення держави за Августином. Водночас, філософ в історичному контексті близько підійшов до теорії насильства і договірної концепції утворення держави.

Гріховність земного державно-правового життя проявляється у панування людини над людиною, в усталених відносинах панування і підкорення. Відкриватися не Богу, а людині – це і є гріх. Втім, цих відносин уникнути неможливо: вони природні. Метою будь-якої влади є, за Августином, упорядкувати життя суспільства. Виправданням земної влади може бути лише одне – якщо вона не суперечить християнству. Тобто з приходом Христа жодна держава не може розглядатися як істинна і справедлива, якщо вона не є християнською. Гріховний порядок світу має тимчасовий характер і триватиме до судного дня, коли царство земне буде повалене і встановлено царство небесне. Поки ж до судного дня слід жити згідно із земними соціально-політичними порядками, якщо вони не суперечать християнській релігії та церкві. Порядок, що не суперечить релігії, є кращим, ніж анархія. Тому до форм держави теолог виявляє певну байдужість. Він вважає, що вибір форми держави є справою другорядною: будь-яка форма може бути, якщо не доброю, то терпимою, коли шанують Бога.

Найважливішою темою Августина була проблема відносин церкви і держави, влади духовної і світської. На його думку, світська і церковна влада мають різний характер, кожна є незалежною. Будь-яке вторгнення однієї влади у сферу іншої є небезпечним. Але між ними є точка взаємодії, вони повинні надавати одна одній підтримку. Держава зобов'язана захищати церкву від її ворогів. Церква, своєю чергою, покликана виховувати вірян у дусі лояльності до держави. Церковну владу теолог ставить вище за світську, оскільки тільки церква є істинною державою – в ній втілюються право і загальна користь, істинна справедливість. Цю ідею сформульовано філософом у його творі «Про град Божий».

На думку мислителя, у світі є два гради, природа яких принципово відрізняється. Вони створені двома родами любові: земний – любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, і небесний – любов'ю до Бога, доведеною до презирства до самого себе. Град земний є царство сатани, це суспільство, засноване на егоїстичних потребах, в яких виявляється

низька природа людини. Град Небесний, Божий, є царством Христа, він заснований на надії знайти вічне блаженство і спасіння. Усі земні царства приречені на загибель, а град Божий є вічним. Проте Августин прямо не ототожнював царство сатани і сучасні йому держави, хоча і допускав, що язичницькі імперії можуть бути персоніфікацією зла. Він не оспорював тезу св. Павла про те, що будь-яка влада походить від Бога, а лише констатував, що в язичницьких державах не було справедливого правління, тому що не було розуміння справжньої справедливості.

Град Божий Августин співвідносив із християнською церквою. Точніше кажучи, церкву він розглядає як передування Граду небесному, який остаточно утвердиться тільки після судного дня. Принципова відмінність граду Божого від граду земного полягає не лише в їх різному походженні, але і в існуванні. Град земний є матеріальним, тоді як град Божий – духовне співтовариство, він – не від світу сього. Тому в земному житті два Гради переплелися і співіснують. Остаточне їх відокремлення відбудеться тільки після страшного суду.

Пізніше церква східного обряду (православ'я) не сприймала августинівського протистояння двох градів, вважаючи їх взаємозалежними. Католицька церква обрала іншу позицію. Римські папи стали вважати себе володарями світу. Папа Григорій VII у XI столітті, спираючись на політико-правову доктрину Августина, відстоював ідею, що влада королів стає законною тоді, коли вони підкоряються главі католицької церкви. Римська курія уподібнювала королів та імператорів єпископам, яких призначав до правління особисто папа римський.

3. Канонічне право Римо-католицької церкви

У XI ст. у Західній Європі розпочалася так звана Папська революція, яку розпочав папа Григорій VII. Наслідком цього руху стало остаточне затвердження в західноєвропейських країнах принципу поділу влади на світську та духовну. При цьому було проголошено, що римський папа має владу над усіма государями, його було наділено правом судити всіх світських і духовних господарів. Відтак проголошувався диктат пап – суверенне право римських пап на володіння верховною владою. Одним

з механізмів затвердження влади Римських пап став випуск першого збірника канонічного права.

Термін «канон» має семітські коріння і розуміється як будівельний інструмент: «пряма жердина, трость, правило, лінійка». З часом це слово набуло переносного значення і визначалося чотирма змістами: 1) критерій; 2) взірець; 3) норма; 4) перелік.

Зміст слова доповнюється в IV ст., коли християнська церква затверджує за терміном «канон» обов'язкові списки священної літератури (Мойсеєві закони, постанови церковних соборів), які роз'яснювали принципи віровчення та давали відповіді на важливі життєві запитання. Отже, виник новий зміст терміна. Тепер підвпливом авторитету навчань апостола Павла, який заперечував універсальну значимість закону, канон розумівся як обліковий текст. Він возводився до рангу загальнообов'язкового, таким, що вміщує та замінює в собі римські юридичні терміни: закон, норма – які усвідомлювалися, під впливом вчення Августина, як атрибути «Граду земного» – гріховної сфери держави. Так церква санкціонувала виникнення особливого текстового канону – затверджених норм суспільної та сакральної комунікації, тих внутрішніх правил, що повинні привести громаду вірян до «Града небесного», затвердити автономне право на співіснування церкви з імперією, іншими державно-корпоративними об'єднаннями того часу.

Текстовий канон затверджував однозначні принципи рівності й заперечував світоглядну багатозначність і випадковість. Він ставав критерієм, ідеальних форм соціального і політичного об'єднань – «Града Божого». Для досягнення цієї мети вірянину слід було визначити канонічні норми як сакральні, яким необхідно слідувати завжди, при будь-яких обставинах.

Формування канону церкви проходило доволі суперечливо. Цей процес ускладнювався культурно-корпоративними розбіжностями церковних громад, історичними колізіями, що постійно переслідували християнство раннього Середньовіччя. І лише у XII ст. канонічне право набуло остаточної визначеності. Тут слід зазначити, що взагалі до цього часу в Європі ще не існувало права як суворо регламентованої системи мислення. Проте завдяки протистоянню світської та духовної влад, боротьбі церков, розвитку місцевого самоврядування та комерціалізації середньовічного

суспільства, культурним контактам зі Сходом, відродженням інтересу до римського права та античної філософії, а також початку формування європейського індивідуалізму право отримало легітимність. Починаючи з XII ст., майже кожне середньовічне угруповання людей – міста, монастирі, ордени, гільдії та братства, а поруч з ним і королівська влада – стали опрацьовувати закони для себе в пошуках упорядкування і раціонального розв'язання всіх суперечних проблем та прагнучи точно визначити права та обов'язки як самого угруповання, так і його окремих членів.

Тенденція затвердження та систематизації свого канону як інструмента управління та прагнення позбавлення від панування світської влади католицькою церквою починається з XI ст. Цей процес тісно пов'язаний з боротьбою папи Григорія VII з імператором Священної Римської імперії германської нації Генріхом IV за інвеституру – право назначати єпископів. Проти симонії (продажі духовних посад) та за дотримання духовенством целібату – бо це вело до утворення «духовних династій» до «розкрадання церковного майна» – в цілому загрожувало цілісності церкви. Як відомо, боротьба за інвеституру завершилась перемогою Григорія VII та проголошенням 27 статей «Dictatus papae» – документа, який затверджував доктрину «вселенського правління» римських пантифіків. Згідно з «Диктатом папи» (1073 р.) тільки римські первосвященики володіють універсальною юрисдикцією, їм одним належить, згідно з вимогами часу, видавати нові закони, ставити і позбавляти влади єпископів; усі світські властителі повинні бути підлеглими папі, йому належить право позбавляти влади імператора і королів. Папський указ ніхто не міг відмінити, а справа, передана на розгляд папського суду, не підлягала суду будьякої іншої влади. Папа не міг бути судимим жодним земним судом. Нарешті, він був у церкві вищим вчителем, мав ухвалювати голос у визначенні церковних догм, норм літургії та ін.

Перераховані компетенції папи у «Dictatus papae» надають можливість визначити, що Григорієва теорія управління церквою наближалася до розуміння імператорської римської традиції; після Бога й божественного закону папа був найвищим, яка була спрямована на будівництво християнської світової імперії – «Respublica Christiana». Утім, практично теорія верховенства влади (imperium) римських пап над світськими

правителями не була остаточно реалізована. Уже в 1122 р. заключний Вормський Конкордат обмежив повноваження папи та поділу владу на дві сфери – церковну та світську. Такий поділ влади став одним з ключових конституційних принципів системи канонічного права.

Отже, до XI ст. канонічне право не було систематизованим і складалось з рішень Вселенських соборів, різноманітних збірок тлумачень Святого Письма отців церкви та декреталій – листів-послань пап, що роз'яснювали телеологічні, літургічні або дисциплінарні проблеми, які поступово приймали форму законів. Починаючи з XII ст. кількість папських декреталій неухильно росте, якщо в середині XII ст. було 179 послань, то на початку XIV ст. їх кількість зросла до 3646. Звісно виникла необхідність упорядковувати всі компоненти канонічного права з вимогами часу та організацією діяльності самої церкви, яка весь цей час ускладнювалась та розширювалась.

Перші спроби систематизації канонів католицької церкви відбулась в середині XI ст., коли було опубліковано збірник канонічних текстів під назвою «Зібрання 74 титулів». Це була спроба, звертаючись до декреталій перших пап та римських соборів, знайти правове обґрунтування верховенства папи над церковкою і незалежність церкви від світської влади. Імовірно, примірником для формування «Зібрання 74 титулів» послужили візантійські аналоги VI–VII ст., а саме: «Зведення 50 титулів» та «Синтагма 14 титулів». До «Зведення 50 титулів» (VI ст.) були включені апостольські та соборні канони, правила чернечого життя підготовлені ще Василем Великим, виписи із шлюбно-сімейного законодавства візантійських імператорів. Друга збірка – «Синтагма 14 титулів» мала чітку тематичну структуру розділів (титулів) і поділялася на таке: 1) висвячування в духовенство; 2) спорудження і освітлення церков; 3) церковна служба; 4) хрещення; 5) інші священнодіяння; 6) платня за требу; 7) свята і пости; 8) органи церковної влади: єпископи і собори; 9) дисциплінарні норми для духовенства; 10) церковне майно; 11) монастирі; 12) єретики і язичники; 13) паства; 14) окремі категорії вірян. Збірки, доповненні статтями світського законодавства про церкву візантійських імператорів, породили традицію поєднання духовних канонів та світських законів – «номоканонів».

Наново систематизував й перевірив канонічні норми болонський клірик Граціан приблизно у 1140 р. Його праця «Узгодження суперечливих канонів», більш відома під назвою «Decretum» («Decretum Grcitiani»), негайно була визнана нормативним кодексом канонічного права. Тексти «Decretum» унормовували усі сфери функціонування церкви, а також деякі процеси, що у сучасному світі регулюються державою, включаючи усі види зобов'язань, заповітів, шлюбів, розлучень та легітимності дітей. Граціан не тільки систематизував матеріал, але і переробив його по схоластичному взірцю, самостійно додавши правові вставки (distinctiones), юридичні випадки (causae) і правові проблеми (qistinctiones). Більш того «Decretum Grcitiani» розподілив джерела канонічного права на «старе» (канони соборів) та «нове» (папські декреталії). Останні, за визначенням учня Граціана Гугуччіо, стають вище старих канонів, оскільки папа видає свої декреталії «спираючись на вірогідне знання, згідно із законом». Також «Decretum» поклав початок зовнішньому розподілу знавців права на «каноністів» і «легістів», останні тлумачили виключно римське право і служили світській владі.

У 1234 р. кардинал Раймонд Пеннафорте уклав новий збірник папських декреталій «Laber extra» (з 5 книг – 2 тисяч розділів), який після ратифікації папою Григорієм IX став другим принциповим джерелом канонічного права, разом з вже зі згадуваним «Decretum». У 1298 р. було видано третій збірник папських декреталій під назвою «Liber Sextus» (5 книг «Laber extra» доповнювались шостою), а в 1317 р. до церковного канону було долучено ще одну збірку – «Clementinae». Внаслідок цього постав грандіозний документ законів під загальною назвою «Corpus juris canonici» («Корпус канонічного права»), який був уперше офіційно надрукований у 1582 р. і залишався основним зводом канонічного права католицької церкви до ухвалення 1918 р. «Кодексу канонічного права», який у 1983 р. був замінений новим.

4. Тираноборча концепція Іоанна Солсберійського

У ході боротьби за інвеституру в інтелектуальних колах Середньовіччя повстало питання про тиранію, її сутність і право Божого народу на протистояння їй. Ключовим теоретиком «тираноборчої

концепції» став англійській теолог, історик та юрист *Іоанн Солсберійський* (1120–1180). Його праця «Полікрат», аж до появи робіт Томи Аквінського, вважалася в Середньовіччі головною з проблем влади, держави та права.

Англійський мислитель обґрунтовував право церкви на втручання в справи держави при формуванні державних органів. У цій теорії Іоанн вказує на два типи керівника держави – монарха. Монарх першого типу керує державою відповідно до Божих законів, права, справедливості. У країні панує суспільне благо і спокій. Монарх другого типу керує державою за допомогою сили, підкупу, шантажу. Він використовує закони як засіб залякування, знищення людей і перетворення їх на рабів. Якщо такий монарх-тиран наказує підданим виступити проти своєї віри, то піддані мають право вбити його на законних підставах. Це буде справедливо, тому що такий тиран не має шансу сховатися від суду Божого.

Тираноборчі ідеї Іоанн черпав із стародавньої історії, біблійської літератури та інших джерел. Він доводив, що не кожна людина може стати монархом – тільки обрана людина. Звідси висновок – монарх, який є підвладний Богу, обов'язково повинен бути підвладний церкві, папі, який представляє Бога на Землі. Син монарха успадковує владу від батька, але право на владу дає папа і папський престол. У такому разі влада буде легітимною, і монарх не вважатиметься тираном, який захопив престол. Тому правління монарха повинно мати законний характер, а співвідношення світської та церковної влади – розумний характер. Закон – це дар Божий. Завдання священика наставляти монарха відносно закону. Звідси висновок – духовна влада має перевагу над світською.

Негідного монарха церква проголошувала тираном, і народ мав право розпочати процедуру усунення його від влади. У дусі римського права Іоанн стверджував, що з волі Бога монархи, одержавши меч від церкви, мають право проливати кров.

5. Вчення про державу і право в Західній Європі в XIII–XIV ст.

З V до X ст. у Західній Європі поступово формується станово-феодальний (представницький) лад, який досяг апогею свого розвитку в XIII ст. До цього часу в Західній Європі панувала феодальна роздробленість. Єдиною централізованою силою була католицька церква. В руках священнослужителів політика і юриспруденція залишалися прикладними галузями теології.

У XIII ст. католицька церква досягла вершини своєї могутності і шукала єдиної доктрини, яка б остаточно утвердила її владу у світі. Таким ученням став *томізм – вчення Томи Аквінського* (1225–1274) – католицького теолога, канонізованого церквою у святі. Найвідоміші праці – «Про правління царів», «Коментарі до Аристотелевої "Політики"», «Сума теології», «Сума проти поган» та інші.

Вчення Томи Аквінського ґрунтується на ідеї божественного творіння світу. Згідно з нею світ – це божественна ієрархія форм, з яких вищі дають життя нижчим. На чолі цієї ієрархії стоїть Бог, яким встановлений принцип підкорення нижчих вищим. Духовний світ очолюється папою римським – намісником Бога. Так само організоване і суспільство, де піддані підкоряються церкві, а раби – панам.

Велику увагу філософ приділяє проблемам держави. Спираючись при цьому на спадщину Арістотеля, на його ідею, що людина – це суспільна тварина, а держава – необхідність для життя суспільства, Тома Аквінський стверджує, що держава є генетично більш раннім явищем, аніж організуючі її громадяни. Держава є компонентою універсального порядку, створеного Богом, і функціонує на основі тих настанов, які відповідають вимогам божественного порядку. Діяльність монарха схожа з активністю Бога. Обґрунтувавши генезис держави, мислитель не обмежується теологічними аргументами, а звертається і до раціональних. Створення держави – результат природної схильності до суспільного життя, свого роду інстинкту, але воно приречене Богом і опосередковане розумом людини. Вчений не виключає і суспільного договору як способу створення держави, позаяк будь-яка держава виконує певні

функції, у процесі реалізації яких не можна обійтися без керівника. Таким керівником є держава.

У своєму вченні філософ приділяє важливе значення початку державної влади і закликає громадян до покори. Влада, на його думку, – єдиний об'єднувальний у державі принцип, без якого вона приречена на загибель. Таким чином, за своїм одвічним сенсом влада є утворення божественне, тому вона – незмінне добро, завжди щось благе. Не покорятися владі можна тільки у двох випадках:

1) коли наказ суперечить велінню Божому, бо Він є вищим володарем;

2) коли наказується те, на що не розповсюджується влада правителя, – на внутрішні рухи душі людини. Теолог зазначає також право повстати проти державної влади і визначає низку ситуацій, у яких можливим є повстання.

Найкращою формою держави філософ вважав монархію, що, порівняно з іншими, є більш стабільною, а тому найбільш спроможною підтримувати порядок у суспільстві та гарантувати щасливе життя своїм підданим. Монархія не лише тотожна Всесвіту, створеному Богом. Вона, як і людський організм, керується з одного центру, отже, унеможливлює неузгодження і суперечки між ланками управління, властиві аристократії, олігархії, демократії. Влада доброго та справедливого монарха має бути відображенням влади Бога у світі. Завдання монарха – вести громадян до доброчинного життя. Основними передумовами цього є збереження миру та забезпечення добробуту громадян.

Як прибічник монархії, теолог протиставляв політичну монархію (форму правління на засадах законів і для «загального блага») абсолютній (тобто тиранії, сенс якої зводив до правління в інтересах самого правителя та в умовах беззаконня) й обґрунтував право народу на повалення тиранії.

Тома Аквінський розвинув також учення про право, в основу якого поклав категорію справедливості. Право, за переконанням теолога, це дія справедливості під кутом установленого божественного порядку людських взаємин. Справедливість полягає в наданні кожній людині того, що їй самій належить. Існує справедливість розподільна (надання благ відповідно до заслуг особи) та порівняльна (дії щодо зіставлення чого-небудь,

передусім права). На основі цього Тома поділяв закон на вічний, природний, позитивний та божественний.

Вічний закон – це сукупність принципів божественного керівництва світопорядком, які містяться у вищому Розумі. Цей закон лежить в основі усього світового порядку, природи і суспільства.

Божественний закон – це откровення, дарунок Божої милості. Як приклад такого «особливого зведення законів» – даровані Богом іудеям, як обраному народу, або законодавство, яке надано через Святе Письмо.

Природний закон походить від вічного закону та поширюється на всі істоти, зокрема й на людей. Незмінними вимогами природного закону людині – скрізь і завжди шанувати Бога та виконувати його волю в земних справах. Він є гарантією того, що в людських діяннях пануватиме справедливість.

Людський закон, на відміну від природного, часто змінюється. У ньому багато випадкового та швидкоплинного. Він залежить від природи конкретних держав, характеру правління та багатьох інших чинників. Позитивний закон – це чинне право, підкріплюване примусом і санкцією держави, після гріхопадіння люди мають перекручену волю, свободу, заподіюють зло. Для виконання вимог природного закону необхідний примус людей шляхом застосування сили і страху покарання Політико-правове вчення Томи Аквінського дотепер є офіційною доктриною католицької церкви, але його значення виходить далеко за межі католицизму. Не втратили своєї актуальності визнання вченого про те, що суспільство є самостійною цінністю, а також ідея про службову роль держави і необхідність обмеження державної влади.

Данте Аліг'єрі (1265–1321) – італійський поет та політичний діяч. Його політико-правова доктрина викладена у трактатах «Про монархію», «Банкет», а також у художньому творі «Божественна комедія».

Данте – один із перших мислителів Середньовіччя, який здійснив спробу обґрунтувати походження монархії від Бога, а не від

папи римського, виступивши на захист незалежності королівської влади. На думку Данте, метою людського роду є загальний мир. Це є справою всесвітньої монархії. Головні докази, що він наводить на її користь, такі: єдина мета вимагає одного правління. Якщо людський рід має спільну мету, він повинен бути керованим одним монархом. Як єдиний Бог володарює у Всесвіті, так і рід людський повинен бути влаштований за таким зразком. Суперечки між окремими князями повинен вирішувати вищий суддя–імператор. У світі повинна панувати правда, а вона найкраще впроваджується всесвітнім монархом, тому що йому нічого бажати для себе. У монархії правитель існує для громадян, а не громадяни для монарха. Всесвітній монарх видає закони для всього людства, окремі ж князі застосовують ці закони згідно з особливостями своїх країн. Єдність є взагалі вищим благом. Згода – добро. Але згода, знов-таки, вимагає єдиної спрямованої волі, тобто влади єдиного монарха.

Данте підкріплює свою теорію історією «всесвітнього панування» Римської імперії. У перемогах римлян ясно видно, вважав він, руку Провидіння. І сам Христос, народившись під владою римлян, визнав справедливість їх панування. Спадкоємець римського панування – імператор – одержав владу безпосередньо від Бога, а не від папи. Останньому не дано всієї повноти божественної влади. До того ж імператорська влада виникла значно раніше від папської. Право затверджувати світських князів, вважає Данте, суперечить власне природі церкви. Таким чином, мислитель відстоював пріоритет світської влади в державі та ідею міждержавної безпеки і злагоди.

6. Політичні та правові погляди мислителів Київської Русі

Давньоруська політико-правова думка розвивалася в єдиному європейсько-християнському русі розвитку. Важливою передумовою виникнення та становлення політико-правової думки Київської Русі (IX–XIV ст.) було накопичення народом упродовж сотень років правового досвіду, на основі якого відбувалася трансформація звичаїв у норми права, правила поведінки людей. Їхніми джерелами були міфи, норми-приписи й норми-заборони язичницької релігії. Значний вплив на формування політичної

думки населення Русі справляло усвідомлення необхідності об'єднання в єдину державу, утворення інститутів влади, тогочасне політичне життя з його вічовими зборами, з'їздами князів, а також законотворчість – тексти «Руської Правди», «Статуту Володимира Мономаха», міжнародні договори. Під впливом цих та інших чинників український народ створив низку яскравих зразків державно-правової думки.

Іларіон (жив у XI ст.) – філософ, перший глава церкви руського походження. Найвідоміший трактат – «Слово про закон і благодать».

Іларіон робить спробу обґрунтувати незалежність Київської держави від Візантії та ідею сильної князівської влади. Починає він свій твір зі з'ясування взаємодії Закону та Істини. Закон розглядається як провідник чужої волі: Бога і Володаря. Він покликаний визначати зовнішні вчинки людей на тому ступені їх розвитку, коли вони не досягли досконалості. Завдяки підзаконному стану людство уникає взаємного винищування.

Істина поєднана з досягненням християнином високого етичного статусу, пов'язаного із усвідомленням новозавітного вчення і дотримання його у своєму житті. Досягши внутрішньої досконалості на основі Істини, християнин не потребує Закону.

Закон та Істина не протиставляються між собою, вони взаємодіють у певній послідовності. Законослухняна й етична поведінка людини пов'язана із усвідомленням, що Істина досягається через Благодать як ідеал християнина. В розповсюдженні морально-етичного ідеалу християнства Іларіон вбачає шлях до вдосконалення людства і змінення Закону (Старий Заповіт) Істиною (Новий Заповіт). Ґрунтуючись на цих ідеях, мислитель висловлює концепцію всесвітньої історії, яка має два періоди. Перший період – богообраності одного, іудейського народу, старого Заповіту, підпорядкування Закону. Другий, що прийшов на зміну періоду Нового Заповіту, – період Благодаті, коли християнство стало надбанням усіх народів, які прийняли його вільно.

Руський народ приєднався до християнства за власним почином, а не під впливом Візантії, отже, не потребує опіки. А позаяк центральною фігурою цього процесу був князь Володимир (Хреститель), то князь є головним із-поміж решти руських князів. Його влада основана на правді. Вища мета управління державою – забезпечення інтересів усіх підданих. Великий князь зобов'язаний невпинно творити милостиню і бути щедрим, пам'ятати про болящих, вдів і сиріт. Правосуддя здійснюється тільки згідно із законом.

Відтак погляди Іларіона зводяться до таких тез:

– існує рівність між народами та рівність усіх людей перед Богом;

– проголошення незалежності та самобутності держави Київська Русь;

– проголошення концепції всесвітньої історії, в якій вагоме місце посідає Київська Русь;

– обстоювання ідеї єдиновладдя, яка є гарантом єдності й міцності держави, її територіальної цілісності;

– проголошення союзу церкви та держави, де церква служить правителю та державі;

– визначення основних рис верховної влади (справедливість, розум, милосердя та ін.).

Політико-правові проблеми, порушені мислителем (уявлення про статус верховної влади та її носія, законність походження і реалізації владних повноважень, моральність князя, відповідальність за управління країною), були сприйняті і поглиблені політико-правовою думкою Київської Русі (літопис «Повість временних літ» Нестора й «Повчання дітям» Володимира Мономаха).

Кирило Туровський (бл. 1130–1182) – церковно-політичний діяч Київської Русі. Автор творів «Притчі про душу і тіло», «Повість про білоризця і чорноризця» тощо.

У своїх творах Кирило Туровський закликав до єднання духовної та світської влади, основою якого повинно стати Святе

Письмо, що робить людину добрішою та шляхетною. За допомогою християнської релігії, на переконання мислителя, можна поліпшити життя в державі. Відхилення від християнської віри чи порушення її вимог спричиняє соціальне зло, яке може бути покаране відповідно до Божих законів. Рай, створений Богом, охороняється Його законом, а людина, наділена Ним здатністю мислити та фізичними рисами, не повинна з огляду на божественне призначення, порушувати усталені Богом норми, виявляти гордість – це призводить до духовної та фізичної смерті. Мислитель розподіляв індивідів та народи на зовнішні (язичницькі, чужі, тілесні – приречені на смерть) та внутрішні (християнські, «свої», духовні – їм дароване життя).

Мислитель був прибічником сильної влади, але при цьому застерігав правителів, що нею потрібно вміло розпоряджатися, робити людям добро, піклуватися про їхній матеріальний і духовний стан. Він засуджував міжусобні війни між князями, їхні претензії на великий князівський престол, наголошуючи, що владу дав Бог, закликав до єднання Русі.

Отже, старокиївські мислителі виступали на підтримку великокнязівської влади, централізованої держави і розробляли критерії ідеального правителя – моральні, юридичні та політичні.

7. Середньовічна юриспруденція та її роль у розвитку права

Починаючи з XII ст., докорінно змінилося обличчя країн Західної Європи. Подолавши феодальну роздрібненість, вони розвивалися у напрямі утвердження станово-представницьких форм правління, які гарантували стабільність у суспільстві. Активізується процес формування національного ринку, зростають і багатіють міста. З іншого боку, змінюється соціальна структура суспільства. Поряд зі старими феодальними станами (духовенство і дворянство) дедалі голосніше заявляв про себе третій стан (бюргерство). Зміцнюючись економічно, він вимагав залучити його до політичної влади і звільнити від феодального свавілля. Відбувалася низка «комунальних революцій», у результаті яких великі торговельні міста повністю визволилися від сеньйоральної залежності.

У XII ст. виникло феодальне міське право («магдебурзьке право»), яке виводило міста з-під юрисдикції феодалів і надавало їм можливість власного самоврядування, встановлювало порядок виборів і функції міських органів влади, суду, об'єднань ремісників і купців, регулювало низку цивільно-правових відносин.

Суспільство дедалі більше поповнювалося багатими людьми, які перебували поза феодальною ієрархією, володіли нерухомістю, іншими матеріальними цінностями і були зацікавлені у стабільній владі, яка би гарантувала їх безпеку і створювала можливості для продуктивної праці. Представники цих верств населення виступали за впровадження нового законодавства, здатного регулювати нові суспільні відносини та забезпечити охорону власності від феодального свавілля. Виникли нові державно-правові концепції, що пропонували значну трансформацію суспільного устрою, по-іншому визначаючи роль і призначення держави. Нові державно-правові концепції обґрунтовували ідею централізованої держави і політичного миру.

Марсилій Падуанський (бл. 1275– 1343) – італійський мислитель. Найвідоміші праці – «Захисник миру» і «Молодший захисник».

Марсилій одним із перших у Середньовіччі висунув ідею виникнення держави в результаті суспільного договору. Він виступив проти зазіхання папства на світську владу, стверджуючи, що остання є вищою за владу духовну. Духовна влада не повинна втручатися у справи світської, оскільки це призводить до розбрату та позбавлення європейських держав миру. Церква має опікуватися виключно сферою духовного життя людей. Вона повинна бути відокремлена від держави та підпорядковуватися світській політичній владі.

Держава, за Марсилієм, – це світський інститут, створений людством на певному етапі історії. «Кінцева мета держави – турбота про благо населення». Він дає визначення держави як політичного союзу, який розвивається за власними законами. Для вченого держава – це сучасне йому самодостатнє співтовариство, засноване на розумі й вірі людей, не імперія, а нація, організована, як говорили в той час, у сеньйорію. Мислитель зазначає, що держава виникає на певному етапі людської історії в процесі ускладнення життя людей, як результат розвитку розвинутих форм

їх життєдіяльності. Початок становленню цього інституту поклала сім'я. Пізніше виникають міста і, нарешті, – держава, яка формується в результаті угоди, укладеної між людьми, що мешкають на одній території. Призначення цього інституту – захист інтересів населення, задоволення їх потреб і сподівань. З появою держави, – вказує мислитель, – виникає і власне політична влада, якої не було раніше.

Учений виділяє в суспільстві законодавчу і виконавчу владу. Верховна влада, за його вченням, належить безпосередньо законодавцю, який завжди один і той самий, тоді як уряд може змінюватися. Законодавець – перша дієва причина, властива закону; народ, колектив громадян є частиною найважливішою, що виражає свій вибір, власну волю щодо цивільних актів, невиконання яких загрожує цілком земними покараннями. Марсилій заявляє, що законодавчі повноваження argiori повинні належати тільки народу. Саме народ є справжнім джерелом законів. Народ має право призначати правителя і уряд та контролювати їх діяльність, у разі потреби зміщуючи їх.

У питаннях про форми державного правління Марсилій є послідовником Арістотеля, виділяючи істинні й неістинні образи правління. Кращою ж формою правління автор вважає монархію. Монарх – уповноважена народом особа, якій належить військова сила, що не повинна перевищувати сукупної сили народу. Він може бути зміщений народом, коли перевищує свої повноваження. Монархію мислитель розподіляє на спадкову і виборчу.

Марсилій Падуанський виділяє два види законів – божественний і людський. Божественний закон вказує на шляхи досягнення вічного блаженства, визначає відмінності між гріхами і заслугами перед Богом. Людський закон учений розуміє як правила, якими регулюється людська поведінка. На його думку, зміст закону – заборона, дозвіл, що наділені примусовою силою. Людський закон забезпечує правоту і загальне благо, міцність влади і розрізняє правомірне й неправомірне, встановлює справедливість. Його дотримання забезпечується примусом. Людський закон супроводжується нагородами і покараннями в земному житті, як відзначає Марсилій Падуанський, а божественному закону, Богу належить майбутнє життя.

Таким чином, Марсилій Падуанський висловив ідею свободи совісті. Він так само доходить висновку, який іде врозріз із християнською вірою: не держава ґрунтується на праві, а, навпаки, – право зумовлене державою. Ефективне функціонування законів залежить, на думку вченого, не від божественного, а від природного права і зумовлене запитами держави.

Англійський філософ *Вільям Оккам* (бл. 1285–1349) пропонував своє бачення природи різноманітних форм тиранії. У трактаті «Розмова між вчителем і учнем проти єресі папи Іоанна XXII» Оккам запитує: «Чи могла одна людина бути наділеною верховною владою і в Церкві, і в державі?», «Як виникла світська влада: безпосередньо від Бога чи ні?», «Чи має право папа дарувати світську юрисдикцію імператорові?» Для того часу питання Оккама були доволі гострими, такими, що мали вагоме значення для розвитку державно-правової теорії Європи в подальшому.

Оккам дискутував із папською тиранією, проти політики пап, які безправно порушували свободу громадян і чинять це всупереч інтересам громадянства. Філософ виділив дві провідні ідеї, які стали підставою політичної доктрини. Перша з них – переконання, що істина визначена волею Бога, записана в Біблії; апостольські традиції та твори церковних авторитетів не можуть бути змінені або доповнені. Тому єретичними, на його думку, були постанови пап, які порушували настанови Бога. Друга ідея полягала у ствердженні, що в ідеальному політичному устрої реалізація загальнодержавних завдань має узгоджуватися зі свободами громадян, «буде це керівництво вільними людьми в загальному інтересі». Свободу Оккам розглядав у філософському та політичному аспектах. У філософському – це право вільного прийняття рішень, що характеризує істот розумних. У політичному – це сфера прав і вільностей людини, які не можна порушувати ні володарями світськими, ні, тим більше, духовними. В основі реалізації влади повинна домінувати ідея загального інтересу, якому має підпорядковуватися особисті амбіції володарів.

Юридичні школи XI–XIV ст. Вагомий внесок у розвиток новітніх поглядів на державно-правові явища зробили середньовічні юристи.

У ранньофеодальних європейських державах римське право було забуте, воно було для них чужим і незрозумілим. Від XI ст. у багатьох європейських державах зростає інтерес до римського права, воно набуває поширення, його починають вивчати та досліджувати. Виникають різні юридичні школи, одним із напрямів роботи яких стає порівняння з римським правом чинного права в країнах. На ґрунті цього вивчення відбувалася рецепція римського права, що ліквідувала прогалини в правовому полі феодальних держав і сприяла подоланню партикуляризму. Професійне тлумачення права починає спиратися на основні положення римського права, норми якого набувають універсальності. Знову стає популярною теорія природного права.

На початку XII ст. юрист *Інерієй* заснував *школу глосаторів* (від лат. "*glossa*" – слово, що потребує пояснення, помітки на полях), основним напрямом діяльності якої стало тлумачення Дигест Юстиніана. Діяльність представників цієї школи сприяла викоріненню суб'єктивізму в розгляді конкретних судових справ і утвердженого в юридичній практиці пріоритету законів та їхніх правових норм. Було видано збірник правових актів, яким користувалися тогочасні судові органи, в якому, зокрема, наголошувалося, що, розглядаючи конкретні справи, судді повинні керуватися не власним баченням, а правовими приписами.

Діяльність і вчення глосаторів розвинули *постглосатори* (Італія, XII–XIV ст.), які вважали, що природне право є правом найвищої категорії, а тому йому повинні відповідати норми чинного позитивного права та дії правителя. Зокрема, ідеолог цієї школи *Раймонд Луллій* вважав за необхідне перевіряти кожний писаний закон на відповідність природному праву та в разі розбіжностей користуватися не законом, а принципом розумної необхідності.

Значну увагу питанням держави та права приділяли представники *гуманістичної школи права* (XIV ст.), які обстоювали ідею централізованої держави з єдиним кодифікованим законодавством, заперечували феодальну роздрібненість, досліджували джерела римського права та узгоджували їхні норми з приписами чинного національного права.

8. Ідеї про державу і право в ісламському світі

У той час, коли Західна Європа перебувала в стані феодальної роздрібненості й стагнації суспільно-політичної думки, в країнах Арабського Сходу, Середньої Азії та Закавказзі, починаючи з VII ст., відбуваються істотні зміни, пов'язані з розповсюдженням ісламу.

У результаті завойовницьких походів арабів упродовж короткого часу іслам розширив сферу свого впливу на Середню і Західну Азію, Закавказзя, Північну Африку й Іспанію. Був створений халіфат (Омейядів) – теократична держава, в якій склалися спільна релігія й культура. Халіфи (заступники пророка), які були політичними і духовними керівниками в державі, а також арабська знать усіляко сприяли науковому прогресу. В результаті араби досягли значних успіхів у прикладній і фундаментальній науці, серед іншого в розвитку політико-юридичної думки.

Іслам (від. араб. – покірність) не закликає до активного соціального перевлаштування. Навпаки, він учить упокоренню і слухняності. Раби повинні підкорятися панам, але і пани повинні піклуватися про своїх рабів. Приватна власність, згідно з Кораном, є священною; хоч перед Аллахом усі є рівними, всі його раби, в реальному житті такої рівності не мають, і мусульмани повинні суворо дотримуватися усталеної ієрархії соціальної структури. Коран (складається з 114 сур – глав, які поділені на вірші – аяти) закликає людину працювати – цим, насамперед, вона забезпечить собі Царство небесне. Людина повинна бути скромною і терплячою, мужньо переживати всі негаразди цього світу і сподіватися на порятунок у потойбічному житті.

Особливість ісламу полягає в тому, що головні священні книги цієї релігії (Коран і Сунна) вважаються чинним правом. Передбачається, що в них містяться способи розв'язання всіх питань, які виникають у житті. На основі вказаних релігійних текстів в ісламі складається особлива доктрина відносно праведної поведінки мусульманина – *фікх*.

Сунітське богослов'я (Сунна – збірка переказів (хадісів – «зразок», «приклад») про вчинки пророка Мохаммеда в різних випадках життя під час розв'язання етичних, правових, життєвих питань) безпосередньо пов'язане з правознавством. Ісламські законознавці спочатку

прагнули в складних ситуаціях спиратися на авторитет фахівців із богослов'я (каламу). Для вирішення проблем в ісламі згодом було вироблено декілька методів, зокрема: 1) *рай* – індивідуальне тлумачення кимось із авторитетів каламу; 2) *іджма* – узгоджена думка багатьох, а то і всіх авторитетів певного часу; 3) *кіяс* – аналогічний висновок; 4) *істіслах* (істісхан) – визнання можливості змінити деякі хадіси Сунни, якщо їх зміст суперечить тому, що визнане Аллахом.

Відповідно до цих методів, ісламськими правниками в VIII– IX ст. було створено чотири діючі до сьогодні школи ісламського права. Їх засновниками були відомі законознавці імами, за іменами яких і були названі школи (*маз-хаби*). Першою і найбільш шановною з них була Абу Ханіфа. Система Ханіфи (*ханіфізм*) найбільшу увагу приділяє методам раю і кіясу, тобто індивідуальному тлумаченню і рішенню спірних проблем методом аналогії з посиланнями на аяти Корану і хадіси Сунни. На чільному тут метод істіслах, критика окремих положень хадісів. Ісламське право ханіфійського спрямування є найбільш гнучким – воно вдало пристосовувалося до нових віянь, змінного етнокультурного середовища, враховуючи норми звичаєвого права.

Друга школа – система Маліка – спирається, як і ханіфізм, на методику критики хадісів, але зі всіх зазначених методів надає перевагу іджмі (узгодження думок) і раю. Третя школа – система Аш-Шафії (*шафіїзм*) – використовує іджму і кіяс, але виступає проти раю та істіслаху. Шафіїти у сфері своїх правових норм є значно жорсткішими за ханіфітів і ближчими до малікитів із їх суворістю і нетерпимістю до будь-яких спекуляцій. Четверта школа – система Ібн Ханбала (*ханбалізм*) – спирається переважно на хадіси і обмежено використовує методи раю, іджми і кіясу. Ця школа відрізняється найбільшою нетерпимістю і набуває найбільшого розповсюдження нині у відсталих країнах ісламу.

Усі чотири школи включено у зведену систему мусульманського права – шаріат. Мусульманське право єдине: воно не поділяється на цивільне, кримінальне, релігійне. Тісно пов'язане з нормами звичаєвого права – адат. Шаріат («визначений» шлях) спирається на Коран і Сунну, а також на збірки сикха, свого роду зведення і кодекси ісламського законодавства, вироблені вказаними школами, що мають силу закону. Розпорядження

шаріату численні й суворі. Ними визначені норми стосунків людей у сім'ї та суспільстві; регламентовані майже всі деталі побуту. Разом зі звичайним правом (адатом) вони створюють щільну мережу обов'язкових розпоряджень. Ісламським правом передбачене досить суворе кримінальне законодавство і система покарань. Зокрема, суворе покарання передбачене в разі розкрадання чужої власності, менш жорстко переслідується вбивство (тут багато що розв'язувалося за законами адату з його традиційними інститутами кровної помсти – сару).

Згідно з шаріатом, дії людей поділяють на п'ять основних категорій: обов'язкові, за невиконання яких слідує покарання; рекомендовані (бажані, але не обов'язкові); дозволені; неприйнятні (засуджувані, але не карані) й заборонені, карані. Надзвичайно важливим в оцінці тієї або іншої дії є намір: у певних випадках завершену дію оцінюють не стільки з позиції факту, що відбувся, скільки з огляду мети, наміру людини.

Висновки

Доба Середньовіччя відрізнялася певним занепадом у розвитку вчень про державу і право порівняно з античним світом. Тематика і зміст політико-правових доктрин звужували зміщення акцентів у суспільній свідомості від держави до церкви, спрямованість векторів цієї свідомості до позаземних ідеалів, панування догматичного мислення, зорієнтованого на Святе Письмо і церковні канони. Панівна релігійна ідеологія захищала владу в будь-яких її проявах, а право зводила до Христової церкви як до громади вірян, де влада поєднувалася з правом. Причому правові норми ототожнювалися з ідеями загальної рівності й справедливості. Отже, у Середньовіччі людина була цілком підпорядкована церкві, вона перебувала під тотальним державним впливом.

Висування на передній план проблеми співвідношення церкви і держави неминуче породжувало суперечки про сутність завдання держави, її природу і відмінність від церковної організації. А це викликало питання про державний суверенітет. Протистояння церкви і держави супроводжувалося також виявленням відмінностей між власне правом як сферою державної діяльності та законами совісті, віри, які були звернені

до внутрішнього світу людини. У найрадикальніших теоріях того часу вже проголошено свободу совісті й невтручання церкви у державні справи, обґрунтовано рівність людей перед законом і їхнє право брати участь у визначенні долі церкви, держави, суспільства загалом.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні принципи існування ідеального суспільства в християнстві.
2. Яку природу походження мають держави в концепції Аврелія Августина?
3. Роз'ясніть концепцію Аврелія Августина про «два Гради».
4. Розкрийте сутність теократичної теорії держави.
5. Дайте визначення держави за Т. Аквінським.
6. Чим аргументував Т. Аквінський переваги монархії як форми державного правління?
7. В яких випадках, на думку Т. Аквінського, людина може не підкорятися державній владі?
8. Яку політико-державну концепцію представив Данте Аліг'єрі?
9. Роз'ясніть, яке значення в концепції Іларіона має протистояння принципів Істини та Закону?
10. До чого закликав у своєму вченні Кирило Туровський?
11. Яка природа походження і мета держави в концепції Марсилія Падуанського?
12. Назвіть чотири методи тлумачення Сунни та поведінки людини в ісламі.
13. Розкрийте сутність чотирьох шкіл мусульманського права.
14. Назвіть основні характерні риси теорії держави та права доби Середньовіччя.

Теми творчих робіт та есе

1. Політико-правова ідея середньовічних юристів.
2. Погляди на державу і право Аврелія Августина.
3. Аналіз ранньохристиянських поглядів на співвідношення держави та церкви.
4. Учення про державу та право Томи Аквінського.

5. Зіставлення політико-правових поглядів Кирила Туровського і Данила Заточника.
6. Теорія теократичної держави.
7. Концепція церкви та держави М. Падуанського.
8. Комунальні революції в Західній Європі та їх правове обґрунтування.
9. Мусульманська політико-правова думка в добу Середньовіччя.
10. Розвиток державно-правової думки за князювання Ярослава Мудрого.

Додаткова література

Джерела

1. Тома Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / пер. з лат. О. Кислюк; авт. передм. В. Котусенко. 2-е вид. Київ : Основи, 2003. 796 с.

Дослідження

1. Берман Г. Дж. Право і революція: Формування західної традиції права / пер. Т. Бенька, О. Межевінікої, Н. Сокановської; наук. ред. Н. Толкачової. Київ : IRIS, 2001. 624 с.

2. Будзилович І. Деякі особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналітичний нарис). *Право України*. 1999. № 1. С. 126–132.

3. Гобсбаум Е., Рейнджер Т. Винайдення традиції / пер. з англ. М. Климчука. Київ : Ніка-Центр, 2005. 448 с.

4. Левицький Д. Вплив середньовічного міського права на формування правових систем країн Центральної та Східної Європи. *Право України*. 2005. № 2. С. 112–114.

5. Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право : курс лекцій / за ред. В. І. Лубського Київ : Вілбор, 1997. 256 с.

6. Маєр Г. Августин. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. Є. Причепія; пер. з нім. Київ : Тандем, 2002. С. 73–101.

7. Мац У. Тома Аквінський. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. Є. Причепія; пер. з нім. Київ : Тандем, 2002. С. 86–102.

8. Туренко О. С. Закон як міра синхронізації індивідуального та колективного в доктрині Томи Аквінського. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2012. № 1. С. 28–34.

9. Туренко О. С. Межі суверенності Римських пап в канонічному праві – пошук правових механізмів синхронізації індивідуального та колективного. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2011. № 2. С. 9–14.

10. Туренко О. С. Правова доктрина Іоанна Дунса Скота – пошуки підвалин суб'єктивного права. *Правовий часопис Донбасу.* 2019. № 2 (67). С. 44–52.

11. Туренко О. С. Соціальне вчення св. Августина – вартості земного порозуміння й шляхи до ідеальної спільності. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2014. Вип. 8. С. 136–140.

12. Туренко О. С. Августинова версія закону – європейський пошук легітимації індивідуального. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал.* 2013. № 6 (126). С. 282–285.

13. Туренко О. С. Земна місія церкви та її право на примус у доктрині св. Августина. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал.* 2014. № 3 (129). С. 102–107.

14. Туренко О. С. Інтенції св. Августина в питанні синхронізації індивідуального і колективного в царині політичного. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал.* 2014. № 5 (131). С. 121–126.

15. Туренко О. С. Concordia двох влад і renovation міста в Ранньому Середньовіччі. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ПП «Видавництво "Гілея"», 2015. № 97. С. 114–118.

16. Туренко О., Козловець М. Принципи соціально-політичної Concordia у доктрині Августина Блаженного. *Українська полоністика*. 2018. № 15. С. 50–63.

17. Френсіс Селман. Святий Тома Аквінський. Учитель Істини. Київ : Кайрос, 2017. 117 с.

Тема № 3.
ЄВРОПЕЙСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ПЕРІОД ЗАНЕПАДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Питання до теми:

1. Політичні і правові вчення епохи Відродження і Реформації
   - 1.1. Політико-правові ідеї Реформації.
   - 1.2. Вчення про державу та право Н. Макіавеллі.
   - 1.3. Політико-правове вчення утопічного соціалізму.
   - 1.4. Вчення про державу Ж. Бодена.
2. Вчення про державу та право в період ранніх буржуазних революцій
   - 2.1. Г. Гроцій про державу і право.
   - 2.2. Розвиток теорії природного права у вченні Т. Гоббса.
   - 2.3. Природно-правова теорія Б. Спінози.
   - 2.4. Вчення Дж. Локка про державу і право.
   - 2.5. Правові теорії С. Пуфендорфа.
3. Проблеми державності та права в Україні в XVI – поч. XVIII ст.

1. Політичні і правові вчення епохи Відродження і Реформації

Кінець XV – перша пол. XVII ст. вважається переломною епохою європейської цивілізації, яку прийнято називати епохою переходу від Середньовіччя до Нового часу. Це був період, коли, з одного боку, відбувалися глибокі соціально-економічні й політичні зміни, що зумовили зародження буржуазних відносин у Європі, з іншого – кардинальна духовна перебудова всього середньовічного суспільства. Унаслідок удосконалення знарядь праці, розвитку виробничих сил, зростання продуктивності господарства, Європа переживає економічне піднесення. На додаток до внутрішніх

чинників, існує чимало зовнішніх: розширення торгівлі має результатом значні географічні відкриття, смугу завоювань, утворення колоній. У зв'язку з цим відбувається розвиток нових господарських галузей, прогрес у науці, техніці, військовій справі, зародження світового ринку.

Зазначені зміни почалися з Відродження (Ренесансу) – епохи, що охопила в XIV–XVI ст. спочатку італійські міста-держави, а пізніше – країни Західної Європи. Ренесансна ідеологія оголосила повернення до античної цивілізації, культури Давнього Риму з їхньою особливою увагою до людини, гуманістичним осмисленням буття, розвитком науки, демократичним тлумаченням політико-правових вчень.

Мислителі Відродження називали себе гуманістами, оскільки вони, натомість середньовічного зосередження уваги на Богові, поставили в центр свого світогляду людину. Мірилом часу, що раніше мислилося підвладним Богові, стала історія людських справ. Людина та її гідність визначалися найвищою цінністю, що надавало можливість розробляти перші концепції теорії прав людини. Своєю чергою, ця ідея закладає підвалини індивідуалізму, що стає невід'ємним елементом прагнень соціальної еліти, нових суспільних верств, передусім буржуазії. Остання постає суб'єктом власного самотворення: людей які покладається лише на себе, а не на шляхетне походження, на власний, а не на чужий розум.

Ідеї гуманізму та індивідуалізму (раціоналізму) заклали підвалини Реформації (від лат. – перетворення, виправдання), що розпочалася в Німеччині й охопила певні держави Західної та Центральної Європи. Реформація, на відміну від Відродження, яке охоплювало вищі соціальні верстви, була масовим соціальним рухом, опозиційним феодалізмові й католицькій церкві. Цей народний рух був скерований на політичну та культурно-релігійну автономізацію нації від католицької церкви та феодальних традицій, на демократизацію церкви й суспільного життя на прикладі раннього християнства.

У таких умовах католицька церква втрачає авторитет, монопольне право на істину й перетворюється на невелику державу, яка в міждержавних відносинах сприймалася рівноправним гравцем, а не керівним суб'єктом. Панівна до того часу ідея світової християнської громади зазнала поразки. Політична думка Західної Європи звернулася до ідеї національної

держави, яку розуміли як політичне утворення з єдиною територією, єдиним правовим режимом, етнічно однорідним або різнорідним населенням.

У цих умовах певні західноєвропейські країни стають централізованими абсолютистськими державами, які відстоюють принципи державного суверенітету в міжнародних відносинах. Таким чином, у Європі починають формуватися принципи міжнародного права, які включали проблеми співвідношення свободи та права, права й закону, індивіда і держави.

1.1. Політико-правові ідеї Реформації. Реформація – широкий суспільний рух у багатьох країнах Західної та Центральної Європи, спрямований проти феодальних пережитків і на перетворення католицької церкви. Початок Реформації (1517 р.) поклав німецький богослов *Мартін Лютер* (1483–1546). Його перу належать переклад Біблії німецькою мовою та трактати: «До християнського дворянства німецької нації», «Про свободу християнина», «Про світську владу», «Про рабську волю» на інші.

Початковий пункт лютеровського навчання – теза про те, що порятунок досягається виключно вірою. Спираючись на Біблію, мислитель стверджував, що кожен вірянин виправдовується нею особисто перед Богом, стаючи священиком самому собі і внаслідок цього не потребуючи церкви. Тобто мислитель відкинув ідею католицизму про два різні світи: мирян і священиків. Він вважав, що між ними немає жодних відмінностей. Отак, Лютер сформував один із принципів Нового часу – ідею рівної гідності людей.

В основі ставлення Лютера до світської влади лежить уявлення, що людина живе у двох сферах: у релігійній сфері та сфері «закону». Якби світ складався з гідних християн, то і в законах і правителях не було би необхідності. А оскільки «злих завжди більше», то Бог заснував два правління – духовне

(для істинних вірян) і світське (для утримання злих). Отже, завдання світської влади – примусове вживання «зовнішньої справедливості», нагляд за дотриманням норм законів. Духовна і світська влада підкоряються не одна одній, а лише Богу. Державна влада, в розумінні Лютера, не перевага, а тягар, покладений на людину Богом. Влада є Божою службою, де правитель не керується корисливими інтересами.

Управитель повинен ставитись до свого призначення як до ремесла і майстерно виконувати законодавчі функції. Метою закону є охорона життя людей, їх честі, гідності й власності. При цьому важливо пам'ятати, що, по-перше, закон не всесильний; по-друге, він повинен відповідати слову Божому. Коли немає гармонії людського і Божественного закону, керуватися людським законом не можна. Досягти цієї відповідності можна тільки за допомогою розуму. Тобто Лютер надавав перевагу світському праву перед канонічним, оскільки перше відповідає «духу» земель і місцевих звичаїв народу, що свідчить про зародження національних ідей у творчості реформатора.

Істинний християнин повинен піклуватися про інших людей; тому він шанує, почитає начальство, робить все, що йде на користь світській владі. Своєю чергою, світська влада не безмежна. Порогом діяльності держави є внутрішній світ людини. Він залишається поза межами юрисдикції держави. Отак, Лютер оформив тезу про свободу думки та совісті, які є передумовою й ознакою антидеспотичного, демократично організованого людського суспільства.

Томас Мюнцер (1490–1525) був представником найбільш радикальної плебейської течії Реформації, «стягом» Селянської війни в Німеччині (1524–1525). Його праці – «Маніфест», «Статейний лист».

Реформацію Мюнцер уявляв як перетворення світу на основі пріоритету суспільних інтересів. Повторюючи вслід за Лютером тезу про «виправдання вірою», як «віру» він розумів активну дію на користь трудового народу, проти гнобителів, яких вважав безбожниками.

На думку Мюнцера, тільки люди праці здатні розуміти Бога, бо їх інтереси повністю збігаються з інтересами суспільства.

Перемога загальних інтересів («загальної користі») над приватними закономірно вела до спільного майна, що Мюнцер розумів не як аскетичну відмову від мирських благ, а підґрунтя для соціальних перетворень. Згідно з Мюнцером, грядущий «рай земний» – це таке суспільство, в якому все спільне, ніяких приватних інтересів немає і бути не може. Найближчою політичною метою «ремісників і орачів» було об'єднання в «християнський союз», щоб разом подолати гноблення панів, причому не тільки мирними, але і насильницькими способами встановивши справедливий суспільний устрій.

Жан Кальвін (1509–1564) – французький теолог, юрист, фундатор протестантського руху кальвіністів (у Франції – гугеноти). Основна праця – «Настановлення в християнській вірі». У ньому він засудив феодально-монархічні кола за свавілля та беззаконня, які вони чинили, пророкував за це правителям Божу кару, знаряддям якої можуть стати їхні власні піддані. Водночас будь-яку владу він оголошував божественною.

Право на опір тиранії Кальвін визнавав тільки за підпорядкованими державі органами влади, церквою, представницькими установами. До того ж, на його думку, відкрита непокора та ліквідація тирана допустимі лише тоді, коли вичерпано всі способи пасивного опору та легальні форми боротьби. Найгіршою формою правління для Кальвіна була демократія. Перевагу він надавав олігархічній організації управління державою.

1.2. Вчення про державу і право Н. Макіавеллі. *Нікколо ді Бернардо Макіавеллі* (1469–1527) – італійський політичний діяч, драматург, дипломат й історик. Перу Макіавеллі належать: «Міркування про першу декаду Тита Лівія», «Історія Флоренції», «Про воєнне мистецтво» тощо.

Найбільш відомий твір – «Державець» (1513 р.), із яким, власне, і пов'язане поняття «макіавеллізм» – безсоромна політика, що досягає мети, нехтуючи нормами моралі.

Мислитель у своїх міркуваннях виходить із того, що людина має єдину та незмінну природу для всіх часів і всіх народів, яка втілює в особі злобність, властолюбство, жадобу, брехливість тощо.

«Макіавеллі найбільш ясно виразив необхідність будувати політику на признанні злого норову та підлості людини». Такі негативні природні якості людини і необхідність їх насильницького приборкання й викликали до життя державу.

Італійський учений скептично сприймав теологічну теорію утворення держав і політики під впливом волі Божої. Він вважав, що утворення держав і політики – справа людини, воля та дія багатьох людей. Історична необхідність, із одного боку, і воля людей – із іншого, приводять до утворення держав. До Макіавеллі державу трактували як громадську общину (*civitas*), як у Цицерона, а в Середні віки – як монархію. Макіавеллі запроваджує новий термін для позначення держави – «*stato*» (італ. стан, стабільне становище).

При цьому він мав на увазі не конкретну форму державного устрою, а особливим чином організовану владу.

Держава – це певні відносини між урядом і підданими, що спираються на страх або любов останніх. Головне – реальна здатність уряду керувати підданими. Метою ж держави, що виправдовує аморальні засоби, є забезпечення безпеки особи і непорушність власності. Державу відрізняє наявність відповідного апарату і законів. Змінення форми держави залежить від співвідношення суспільних сил, що перебувають у постійній боротьбі. Макіавеллі розглядав трансформацію форм держави як історичний кругообіг, окремий життєвий цикл, який вичерпується трьома основними різновидами урядів – монархією, аристократією та демократією (народним правлінням). Перехід від однієї форми влади до іншої відбувається

внаслідок виродження позитивної іпостасі кожної з них у свій антипод: монархії – в тиранію, аристократії – в олігархію, народного правління – у цілковиту анархію.

Політичним ідеалом ученого, за прикладом античних мислителів, є змішана форма правління, де від республіки необхідно взяти принцип свободи і рівності між громадянами, від монархії – централізований принцип управління й написання законів, від аристократії – вміння ефективно керувати. Тож, його ідеалом державного устрою була сильна, жорстко централізована республіка, де чільне місце посідає служіння батьківщині.

У Середньовіччі поняття батьківщини не було. Існувало тільки поняття підданства й вірності сеньйору (папі римському, королю). Макіавеллі змінив цю установку і утверджував вірність батьківщині, яка втілювалась би в національній державі. Служіння державі – це зміст, мета і щастя людини. Найважливіша умова збереження держави – самозбереження політичної влади будь-якою ціною. Релігії, за теорією вченого, відводиться підпорядковане, хоча і високе місце в житті держави. Її функція – виховна. Церква повинна сприяти формуванню якостей громадянина, позаяк релігійним народом набагато легше управляти.

Методи управління й етичний підхід Макіавеллі стали символом імморалізму, байдужості до добра і зла. Найлаконічнішим способом вираження цього світоглядного принципу є формула – «мета виправдовує засоби». Сам Макіавеллі ніде його не вживав, але цей вислів є втіленням його ідеалів. Мислитель дав государеві право на порушення моральних заповідей. Він вважав, що правитель повинен, коли обставини не дають йому іншого вибору, вдаватися до аморальних засобів, при цьому прагнучи довести, що його поведінка бездоганна і добродійна. Той, хто так не чинить, прирікає себе на загибель, оскільки не зуміє боротися з тими, хто напевно застосує проти нього недобрі засоби.

1.3. Політико-правове вчення утопічного соціалізму. У XVI–XVII ст., у період Відродження та Реформації, в Європі з'явилися перші соціалістичні проекти, які відображали споконвічні прагнення соціальних низів до соціальної справедливості, суспільної власності й самоврядування. Найвідомішим соціалістичним проектом майбутнього була «Утопія» (1523 р.)

Томаса Мора (1478–1535) – відомого англійського гуманіста, політичного діяча та історика.

У своєму творі мислитель критикує тогочасний суспільно-політичний лад, описує бідування народних мас. Основною причиною всіх суспільних негараздів він вважав приватну власність. Цьому ладові він протиставляє ідеальний лад острова Утопія (від грецьк. – «місце, якого немає» або «чудове місце»), на якому земля та власність перебувають у суспільному користуванні; все вироблене здається на громадські склади, його розподіляють між батьками сімей; посадовців не призначають, а обирають; батьки сімейств керують усім виробництвом і почергово по два роки працюють не приміських фермах; склад сімей регулюють посадові особи; мешканці харчуються в громадських їдальнях; праця – обов'язок всіх громадян, 6-годинний робочий день забезпечує потреби, необхідні для всебічного розвитку людини; на острові скасовано смертну кару; політичний лад ґрунтується на демократичних принципах.

Томмазо Кампанелла (1568–1639) – італійський мислитель, поет, філософ та політичний діяч. Його найвідоміша праця – «Місто Сонця». У ній вміщений опис ідеальної держави, котру начебто відкрив один із мандрівників у заморських краях. Місто Сонця – це община рівних. Кожний її член має право на участь в управлінні державою. Очолює піраміду управління верховний правитель, який є главою світської та духовної влади, знає усі науки, мистецтва, ремесла. Однак влада його не пожиттєва.

Він може бути змінений солярієм, який має кращі здібності для управління державою. Нижчі в ієрархічній градації посади

обіймають фахівці, що відають певними галузями управління. Їм підпорядковані начальники загонів і головні майстри. Усі посади виборні. На них обирають тих, хто ще з дитинства зарекомендував себе найбільш до цього здібним. Влада посадовців спирається на загальну повагу та добровільний послух. Посадових осіб змінюють із волі народу. Всі органи влади й управління в Місті Сонця функціонують на демократичних засадах (діє Велика Рада всіх соляріїв; регулярно скликаються збори вищих і нижчих посадових осіб тощо).

У вигаданому місті немає власності та сім'ї. Дітей виховує держава. Виховання нероздільно пов'язане з виробництвом. Усі городяни виконують військовий обов'язок, займаються землеробством і скотарством. Громадській праці відводиться не більше чотирьох годин на добу. Решту часу солярії використовують для фізичних вправ, опанування наук і бесід.

Законів у Місті Сонця небагато. Всі вони короткі та зрозумілі, викарбувані на мідній дошці біля дверей храму правосуддя. Суддями є всі головні майстри. Вони можуть накладати такі види покарань: догану, усунення від загальної трапези, відлучення від церкви, заборону спілкуватися з жінками, побиття батогами, вигнання. Найбільш складні справи розглядають суди, процес відкритий, гласний, із використанням свідків. Переслідуються невдячність, злість, неповага один до одного, неправда та лінощі. До насильників у Місті Сонця має застосовуватися страта, діє принцип талону, але немає в'язниць. Право помилування здійснює Верховний правитель, апеляційні справи про пом'якшення вироків розглядають троє його співправителів.

1.4. Вчення про державу Ж. Бодена. *Жан Боден* (1530–1596) – французький історик, юрист і політичний діяч, ідеолог абсолютистської держави. Основні праці – «Метод для легкого пізнання історії», «Шість книг про республіку» та інші.

Боден порвав із релігійно-схоластичним мисленням і вважав, що держава виникає незалежно від волі Бога. На його думку, держава виникла двома способами: еволюцією сім'ї під батьківською владою і насильством. У першому випадку сім'я є і зародком, із якого розвинулася держава, і соціально-організаційним осередком держави. У такій державі влада діє

на певних умовах і законах, погоджених з підданими. Боден визначає державу як «правове управління безліччю сімей і тим, що у них загальне під суверенною владою». Сім'я – водночас межа державної влади, влада властителя закінчується на порозі дому. З іншого боку, батько сімейства, виходячи за межі будинку, перетворюється на громадянина. Сім'я – сфера приватної ініціативи, а держава – сфера публічної влади. Але значна більшість держав створена саме насильницьким шляхом. У них носії влади можуть розпоряджатися людьми без жодного закону. Така держава нічим не відрізняється від зграї розбійників.

Головна ознака держави – суверенітет, тобто «постійна і абсолютна влада». Суверен єдиний, неподільний, безперервний і безумовний. Постійність державного суверенітету означає, що йому влада надається на визначений термін. Носій тимчасових повноважень не наділений постійною владою, а отже не є сувереном.

Абсолютність означає, що суверен стоїть вище законів як власних, так і своїх попередників, він не обмежений волею інших суб'єктів політичного співтовариства: народу, церкви, станової корпорації, інших держав. Єдність і неподільність суверенітету Боден пов'язує з приналежністю влади тільки одній особі або органу. На цій підставі відкидається змішана форма держави. І нарешті, безперервність і безумовність суверенітету пояснюються можливістю народу наділяти особу суверенітетом для збереження державного майна, посилення влади, яку сам суверен має право передати на власний розсуд.

Учений визначає п'ять ознак, механізмів реалізації суверенітету: 1) право верховної влади видавати адресовані всім без винятку підданим і установам закони та скасовувати їх; 2) розв'язання питання війни та миру; 3) призначення посадових осіб; 4) роль найвищого суду (останньої інстанції) та право на помилування; 5) право чеканити монету, встановлювати міри, стягувати податки.

Залежно від того, в чиїх руках зосереджений суверенітет, мислитель виділяє три форми держави. Демократія – держава, у якій всі або значна кількість громадян, як би вони не були організовані, наділені верховною владою над усіма. За аристократії менша кількість громадян наділена верховною владою над усіма взагалі й над кожним окремо. В монархії верховна

влада належить одній особі. Разом із формами держави Боден розрізняє три способи здійснення влади: 1) законний (піддані підкоряються законам суверена, а суверен – законам природи); 2) сеньйоральний (суверен силою зброї стає володарем майна і людей і править ними як батько сімейства); 3) тиранічний (суверен, зневаживши закони, розпоряджається людьми, як рабами, а їх власністю – як своєю).

Кращою є держава, де суверенітет належить монарху, а управління має аристократичний і демократичний характер. Таку державу Боден називає королівською монархією. Також Боден пов'язує владу з певними правовими принципами. Мислитель розрізняє право і закон. Завдання права – не допустити переродження королівської монархії в тиранію. Право передусім є вираженням розуму, воно включає як норми, так і принципи, якими визначено, що є добрим і справедливим у державі.

2. Вчення про державу і право у період ранніх буржуазних революцій

У соціально-політичному контексті кінець XVI–XVII ст. у Європі – це епоха формування національних держав, завершення релігійних воєн і початок буржуазних революцій. Першою буржуазною революцією вважають Нідерландську (1566–1609), яка не була послідовною і не мала результатом рішуче викорінення феодальних порядків. Проте вона відкрила шлях до нових буржуазних перетворень державно-правового устрою, відносин людини і держави. Нова політико-правова ідеологія ґрунтувалася на: 1) неприйнятті католицької догматики і спиралася на протестантську етику (особистий аскетизм, працьовитість тощо); 2) раціоналізмі, логіці в оцінці суспільних відносин; 3) ідеях природного права і договірного походження держави, породжених античною політико-правовою думкою.

2.1. Гуго де Гроот Гроцій (1583–1645) – нідерландський юрист, державний діяч і письменник. Написав понад 90 творів з історії й теорії держави та права, найвідоміший із них – «Про право війни і миру» (1625 р.).

Гроцій був одним із засновників теорії природного права та суспільного договору й науки міжнародного права. Теорія природного права

ґрунтується на визнанні того, що всі люди є рівними від природи, від народження. Отже, закони природи визначають природне право, і йому має відповідати позитивна воля, установлена законом. Таким чином, право засновується не на волі Бога, а на природі людини.

Якість, що відрізняє людей від тварин, полягає у прагненні до мирного спілкування, узгодженого з вимогами розуму. Цей природний потяг до спілкування і є джерелом права. Разом з цим людина наділена не тільки прагненням спілкування, але і розумом, і тому усвідомлює, що є прагненням до спілкування, а що суперечить йому. Втім право трактування як така, що відповідає природі, справедлива дія. Вчений розрізняє природне і волеустановлене право. Природне право базується на розумі, його вимоги спрямовані на забезпечення справедливості: не зазіхання на чуже майно, відшкодування завданого збитку, дотримання обіцянок тощо. Волеустановлене право повинно відповідати природному і розподілятися зрештою, на людське і божественне право. Людське право поділяється на внутрішньодержавне і міжнародне.

Держава – це досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі. Ознакою держави є наявність верховної влади та її атрибутів: видання законів, здійснення правосуддя, призначення посадовців, стягнення податків, укладання міжнародних договорів. Сутність верховної влади полягає в тому, що це влада, дії якої не підпорядковані жодній іншій владі та не можуть бути відмінені за бажанням чужої влади, тобто це суверенна влада. Форма державного правління для мислителя не має істотного значення, оскільки сам народ може вибрати будь-який спосіб правління. Адже той чи інший правопорядок варто оцінювати не з позиції переваг його форм, а в плані здійсненої у ньому волі людей.

Відносини між державами мають ґрунтуватися на принципах рівності, співпраці, взаємовигідності, а суперечливі питання повинні підлягати розв'язанню шляхом переговорів.

2.2. Розвиток теорії природного права у вченні Т. Гоббса. Англійська революція (1640–1649) завдала нищівного удару по феодалізму, розчистила шлях розвитку капіталізму і утвердила буржуазний тип держави – парламентську монархію. Революція виявила розбіжності інтересів станів, політичних програм, правових ідеалів. Загальною в опозиції абсолютизму й англіканській церкві була вимога щодо її «очищення» від залишків католицизму. Значного поширення набули ідеї природного права, договірного походження державної влади в обґрунтуванні природжених прав англійців, скасування абсолютизму.

Томас Гоббс (1588–1679) – англійський філософ та політичний діяч. Найвідоміші праці: «Про громадянина» (1642 р.), «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» (1651 р.), «Про людину» (1658 р.), «Бегемот, або Довгий парламент» тощо.

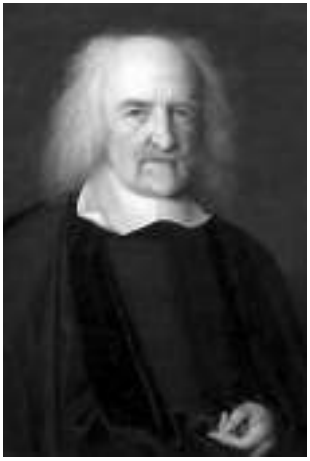

Життя кожного народу, як вважав Гоббс, поділяється на дві стадії. Державній, або громадянській стадії передує так званий природний стан. Це такий період у житті людей, коли їхня природна сутність виявляє себе повною мірою. Вона тут нічим не обмежена. На думку вченого, людина від природи егоїстична, що прагне лише задовольнити власні потреби. Через свою пожадливість людина від природи є ворогом іншої людини. Головним принципом природної людини є прагнення блага й власного самозбереження. Оскільки природа створила людей рівними щодо фізичних і розумових здібностей, усі вони з однаковим правом можуть претендувати на якесь благо для себе. А отже, неминучим стає зіткнення їхніх інтересів, стан війни «всіх проти всіх».

У природному стані панує так зване природне право, право кожної людини задовольняти свої потреби й боронити своє життя. Однак через загальну ворожнечу, через зіткнення окремих інтересів це право стає чимось ганебним. Не стільки здобування якихось благ стає головною турботою людини, скільки елементарне збереження власного життя,

виживання як таке. Тож, на думку Гоббса, «перша засада природного права полягає в тому, аби кожний захищав своє життя і боронив своє тіло, наскільки він тільки зможе». Проте й захист власного життя за умов війни «всіх проти всіх» стає вельми проблематичним. У природному стані існує постійна небезпека раптової смерті. Людину охоплює страх, який спонукає її до миру, змушує пригасити пристрасті й прислухатися до голосу розуму. Аби позбутися цього страху й постійної загрози самознищення, люди приходять до «громадянського стану», уклавши «суспільний договір» не задля якихось вищих цілей або ідеалів, а для власної вигоди. Головною ознакою громадянського стану, за думкою вченого, є наявність міцної централізованої влади.

Гоббс не відрізняє громадянського суспільства від держави, що виникає через відчуження людських прав і передання їх провідникові держави. Виникнення держави Гоббс змальовує як цілком свідому, розумну акцію. Сенс її полягає в тому, що люди передають свою владу якійсь одній особі або уряду. Так виникає Левіафан, або смертний Бог, якому ми зобов'язані миром і захистом. Сила й повноваження держави цілком залежать від сили, свободи й повноважень, які окремі громадяни надали їй унаслідок суспільної угоди. Проте, уклавши договір, народ уже не може його скасувати. Він перестає бути сувереном; усю повноту суверенних прав здобуває державний правитель, стаючи єдиним носієм державної волі. Йому належить уся повнота як законодавчої, так і виконавчої влади. Поділ влади, на думку філософа, неодмінно призводить до громадянської війни. Тому найбільш прийнятною формою державного правління для нього є монархія.

Державу вчений визначає як штучно створене тіло. Це великий організм, у якому суверен – душа, чиновництво – нерви й суглоби, таємні агенти – очі, виконавчі органи – суглоби й судини. Але живий організм у Гоббса ототожнюється з механізованим соціальним організмом. Головним чинником державного ладу філософ уважає силу. Він виправдовує насилля правителя над природними пориваннями своїх підлеглих, розцінюючи їхнє рабське становище як цілком нормальне для держави. Вона панує над громадянином і постає єдиним мірилом законності й моралі. Гоббс негативно ставився до ідеї моральної автономії людини, вбачаючи

в ній небезпеку для існування державної влади. «Хвороба держави, – зазначає він, – виникає через отруту бунтівних доктрин, однією з яких є те, що кожна приватна особа може бути суддею у добрих чи злих вчинках». Гоббсова держава поглинає всі права своїх громадян. Вона стає цілком незалежною від них. Люди змушені підкорятися владі, яка не пов'язана ніякими громадянськими законами.

Філософ вимагає заборонити всі політичні партії, вважає за потрібне запровадити цензуру й надати державі право конфісковувати власність громадян. Він виступає проти всіх так званих буржуазно-демократичних конституційних вимог (свободи сумління, недоторканості приватної власності, конституційного обмеження держави, відокремлення від неї церкви, народного суверенітету), вважаючи їх згубними для держави. Хоча концепція Гоббса загалом є антидемократичною, він припускав, що формою державної влади може бути й республіка, важливо лише, аби республіканський уряд діяв рішуче й злагоджено, як одна особа.

Попре те, що мислитель дотримувався погляду на державу як на штучне утворення, закони, за якими вона живе, він вважав продовженням природних законів. Саме за умов державного життя повною мірою діють вічні та незмінні закони «природного права». Державні закони, що створювані законодавчою волею правителя, мають спиратися на ці так звані природні закони. Філософ налічує близько 20 «природних законів». Найважливіші серед них: зумовлений інстинктом самозбереження потяг до миру, обов'язок поступатися своїми правами задля громадянського миру, обов'язок виконувати укладені домовленості, вимога вважати всіх рівними собі, вимога рівноправності, прагнення взаємодопомоги. Всі ці «закони» можуть бути зведені до фундаментального морального принципу: не робити іншим того, чого не бажаєш собі.

Юридичні закони філософ ототожнює з моральними нормами, маючи на увазі, що лише завдяки державній владі ці норми можуть стати дієвими. Моральна доброчесність у нього збігається з правовою. Тому юридичні закони мають виконувати всі. Загальним критерієм мотивів та вчинків є користь або вигода держави.

2.3. Барух (Бенедикт) Спіноза (1632–1677) – нідерландський філософ єврейського походження, який відмовився від іудаїзму. Основні праці – «Богословсько-політичний трактат» (1670 р.), «Етика, доведена геометричними методами» (1675 р.), незавершений «Політичний трактат» та інші.

Філософ був прихильником природно-правової доктрини у власному трактуванні. Він виводив природне право не з розуму, а безпосередньо з природи. Не тільки людина, але і будь-яка інша істота наділена природним правом, межа якого – сила природного індивідуума. Вищий закон природи полягає в тому, що кожна річ прагне самозбереження, не зважаючи ні на що, а враховуючи лише власні потреби. Тому природне право забороняє тільки те, чого ніхто не бажає або ніхто не може зробити.

Людина за своєю природою егоїстична, і всі інші люди для неї – вороги. Людину охоплюють пристрасті – жадоба, ненависть, хитрість. Пристрасті, а не розум є джерелом природного права людини. Але і розум Спіноза не скидає з рахунків. Як одну з аксіом людського розуму філософ називає вибір із двох благ – більшого блага, а з двох лих – меншого зла. Тобто людський розум здатний обрати оптимальний щодо корисності варіант поведінки. Завдяки цьому люди за всього свого егоїзму вступали і завжди вступатимуть у співтовариство один із одним, бо з нього можна отримати більше зручностей, а ніж шкоди. Об'єднання сил збільшує права людей.

Для людей, як вважає Спіноза, корисно жити не за природним правом, де кожен один одному – вовк, а за законами і вказівками розуму, оскільки вони мають на увазі істинну користь і збереження людей. Але щоб перейти до розумного життя, люди повинні домовитися приборкувати свої пристрасті, якщо вони спрямовані на шкоду іншому. Таким чином, суспільство (і держава, позаяк Спіноза їх ототожнював) може бути створене без жодної суперечності з природним правом. Суспільний договір дотримуватиметься, якщо кожен передасть державі всю

силу, яку він має. Тоді держава одна матиме вище природне право на все, тобто вище панування, якому кожний буде зобов'язаний підкорятися або добровільно, або під страхом покарання.

Громадянин держави має право діяти або володіти чим-небудь не за природним правом, а за загальним рішенням держави (законом). Природне право людини в державному стані зберігається лише в тому значенні, якщо за ним залишається право мислити і ставити перед собою мету на власний розсуд, відповідно до своєї користі й пристрастей. До компетенції верховної влади держави Спіноза відносить видання, тлумачення і відмінення законів, правосуддя, обрання посадовців, право війни і миру. Верховна влада не обмежена законом, а громадянин зобов'язаний виконувати накази держави.

Спіноза не вважав ідеальним всі державні закони. На його думку, створення законів не може бути довірене монархам, та і взагалі окремим особам, примхи яких через слабкість людської природи неминуче візьмуть верх над розумом. Щоб закон був справді розумним, він повинен бути прийнятий великим зібранням людей. Пристрасті у всіх різні, приватні інтереси суперечливі, але в численних зборах крайності взаємопогашаються, і в результаті загальним залишається розумний початок. За такого підходу найрозумнішою державою визнавалася демократична республіка.

Проте держава за своєю природою не всемогутня. Природне право держави дорівнює її потужності, а отже має свої межі. Так, держава не має права примушувати людей думати так чи інакше, тому що вона безсила це робити. Філософ засуджував як абсолютизм, так і конституційну монархію (вона ворожа загальному благу, а монарх боїться своїх підданих більше, ніж ворогів), визнавав, що аристократична форма влади, хоча і краща від монархії та більше пристосована до збереження свободи, але не здатна повністю зберегти інтереси суспільства.

Право, за філософом, – це той «дух держави, яким усі повинні керуватися». Воно встановлене розумом і наказує діяти певним чином. Дія, вчинена не за правом, є злочином. Міра свободи індивіда визначається мірою розумності, спрямовується на загальне благо та втілюється в законі, забезпечуваному примусом.

2.4. Вчення Дж. Локка про державу і право. *Джон Локк* (1632–1704) – англійський філософ, автор праць із філософії й політичної теорії. Основні політико-правові праці Дж. Локка: «Есе щодо толерантності» (1667 р.), де він обґрунтовував необхідність практичного розмежування церкви та держави; «Два трактати про врядування» (1690 р. – в інших перекладах «Два трактати про державне правління»); «Есе про людське взаєморозуміння» (1690 р.).

Вихідним у поглядах Локка було індивідуалістичне розуміння людської природи, згідно з яким люди, які утворюють державу й суспільство, є своєрідними атомами, що керуються у своїй діяльності лише власними інтересами й прагнуть задоволення своїх суто природних потреб. Головне для них – прагнення задовольнити ці інтереси, отримати користь.

Як і Гоббс, Локк розглядає утворення держави як результат суспільного договору, завдяки якому відбувається перехід від природного стану до громадянського.

Але якщо Гоббс ототожнював державу й суспільство, Локк розрізняє їх. Суспільство, на його думку, виникає раніше від держави. До того ж, філософ розглядає природний стан як такий, у якому панувала взаємна доброзичливість. У цьому стані миру і взаємної допомоги всі люди були вільними, незалежними та від народження рівними.

За умов природного стану в житті людей панують природні закони, концентрованим вираженням яких є так зване природне право. Головними концепціями в ньому є: свобода, право на власне життя й право власності. Власність, за Локком, виникає до створення держави й становить реалізацію природного права, результат природної життєдіяльності людини. Життя, за думкою вченого, – це діяльність, підпорядкована щастю й вигоді, які самою природою визначені цілями кожного індивіда. Усі люди мають рівне право на ініціативу, спрямовану на досягнення цих цілей. Саме в такому сенсі Локк говорить про рівність людей у їхньому

природному стані, маючи на увазі рівність можливостей і домагань. Проте така рівність не означає зрівнялівки. Люди наділені різними талантами, мають різні здібності, вони неоднаково працьовиті. Це зумовлює виникнення відмінностей у власності. Власність Локк розуміє як результат особистої праці людей. Право на власність має фундаментальне значення для правової системи громадянського суспільства.

Саме власники, на думку філософа, становлять підоснову суспільного життя й держави, саме власники більше за інших були зацікавлені в переході до громадянського стану. «Головною метою вступу людей у суспільство, – писав він, – є прагнення мирно й безпечно користуватися своєю власністю, а головним знаряддям і засобом для цього служать закони». У власниках вчений убачав основу правопорядку, і тільки людей, що мають власність, вважав розумними громадянами.

Диференціація власності, що виникає через різні природні здібності й таланти, спричиняє руйнування природного стану і викликає потребу в державній владі. Але держава, як вважає мислитель, повинна не обмежувати свободу та ініціативу людей, а гарантувати їх. Юридичні норми громадянського стану мають зберегти найкращі риси стану природного. Держава мусить гарантувати непорушні природні права людини: права на життя, свободу й власність. Ці права становлять конституційний базис правової держави. Відтак, держава, на думку Локка, є «спільнота людей, що встановила єднання для збереження і примноження громадських благ. Громадськими ж благами я називаю життя, свободу, тілесне здоров'я та відсутність фізичного страждання, володіння зовнішніми речами, такими як земля, гроші тощо».

Важливим елементом теорії правової держави Локка було вчення про розподіл влади. Законодавча влада має належати парламентові, який у відповідних законах закріплює свободу совісті, свободу слова, друку, зборів, право власності тощо. Виконавча влада, до якої філософ відносив і судову, має належати кабінетові міністрів і лише частково – королю.

Витоком державної влади вчений вважав народ, але, на відміну від Гоббса, обстоював думку, що народ, створюючи державу, не втрачає свого суверенітету. Найвищим сувереном, за Локком, є нація. Народ, якщо правитель не виконує своїх зобов'язань, може скасувати свою угоду з ним.

Народ навіть має право на насильницьке повалення державної влади, якщо вона не відповідає своєму призначенню, тобто має право на революцію.

2.5. Правові теорії С. Пуфендорфа. Представником німецької політико-правової думки XVII ст. був *Самуїл Пуфендорф* (1632–1694) – засновник світської юридичної науки. Він був автором понад 20 праць з історії та правознавства, найвідоміші з яких: «Про право природне і право народів» (1672 р.), «Про обов'язки людини і громадянина відповідно до природного права» (1673 р.). Пуфендорф систематизував вчення Ж. Бодена, Г. Гроція та Т. Гоббса і розробляв теорію незалежності права від релігійних догм, чинного законодавства і узгодження його з законами розуму.

Відправним пунктом теорії німецького мислителя є концепція природного, додержавного суспільства. Пуфендорф міркував, що у зв'язку зі збільшенням чисельності населення страх перед можливим злом призвів до того, що людству довелося розпрощатися з первісною ідилічною формою співжиття. Відтак, був наданий імпульс державотворенню, єдиній надійній установі для безпеки людей. Таким чином, учення Пуфендорфа про державу та право будувалося на уявленні про природний стан співжиття, де немає війни «всіх проти всіх». Потреби людей задовольняються. Відсутні незручності природної рівності й волі. Над індивідами не стоїть примусова сила. Тому держава – це продукт свідомої діяльності людей. Люди самі вирішили об'єднатися. В основі виникнення держави лежали два договори. Перший – між людьми про об'єднання і обрання форми правління. Другий – між людьми й обраним ними правителем про обов'язки підданих підкорятися владі й обов'язок правителя піклуватися про підданих з метою їхньої користі й безпеки. Другий договір припускає збереження людьми деяких природних прав, а саме свободи віросповідання, свободи

переконань, але не допускає опору владі. Пуфендорф стверджував, що походження держави не зникало з поля зору Бога. Він контролював цей процес. Саме Бог був ініціатором державотворення. Перед державотворенням Бог заздалегідь дістав вільну згоду людей.

Кращою формою правління німецький правознавець вважав монархію. Необмежена влада монарха забезпечує суспільний порядок і безпеку підданих. Природну свободу люди втратили під час утворення держави, і тому держава одержала право карати людей в ім'я загального блага. За допомогою природно-правової теорії Пуфендорф відстоює князівський абсолютизм, що склався в окремих землях Німеччини. Також він виправдовував кріпацтво, доводячи, що воно є результатом добровільного договору між хазяями і підданими.

Призначення держави – бути надійним гарантом порядку і спокою в людському роді. Але якщо монарх штовхатиме державу до лиха, до загальної загибелі, то весь народ може йому не підкоритися, що переросте в загальний опір. Окремі громадяни чинити опір монарху не мають права.

3. Проблеми державності та права в Україні в XVI – поч. XVIII ст.

У середині другої пол. XVI ст. українські землі підпадають під владу Польського королівства і Литовського князівства. Особливо тяжким був польський гніт, супроводжуваний ополячуванням і покатоличенням українців. Релігійний гніт і національне поневолення негативно впливали на розвиток політико-правової думки в Україні. Однак, незважаючи на це, на українських землях зародилася національна політико-правова ідеологія. Цьому сприяло те, що у XV–XVI ст. в Україну через Польщу почали проникати ідеї Ренесансу та Реформації, спрямовані проти феодального ладу і католицизму. Ці ідеї виявилися в антифеодальному національно-визвольному русі, демократичній інтерпретації Біблії, в критиці верхівки православного духовенства, яка пішла на утворення уніатської церкви.

Помітною постаттю серед мислителів України XVI ст. був *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513–1566) – політолог і публіцист. Найвідоміші праці «Про турецьку загрозу», «Відступництво Риму» та інші.

Оріховський виступав проти теологічної концепції щодо божественної підоснови держави і права і показав, що світська влада не підвладна духовній, спробував розокремити їхні функції. Мислитель розглядав історію людства не як промисел Божий, а як діяльність творців історії. Він обґрунтовував ідею природного права, згідно з якою людські закони мали відповідати природним і змінюватися в разі їх невідповідності, а діяльність монархів має спрямовуватися на створення таких умов для підданих, які б відповідали природному праву.

Мислитель захищав концепцію суспільного договору, згідно з якою королівська влада не походить від Бога, а є результатом угоди між людьми, які добровільно підкоряються королю. Владу королеві дає народ. Вона повинна спиратися не на страх, а на повагу та любов підданих.

Причиною виникнення держави Оріховський вважав вроджену потребу людей у взаємодопомозі. З огляду на це, метою держави він бачив забезпечення гарантій прав та інтересів кожного індивіда, при цьому держава й індивід мають взаємні зобов'язання. Отож держава, за Оріховським, – це зібрання, союз громадян, об'єднаних узгодженим правом і спільними інтересами. При цьому мислитель висловлював ідею поділу влади в державі. Ідеалом мислителя була освічена монархія, обмежена законом. Він вважав, що закон – це душа та розум держави, що вищий за короля. Монархія має бути виборною, оскільки жодна людина не народжується королем. Претендент на цю посаду повинен відрізнятися від інших своїми моральними та розумовими здібностями.

Першим теоретиком козацької держави, задовго до її втілення Богданом Хмельницьким та його наступниками, був український шляхтич,

церковний і громадський діяч, публіцист *Йосип Верещинський* (1533–1599). Одна з його праць має назву «Наука доброго життя кожного християнського короля».

Державу Верещинський бачить у формі князівства з васальною залежністю від Польщі. На чолі держави мав стояти князь. Країна територіально поділялася на полки, а ті – на сотні. Населення територіального полку з полковим містом і сільськогосподарським округом підлягає юрисдикції місцевих органів влади. У державі мали панувати самоврядування й традиційні козацькі звичаї. Князь поширював свою владу на все цивільне населення будь-якого полку.

Після унії Польщі й Литви 1569 р. Україна повністю втратила залишки власної автономії, остаточно зникли надії на відновлення її державності. Тому національна державно-правова думка цього періоду існувала у формі гострої релігійної полеміки й культурно-освітницької діяльності братств. Серед православних полемістів найяскравішою постаттю був афонський чернець *Іван Вишенський* (бл. 1550 – після 1620). Основні його твори: «Послання к утеклим от православної віри єпископам», «Про істинну православну віру» та ін.

Вишенський засуджує суспільний лад Речі Посполитої як феодально-кріпосницький. За його словами, тут усе продажне. Польська шляхта разом із українським панством привели країну до певного руйнування. Мислитель засуджує Брестську унію. Папа римський, на його думку, узурпував право абсолютної влади, зневажає природні права людей, закріплені у Святому Писанні. Адже всі люди від природи рівні – і пани, і «хлопи прості». Він проголошує непримиренну війну римській церкві й проповідує: істинна християнська віра – православ'я, а істинна мова пізнання Божої істини не латина, а слов'янська мова. Він переконаний: християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні початки рівності, свободи і справедливості.

Полеміст, наголошуючи на божественному походженні влади, наполягав на рівності носія влади та всіх людей. Він доводив, що насилля й деспотизм є наслідками світського життя, багатства, розкоші, жаги необмеженої влади. Виступаючи проти тиранії й поневолення народів, Вишенський відкидав практику насильницьких методів змінення форм правління, навіть якщо вони здійснювалися заради рівності та справедливості.

Суспільно-політичний ідеал Вишенського – «чернеча республіка», «собор рівних» на зразок громад ранніх християн, де всі люди рівні й живуть колективно в згоді одне з одним і Богом. Власність – ярмо, як стверджував полеміст. Шлях до ідеалу він убачав за Біблією: самовдосконалення, моральне очищення людини, відродження освіти та наук в Україні, виховання народу як учасника політичного і національного відродження.

Дещо інакше ті ж проблеми політичного і духовного розвитку України у своїх полемічних і філософських творах «Євангеліє учительне», «Новоканон», «Православне сповідання віри» та інші вирішував київський митрополит *Петро Могила* (1596–1647).

В умовах, коли Україна не мала власної державності, а її населення вважало чужою владу польської адміністрації, державно-правові погляди Могили відображали ідею верховенства в суспільстві духовної влади – влади православної церкви.

Визначаючи співвідношення світської та духовної влади, мислитель наголошував на неприпустимості втручання держави у справи церкви. Однак при цьому він указував, що свою владу правитель одержує безпосередньо від Бога та звітує про свої діяння тільки перед ним, церква ж постає лише його радником. Сам правитель повинен бути носієм політичних і морально-духовних рис і повсякчас піклуватися про своїх підданих.

Верховна влада, на думку вченого, має діяти в трьох напрямах: політичному, світському та духовному. Політичними та світськими справами він вважав управління, суд і законодавство. Закон у Могили – це дар Божий, який уособлює справедливість, якому повинні коритися всі, серед інших і правитель. Усі закони він поділяв на природні, людські та божественні. Людські закони повинні ґрунтуватися на природних, а природні – на божественних.

Становлення та розвиток Української гетьманської держави чинили потужний вплив на державно-правову думку. Біля витоків Гетьманської держави стояв *Богдан Хмельницький* (1595–1657), державно-правові погляди якого викладені в багатьох виданих ним універсалах і договорах з іншими державами. Апогеєм його державотворчих роздумів були «Березневі статті» 1654 р., які проголошували: а) Україна мала бути вільною державою, рівноправним суб'єктом міжнародного права; б) уся влада на території України мала зосереджуватись у руках гетьмана, якого слід обирати на демократичних засадах без участі представників Московського царя; в) публічну владу на виборних засадах здійснювали генеральний уряд, а також полкові та сотенні уряди; г) Україна мала право утримувати власне військо – 60 тис. реєстрових козаків, які зберігали свої старі права і привілеї; д) православна церква залишала за собою статус державної релігії та право на володіння майном тощо.

Певний слід в історії політичної думки України залишив гетьман *Іван Мазепа* (1644–1709). Демократичні засади політичного устрою на українських землях він намагався замінити на монархічні. Історична заслуга Мазепи полягає в тому, що саме він перший сміливо висунув ідею незалежної Української держави і підняв її до рівня загальнонаціональної мети. Його політичні погляди були покладені в основу українсько-шведського союзного договору 1708 року, який гарантував Україні збереження її державного ладу, єдність земель і недоторканість території.

Наступником поглядів І. Мазепи був *Пилип Орлик* (1672–1742). Його перу належить робота «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» – проект конституції для майбутньої України під шведським протекторатом.

Конституція стала своєрідним акумулятором державно-правової думки і державницької практики народів світу. Її автор не зробив якихось концептуальних відкриттів, не створив нових державних моделей, не проголосив не відомих до цього управлінських принципів. Своїх висновків автор дійшов на ґрунті засвоєних ним досягнень європейської політико-правової думки, як от визнання природних прав і свобод людини; договірне походження держави; право народів на повалення тиранії тощо.

Першою у світі Конституцією визначений державний статус України, її внутрішній устрій і міжнародне становище. У державі передбачалися три гілки влади: а) законодавчу владу реалізувала Генеральна рада, до якої мали входити генеральна старшина, городові полковники, полкова і сотенна старшина, а також по одному депутату від кожного полку і депутатів від запорізького козацтва; б) виконавча влада належала гетьманові, але обмежувалася генеральною старшиною в питаннях, що стосувалися міжнародних відносин, фінансів, суду, виборів урядовців; в) правосуддя здійснював Генеральний суд, який стежив за додержанням законів. Принцип верховенства закону був наріжним каменем у судочинстві. Його виконання – обов'язок гетьмана, посадових осіб і всіх громадян.

Висновки

Особливістю політико-правових учень періоду занепаду Середньовіччя, які були спрямовані на теоретичне обґрунтування нових раціональних ідей стосовно розвитку та вдосконалення державно-правових форм в умовах становлення буржуазних відносин, було формування

теорії природного права, яка виражала провідні принципи громадянського суспільства. Уперше було висунуто й обґрунтовано уявлення про загальну правову рівність людей незалежно від їхнього соціального статусу і походження. Цінуючи особисту індивідуальність, мислителі надавали їй свободу вчинку, можливість вибору варіантів поведінки.

У політико-правовій ідеології західноєвропейських країн XVII ст. було сформульовано й теоретично обґрунтовано модель громадянського суспільства. Філософи визначили спектр природних прав і свобод людини, основні шляхи їх реалізації у громадянському суспільстві. Розроблення проблеми захисту людини від державної влади приводило до ідеї правової та демократичної держави, постановлення питання про матеріальні гарантії прав і свобод, захисту людини від соціальних негараздів. У процесі подолання теологічного світогляду руйнувалися догми середньовічної схоластики, раціоналістично порушувалися і розв'язувалися проблеми співвідношення особи, держави, права, обговорювалися питання відносно походження, завдань і функцій держави і права, про їх роль у суспільному житті.

У європейському контексті розвивалась українська політико-правова думка. В Україні за литовсько-польського панування залишалися чинними норми звичаєвого права, традиції військової демократії, православної церкви, культури, що зазнали впливу польського і литовського права, політичних ідеалів Речі Посполитої та втілились у козацькій військовій християнській республіці. Її традиції та ідеали заклали фундамент політичних проектів і програм українських гетьманів. На цій основі зароджувалися передові для середньовічної Європи ідеї республіканського устрою Козацької держави з чітким поділом влади, правами і свободами станів суспільства, їх конституційним закріпленням. Таке «забігання вперед» визначило і долю цих ідей.

Українські мислителі зробили помітний крок від теологічного до юридичного світогляду, раціоналізму. Антифеодальна спрямованість учень, їхніх ідей парадоксально сполучалася з ідеологією «освіченого абсолютизму». Водночас у вченнях загальноприйнятими підходами в обґрунтуванні походження права і держави стає природно-правова концепція, доктрина суспільного договору, обмеження монархії станово-представницькими органами, конституційно-монархічним правлінням, реформами законодавства і суду.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Чим характеризується кінець XV–XVII ст. в історії Європи? Визначте основні зміни, які відбулися в цей час.
2. Назвіть розбіжності концепцій про державу і право М. Лютера і Т. Мюнцера.
3. У чому полягала найбільша заслуга Н. Макіавеллі у розвитку вчень про державу та право?
4. Зробіть порівняльний аналіз термінів, що визначають державу, – «civitas» й «stato».
5. У чому полягають соціально-економічні причини формування соціальних утопій?
6. Здійсніть порівняльний аналіз соціальних утопій Т. Кампанелли і Т. Мора.
7. Назвіть ознаки суверенітету за вченням Ж. Бодена.
8. Визначте межу між приватним та публічним життям громадян у концепції Ж. Бодена.
9. Яка форма правління, на думку Б. Спінози та Т. Гоббса, найкраще забезпечує свободу людини?
10. Якими принципами, на думку Б. Спінози, необхідно керуватися в законотворчому процесі?
11. Дайте визначення права за Г. Гроцієм.
12. Назвіть розбіжності й аналогічні моменти концепцій Т. Гоббса і Дж. Локка.
13. Надайте характеристику афоризму Т. Гоббса «Війна всіх проти всіх».
14. Назвіть три обов'язкових принципи конституціоналізму в концепції Дж. Локка.
15. Що, на думку Дж. Локка, є основою суспільного та державного ладу?
16. Яким був політично-державний ідеал С. Оріховського-Роксолана?
17. Якою мислив майбутню козацьку державу Й. Верещинський?
18. У яких трьох напрямах, на думку П. Могили, може діяти верховна влада?
19. На прикладі Конституції П. Орлика визначте державний і правовий ідеал козацької старшини 18 ст. (Продовжіть таблицю на С. 110–111).

Теми творчих робіт та есе

1. Політико-правове вчення Н. Макіавеллі й подальші втілення ідеї авторитарної влади.
2. Теорія суверенітету Ж. Бодена.
3. Історія та принципи суверенітету.
4. Погляди на державу та право фундаторів протестантизму.
5. Політико-правові погляди Г. Гроція.
6. Політично-правове вчення Б. Спінози.
7. Вчення про державний суверенітет Т. Гоббса.
8. Політично-правові погляди Д. Локка.
9. Розвиток теорії природного права в XVI–XVII ст.
10. Державний лад України по Конституції П. Орлика.

Додаткова література до теми

Джерела

1. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Київ : Дух і літера, 2000. 601 с.
2. Локк Д. Два трактати про врядування. Київ : Основи, 2001. 265 с.
3. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / пер. з італ. А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2007. 511 с.
4. Оріховський С. Твори / пер. з лат. та старопол. мов В. Литвинова. Київ : Дніпро, 2004. 669 с.
5. Пуфендорф С. Про обов'язки людини і громадянина. *Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права.* Київ, 2008. С. 352–359.
6. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. з лат. В. Литвинов. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 237 с.

Дослідження

1. Головко О. М., Кагановська Т. Я. Ідеї Реформації, держава і право. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 24. С. 6–10.

2. Гофман-Льорцер Г. Гроцій. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. 580 с. С. 184–196.

3. Грищук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.

4. Гуцуляк В. Петро Могила й Могилянська доба в політичній думці України першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософ-політологічні студії»*. 2018. Вип 18. С. 277–283.

5. Денцер Г. Боден. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. С. 197–213.

6. Денцер Г. Пуфендор. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. С. 242–256.

7. Донценко О. І. Державотворчий проєкт Й. Верещинського: історико-правовий аналіз. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2023. Т. 25. № 1. С. 19–26.

8. Дуфенюк О. М. Філософсько-правова спадщина С. Оріховського: феномен професіоналізму правоохоронця : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2007. 223 с.

9. Загуменна Ю. О. Погляди Нікколо Макіавеллі на публічну безпеку. *Право і безпека – Law and Safety*. 2023. № 4 (91). С. 119–128.

10. Заєць А. П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Т. 200. С. 12–18.

11. Зозуля Є. В. Політико-правові ідеї реформації щодо прав і свобод людини, громадянського суспільства в контексті цивілізаційного вибору України (до 500-ї річниці початку реформації в Європі). *Правовий часопис Донбасу.* 2017. № 3–4. С. 60–67.

12. Коваленко А. Проблеми взаємодії виконавчої та законодавчої влади у політичному вченні Дж. Локка. *Нова політика.* 2000. № 5. С. 27–31.

13. Коваленко А. Передчасно «Левіафан» списувати в брухт: політико-правова концепція походження і розвитку державної влади Т. Гоббса. *Віче*. 2002. № 8. С. 64–68.

14. Коваленко О. В. Свобода людини: природний і державний аспекти (Т. Гоббс, Дж. Локк). *Держава і право.* 2012. № 56. С. 101–103.

15. Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* : зб. наук. пр. Київ, 2002. С. 53–76. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kutashev_Ihor/Narostannia_selianskoho_ekstremizmu_v_Ukraini_berezen_zhovten_1917_r/

16. Політична думка доби гетьманщини. Київ : Український Центр духовної культури, 2007. 320 с.

17. Маєр Г. Гобс. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. 580 с.

18. Маслак О. О. Ідея природного права в західній філософській традиції (соціально-філософський аналіз) : дис. … канд. філос. наук : 09.00.03. Київ : 2010. 197 с.

19. Матвєєва Л. Г., Тарасенко Л. Б. Державно-правове вчення Станіслава Оріховського в українській політико-правовій думці Ренесансної доби. *Актуальні проблеми історико-правової науки.* 2023. № 3. С. 255–260.

20. Мере Ж. Принципи суверенітету. Історія та основи новітньої влади / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів : Кальварія, 2003. 216 с.

21. Пилипишин П. Б. Індивідуалізм як результат протестантської етики у філософсько-правовому вченні М. Лютера. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 279–284.

22. Севрюков Д. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії: монографія. Київ : Талком, 2018. 234 с.

23. Туренко О. С. Ранньомодерна теорія природного права як підґрунтя противаги владі суб'єкта державного суверенітету (від Макіавеллі до Гроція). *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 2 (63). 2018. С. 25–32.

24. Шерцер Г. К. Лютер. *Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера* / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. С. 157–172.

25. Шміт Е. Макіавеллі. *Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера* / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. С. 132–144.

26. Юдін З.М. Злет ідеї суспільного договору (Т. Гоббс і Дж. Локк) та сучасний контрактивізм. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. С. 27–31.

27. Яцишин М. М. Політико-правові погляди Томаса Гоббса та Джона Локка на державну владу. *Історико-правовий часопис.* 2023. № 18 (1). С. 14–22.

28. Allen J. W. A History of Political Thought in the 16th Century. London : Routledge, 1928. 560 p.

29. Sabine G. H. A History of political theory. New York : Holf, Rinehart and Winston, 1961. 349 p.

30. Skinner Q. Great Political Thinkers: Machiavelli. Oxford : Oxford University Press, 1992. 459 p.

31. Skinner Q. The Foundations of Modern Political Thought: in 2 vols. Cambridge : Cambridge University Press, 1978. Vol. 1 : The Renaissance. 313 p.

32. Strauss L. Thoughts on Machiavelli. Glencoe, IL : The Free Press, 1958. 348 p.

Проблеми державності та права в Україні в XVI – поч. XVIII ст. (завершити таблицю)

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566)	Іван Вишенський (1545–1620)	Петро Могила (1596–1647)	Пилип Орлик (1672–1742)
Основні праці			
«Про природне право», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»	«Твори»	«Новоканон», «Казання про владу», «Православне сповідання віри»	
Погляди на проблеми держави			
▪ Держава – це рівні між собою король, рада і народ. ▪ Мета держави – гарантування життя особі, щодо якої держава має ряд обов'язків. ▪ Владу королю надає народ. ▪ Найкраща форма правління – польська політія. ▪ Його ідеал – обмежена законом освічена монархія. ▪ Виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади.	▪ Створив суспільний ідеал, основні аспекти якого: питання рівності, свободи людини і народу. ▪ Прагнув усунути превалювання світської влади. ▪ Пропонував повернення до демократичних основ раннього християнства.	▪ Ідея верховенства в суспільстві духовної влади своєї православної церкви. ▪ Концепція «ідеального володара», який сильний, рішучий, вірний. ▪ Походження влади від Бога. ▪ Верховна влада діє у 3 напрямках: політичному, морському та духовному.	

Продовження

Проблеми державності та права в Україні в XVI – поч. XVIII ст. (завершити таблицю)

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566)	**Іван Вишенський (1545–1620)**	**Петро Могила (1596–1647)**	**Пилип Орлик (1672–1742)**
Погляди на проблеми права			
▪ Прибічник теорії природного права. ▪ Дотримання права – держава стабільна і вільна. ▪ Закон – вищий за короля. ▪ Людські закони повинні відповідати природним.	▪ Вважав, що Папа Римський ігнорує природні права, що знайшли своє вираження у Святому Письмі. ▪ Захищав положення про природну рівність людей.	▪ Закон – дар божий. ▪ Законам повинні підкорятися усі без винятку, у тому числі цар.	

Тема № 4
ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ПЕРІОД ПРОСВІТНИЦТВА (РАННІЙ МОДЕРН)

Питання до теми:

1. Зміст і основні напрями політичної та правової ідеології Просвітництва.
   - 1.1 Державно-правові погляди Вольтера.
   - 1.2 Вчення про державу та право Ш. Л. Монтеск'є.
   - 1.3 Погляди французьких матеріалістів на державу і право та роль законодавства в удосконаленні суспільного устрою.
   - 1.4 Політичне і правове вчення Ж. Ж. Руссо.
   - 1.5 Правова доктрина Ч. Беккаріа.
2. Політичні та правові вчення у США періоду боротьби за незалежність.
3. Політико-правові ідеї в період Французької революції кінця XVIII ст.
   - 3.1. Державно-правові переконання Е. Ж. Сійєса.
   - 3.2. Політико-правові погляди Ж. П. Марата.
   - 3.3. Державно-правові погляди М. Робесп'єра.
   - 3.4. Революційно-комуністичне вчення Г. Бабьофа.

1. Зміст і основні напрями політичної та правової ідеології Просвітництва

Просвітництво (термін, що з'явився у творах Вольтера і який затвердив у науці І. Кант) – суспільно-політичний рух XVII–XVIII ст., представники якого намагалися ліквідувати недоліки тогочасного суспільства, змінити його мораль, політику, побут, поширюючи ідеї справедливості й наукових знань. В основі Просвітництва – ідеалістичне уявлення про визначальну роль свідомості в розвитку суспільства, бажання пояснити суспільні недоліки неосвіченістю людей, нерозумінням власної природи.

Воно пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного ладу.

Єдиним засобом суспільного поступу просвітники вважали поширення освіти та пропаганду наукових знань, а тому популяризували знання і культуру серед широких мас, боролися проти релігійної догматики та схематичних методів мислення, обстоювали світський характер суспільного життя. Особливим успіхом користувалися ідеї просвітницького абсолютизму, що збагатили міркуваннями про розумний державний устрій, систему законів, які дозволяли філософу на троні здійснювати свої благородні наміри. Отож ідеї про природне право, права людини, суспільний договір, що склались у XVII ст., набули подальшого розвитку.

Просвітництво виникло в Англії та поширилось у Франції, Німеччині, Іспанії, інших країнах. Французьке Просвітництво відрізнялося радикалізмом. У боротьбі проти релігії й церкви воно дійшло до атеїзму. Проте запозиченим суспільно-політичним теоріям представників більш економічно й політично розвинутої Англії французькі просвітники надали значно більш послідовного й радикального характеру. Причиною цього був радикалізм суспільно-політичної ситуації, в якій опинилася країна, і крайня напруженість, характерна для відносин різних верств французького суспільства. Представники «третього стану» виступили єдиним фронтом проти духівництва і дворянства, проти короля, чиновництва й церкви, які непосильними податками довели більшість населення до крайнього зубожіння. Франція наприкінці XVIII ст. опинилася напередодні революції. Французькі просвітники стали її ідеологами.

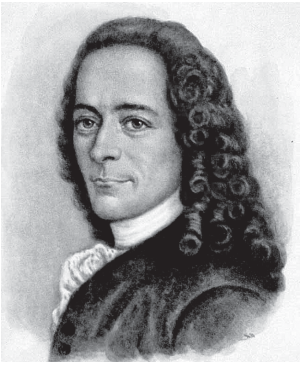

1.1. Державно-правові погляди Вольтера. *Вольтер* (Франсуа Марі Аруєе, 1694–1778) – видатний французький письменник, філософ, публіцист та історик. Основні праці – «Філософські листи» (1733 р.), «Республіканські ідеї» (1765 р.), «Трактат про віротерпимість» (1763 р.), «Філософський словник» (1764 р.).

Філософ поділяв думки античних і сучасних йому авторів про людину як суспільну істоту. Проте його трактування соціальної природи людини не було схожим на інші теорії. Він вважав, що в людині немає інстинктів, аналогічних до бджолиних, що спонукають бджіл жити разом. Основою суспільства і всіх його інстинктів Вольтер вважав любов людини до самої себе. Це відчуття породжує любов чоловіка до жінки, батьків – до дітей, а також цілу гаму пристрастей: честолюбство, владолюбство, пожадливість та ін. Потреба в задоволенні цих пристрастей породжує працю, мистецтво, а також необхідність в державних інститутах і правовому регулюванні.

Для того щоб суспільство існувало, потрібні закони. Мислитель категорично заперечував наявність божественного першоджерела права і закону. Люди, на його думку, самі встановлюють необхідні для суспільства закони, зумовлені природними причинами. Закони «залежать від інтересів, пристрастей і думок тих, хто їх придумав, і від характеру клімату, місцевості, де люди об'єдналися в спільноту».

Отже, мислитель не відмовлявся від ідеї про договірний характер держави. Проте, на відміну від своїх попередників, Вольтер не вірив у можливість реального укладення договору. На його думку, в основі держави лежить мовчазна угода, що зобов'язує верховну владу діяти на благо своїх підданих і забезпечувати дотримання їх природних прав.

Вольтер не розмежовував право і мораль, закон і право. Вказуючи на величезну різноманітність наявних у світі правових і моральних норм, мислитель намагався знайти постійну характеристику нормативного регулювання. На його погляд, таким критерієм права і моралі є суспільна користь. Вольтер розглядав право і мораль як щось відносне, але при цьому він стверджував, що головна чеснота – гуманність – властива всім людям. Ця риса і стала основою природного закону, з яким повинні бути згодні люди всього світу. Визначення природного закону філософ дає через «золоте правило» – «стався до ближнього, як до самого себе».

Від природного закону філософ відрізняв позитивні закони. Стан сучасного законодавства його не задовольняв. Він констатував, що скрізь «закон – це меч, яким найсильніший розтинає на частини найслабшого». Створені сильними закони довільні, вони «встановлювалися ради інтересів законодавця, ради потреби моменту». Саме тому

в повному сенсі цього слова, це швидше звичаї, що зберігають свою силу через нерозуміння народу.

Позитивне законодавство, створене на основі розуму, в ідеалі має відповідати природному закону. До числа важливіших суб'єктивних природних прав Вольтер відносив свободу, рівність перед законом, власність на продукти своєї праці. Природний закон та індивідуальна свобода в теорії Вольтера нерозривно пов'язані між собою: «свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від одних законів». Рівність Вольтер представляв як рівний для всіх захист владою. Втім соціальну і майнову рівність він категорично відкидав.

Філософ розробив і невтомно намагався втілити в життя концепцію «освіченого правління», яке мислив як своєрідний союз філософів і правителів, причому першим було визначено законодавчу владу, а другим – виконавчу, в доволі обмеженому плані. Філософи навчають правителів істинних принципів суспільного устрою, а правителі реалізують ці принципи, втілюючи їх у нових законах і повсякденній практиці управління державою.

Згідно з Вольтером, народи були би щасливі, маючи правителів-філософів, у той час як «правителі були б ще більш щасливі, маючи значне число підданих-філософів». Щастя правителів Вольтер убачав у тому, що народи будуть абсолютно лояльними по відношенню до правителів-добродійників, і тоді ніхто не зможе підняти їх на повстання проти законної влади. Таким чином, концепція «освіченого правління» передбачала мирний еволюційний шлях розвитку держави під благотворним впливом філософів. Разом із тим Вольтер нагадував, що у разі відмови від союзу з філософами-просвітителями революція і насильне скидання монархії цілком можливі.

Філософ протестував проти релігійного фанатизму й насильницького нав'язування людям якоїсь віри, проти об'єднання церкви з державою. Він закликав своїх однодумців боротися з релігійним фанатизмом, забобонами й марновірством, оскільки вони є чинниками неосвіченості народу. Більше того, Вольтер вважав католицьку церкву соціальною підосновою нерівності й закликав до її підпорядкування освіченій державі. Одночасно з цим Вольтер відстоював свободу совісті людини.

Також філософ-просвітник захищав такі важливі принципи правосуддя як законність, співмірність покарання злочину, справедливості та гласності процесу. Він виступав проти страти й катувань і критикував теорію формальних доказів у кримінальному праві.

1.2. Вчення про державу і право Ш. Л. Монтеск'є. *Шарль Луї де Монтеск'є* (1689–1755) – французький письменник, соціолог, історик, засновник лібералізму. Його перу належать «Персидські листи» (1721 р.), «Роздуми про причини величі римлян та їх занепаду» (1734 р.), «Про дух законів» (1748 р.) та інші.

Мислитель досить критично ставився до церкви та духівництва. Він вважав, що усталений політичний лад та релігія є руйнівними для суспільства. Люди мають піклуватися не про небесне, потойбічне життя, а про життя земне. Однак, на думку Монтеск'є, релігія може відіграти й позитивну роль, якщо вона відповідає потребам суспільного життя. Найважливішу роль у житті суспільства, на думку Монтеск'є, відіграє саме законодавство – сукупність юридично оформлених законів. Філософ стверджував, що існують два види законів: природні, що об'єктивно випливають із власне природи; і громадські – що встановлювані людьми. Перші діють за умов «природного стану». Монтеск'є характеризував його як стан миру й взаємодопомоги, позаяк у природних умовах люди можуть вижити лише спільними зусиллями. Боротьба між ними розпочинається тільки на стадії суспільного існування, коли створюється можливість мати вигоду за рахунок інших. Боротьба, що точиться як усередині суспільства, так і між різними суспільствами, породжує необхідність у державі й відповідних законах. Громадські закони, на думку Монтеск'є, встановлювані законодавцями, однак мають ураховувати умови життя народів, їхні звичаї, географічні та кліматичні особливості теренів, на яких вони живуть.

У поглядах на суспільне життя Монтеск'є – географічний детермініст, представник так званої географічної школи в соціології, яка узалежнювала

державний устрій, правові настанови та закони від географічного середовища. Скажімо, у південних країнах людей необхідно примушувати до праці, тому тут цілком природним є інститут рабства. Що ж до північних країн, то в умовах холодного клімату людина сама виявляє активність, і рабство тут суперечить природі. Політичний устрій залежить також від осяжності території. Для великих держав природним є деспотизм, для середніх – монархія, а для малих – республіка.

Філософ розглядав свободу та рівність людей як фундаментальні властивості людської природи. Свобода, на його думку, є правом робити все те, що дозволено законом, а тому – дозволено все, що не заборонено законом. Щоб запобігти зловживанню владою, необхідно, щоб сама влада в державі будувалася на принципами її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Жодна з них не може бути необмеженою. Основним принципом законодавства є: відповідність позитивних законів «духу народу», фізичним властивостям країни, принципам правління. Укладаючи закони, законодавець, за висновками Монтеск'є, повинен керуватися такими правилами: стисліть, простота, однозначність термінів, уникнення поверховості та змін без достатніх підстав.

1.3. Погляди французьких матеріалістів на державу і право та роль законодавства в удосконаленні суспільного устрою. Із-поміж просвітників XVIII ст. своєю радикальністю й послідовністю вирізняються французькі матеріалісти. Попри на деякі розбіжності, в головному їхні політико-правові погляди збігаються.

Клод Адріан Гельвецій (1715–1771) – філософ-матеріаліст, ідеолог революційної буржуазії. Найвідоміші праці – «Про розум» (1758 р.), «Про людину, її розумові здібності та виховання» (1773 р.).

Філософ вважав, що держава – це закономірний продукт суспільного розвитку. Вона є утворюваною людьми для задоволення особистих інтересів, які спонукають

їх до укладання суспільного договору, в основу якого покладено охорону приватної власності. Остання є підґрунтям суспільного ладу та поділу суспільства на класи. Тому власність необхідно всіляко захищати, водночас одним із завдань держави є пом'якшення надмірної нерівності в її розподілі. Отже закони ідеального суспільства повинні мати на меті загальне благо та забезпечувати інтереси більшості громадян.

Усі люди, на думку мислителя, від народження мають однакові розумові здібності, а розбіжності в їхньому психічному та моральному складі можна пояснити, передусім, особливостями середовища, в якому вони виховуються. Зрештою – людина є істотою, з якої за допомогою виховання можна зробити все, що завгодно. Проте виховання повинно бути не приватним, де можливі відхилення від тих ідеалів, які потрібні суспільству, а державним, бо тільки останнє спроможне забезпечити потрібний напрям виховання.

Відмінності між народами зумовлені не природними властивостями племен і не фізичними умовами, а політичним ладом. На відміну від абсолютної монархії та від аристократичного ладу, тільки в демократичному правлінні влада зважає на інтереси всього суспільства, а кожний громадянин своєю діяльністю служить загальним цілям. Усі зміни в суспільстві повинні, на думку Гельвеція, бути поступовими та здійснюваними через реформи.

Дені Дідро (1713–1784) – письменник і філософ, очолював творчий колектив, який створив першу 35-томну Енциклопедію. Основні праці – «Філософські думки» (1746 р.), «Лист про сліпих для повчання зрячим» (1749 р.), «Розмови Д'Аламбера з Дідро» (1769 р.) та інші.

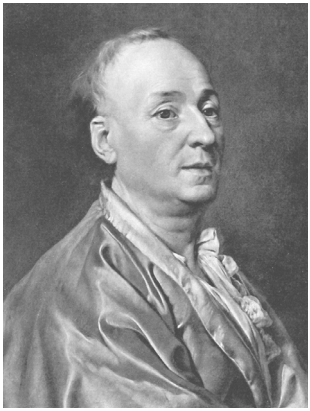

Філософ визнавав теорію природного права і вважав, що суспільство утворюється в результаті свідомої діяльності людей для забезпечення їхнього щастя. Державі передував значний шлях розвитку людства – від збирання плодів до скотарства, а потім – до осілого встановлення власності. Метою держави, яка виникла завдяки суспільному договору, є гарантування невід'ємних прав громадян та їхнього добробуту.

Він засуджував абсолютну монархію і деспотизм, але був супротивником радиальних форм політичної боротьби. Водночас допускав за певних умов можливість повстання проти деспотизму. Найефективнішим засобом боротьби проти всіх суспільних негараздів Дідро вважав реформи, які ґрунтуються на передових, наукових, продиктованих філософами законах. На його думку, закони є міражами, якщо будьякий член суспільства може безкарно їх порушувати. А отже, перша стаття основного закону повинна містити гарантії, які забезпечать законам їхній авторитет, а перший рядок цього закону повинен обмежувати правителя.

Поль Анрі Гольбах (1723–1789) – філософ і послідовний атеїст. Головна праця – «Система природи» (1770 р.).

На думку філософа, природа наділила людей різними фізичними рисами й інтелектуальними здібностями. Ця природна нерівність привела людей до усвідомлення, що вони потрібні одне одному. З огляду на це та внаслідок різного уявлення людьми про щастя та засоби його досягнення виникла потреба в силі, здатній утримувати їх у межах необхідної поведінки. Такою силою стала держава. Люди від природи є добрими. Зло ж і негаразди в суспільстві – результат недосконалих відносин, які виникають через невміле врядування, причина якого криється в тому, що влада зосереджена в руках тиранів і священиків, інтереси яких відмінні від інтересів народу.

Мислитель вважав, що щасливе життя в суспільстві можливе за умов збігу інтересів правителя та його підданих. Щоб це відбулося, достатньо переконати правителя в тому, що чинити зло недобре, адже це суперечить здоровому глузду. Тож правитель, маючи значні владні повноваження, може стати справжнім реформатором суспільства. Ефективнішою формою правління є конституційна монархія, в якій забезпечено участь народу в управлінні державними справами, право бути обраними до органів влади мають тільки власники землі.

Закони, за поглядами філософа, є втіленням волі суспільства, а тому тлумачити їх мають право обрані ним і наділені певною владою громадяни. Так виникає уряд, який є законним, оскільки спирається на згоду суспільства. Проте суспільство завжди зберігає свій пріоритет над урядом і, якщо того вимагають його інтереси – свобода, власність і безпека, може усунути цю владу, змінити форму уряду.

1.4. Політичне і правове вчення Ж. Ж. Руссо. *Жан Жак Руссо* (1712–1778) – філософ, ідеолог революційно-демократичного крила просвітницького руху. Найвідоміші твори: «Міркування про походження і підстави нерівності між людьми» (1755 р.), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.), «Міркування про управління Польщею» (1767 р.) та інші.

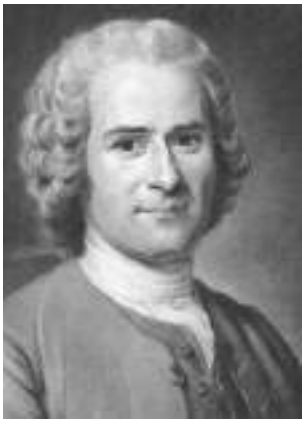

Прагнучи пояснити походження соціальної нерівності й того жахливого становища, в якому опинилася сучасна йому людина, Руссо протиставляє цивілізованому її існуванню «природний» стан. Останній термін філософ розумів умовно. Насправді в історії людства «природного» стану ніколи не було, це лише зручна фікція, яку він використовує, аби з'ясувати ступінь відхилення сучасного суспільства від людської природи й, отже, його зіпсованості. Руссо наголошує, що від природи людина є вільною. В «природному» стані люди ще не вміли користуватися розумом, тож не могли і зловживати ним. Вони не знали поступу й були, немов діти. Природні для них співчуття і любов заміняли їм моральність. Люди нічим не володіли, а тому не знали антагонізмів. Природна нерівність, хоча вона тоді й існувала, ще не набула характеру соціального контрасту.

Найважливішим чинником виходу людства з «природного» стану філософ уважав появу власності. Саме вона стала підмурівком громадянського суспільства, перетворивши людину на суспільну істоту. Це вона сприяла вдосконаленню людського розуму й стимулювала егоїстичні пристрасті.

В умовах суспільного життя природна нерівність між людьми переросла в соціально-економічну. Виникають бідні й багаті. На відміну від Гоббса, Руссо стверджував, що саме в умовах суспільного життя розпочинається безперервна війна й боротьба між людьми. Скориставшись їхніми бідами й стражданнями, багатії запропонували суспільству план державного устрою, своєрідного союзу, в якому вони керуватимуть суспільством і захищатимуть його. Так постала держава й закони.

Аналізуючи історичний розвиток суспільства, Руссо звертає увагу на його циклічність. Цей цикл складається з трьох фаз. Перша – це природна рівність. Друга – панування соціальної нерівності, третя – її подолання, повернення до стану, близького до «природного». У такий спосіб Руссо обґрунтовує закономірність революційного перетворення сучасних відносин, змінення деспотичного режиму таким, який би відповідав природі людини. Деспотизм, у якому соціальна нерівність досягає апогею, фактично вже означає встановлення суцільної рівності: перед деспотом усі рівні. Залишається зробити лише один крок – усунути деспота від влади. Обґрунтовуючи право народу на повстання, Руссо звертає увагу на те, що влада деспота тримається лише на силі, отже цілком логічним було би застосувати до нього ту саму силу. Революцію філософ розглядав як своєрідне скасування народом того договору, умови якого багаті нав'язали бідним, узурпувавши державну владу на свою користь. За, Руссо, цей договір – передоснова політичного, державного життя, однак упродовж усієї попередньої історії такий договір так і не досяг своєї мети – суспільного блага. Тому в інтерпретації філософа «суспільний договір» – це не те, що вже є, а те, що тільки повинно бути.

Найкращою політичною формою суспільства, на думку Руссо, є республіка, держава, керована законом. Конкретні форми управління можуть бути різними: демократія, аристократія або монархія. Але змістом їх має стати справжнє народовладдя. Єдиним носієм суверенітету філософ вважав націю, народ. Однак, обстоюючи ідею народного суверенітету, він стикнувся з важливою проблемою реалізації в суспільному житті народної волі. Цю проблему мислитель розв'язує, оперуючи поняттям «загальної волі». Загальну волю він відрізняє від волі всіх. Воля всіх – це сума окремих воль, волевиявлення окремих громадян, керованих своїми приватними,

егоїстичними інтересами. Ці інтереси суперечать один одному й інтересам суспільства загалом. Загальна воля, навпаки, має на меті загальне благо. Вона не є просто сумою окремих воль. Це – інтегральна воля всього суспільства, носієм якої має бути вища влада, і як така вона має бути безмежною, абсолютною й неподільною.

У цьому пункті теорія мислителя нагадує утопію Платона, який вважав, що управляти державою мають філософи, які сповідують ідею найвищого блага. На думку, Руссо, законодавець повинен керуватися волею Бога, або видавати себе за такого Бога.

Філософ був переконаний, що релігія слугує підмурівком держави. Жодна з наявних релігій не відповідає, на його думку, умовам суспільного договору. Всі вони засновані на омані. Релігії перетворюються на тиранічну силу, нав'язуючи людям фанатизм і нетерпимість. На противагу наявним релігіям Руссо висунув ідею «громадянської релігії», яка б змушувала кожного громадянина любити свої обов'язки.

1.5. Правова доктрина Ч. Беккаріа. *Чезаре Беккаріа* (1738–1794) – італійський мислитель, доктор права, автор книги «Про злочин і покарання» (1764 р.) – класичної праці з філософії злочину і пенології. Мислитель пропагував ідеали волелюбства, віри в людський розум, гуманності й законності.

В основу своєї праці «Про злочин і покарання» Беккаріа взяв ідеї Гроція, Гоббса, представників французького Просвітництва, синтезував їх, узагальнив і створив власне вчення. Італійський мислитель виходив з того, що для загального блага люди об'єдналися і пожертвували частиною своєї свободи в ім'я безпеки і захисту свободи, що в них залишалася. З пожертвуваної людьми частини свободи й утворилася, за суспільним договором, верховна влада держави. Охороняти її став суверен – представник усього суспільства. Він повинен був забезпечити людям загальне благо – безпеку і справедливість.

Беккаріа розрізняє справедливість – божественну, природну і людську. Перші дві справедливості засновані на божественних і природних законах. Людська справедливість базується на суспільному договорі, яким установлені межі влади держави. Вона мінлива. Її критерієм повинно бути загальне благо. Засновані на ній закони повинні мати на увазі можливо більше щастя для можливо більшого числа осіб. Але неосвічені уявлення про справедливість призвели до того, що закони держави стали зброєю в руках незначної меншості. Закони несправедливі, закріплюють станові привілеї, нерівність перед кримінальним законом, право сильного, пов'язані з ним несвободу і насильство.

Мислитель критикував сучасну йому юриспруденцію, за якої законами вважаються вислови римських і середньовічних юристів, а кримінальне право спирається на вікові забобони. Наявні закони слугують тільки для прикриття насильства і допомагають приносити народ у жертву ненаситному ідолу деспотизму. Причину цього Беккаріа вбачав в утворенні приватної власності, що одним дає владу, благополуччя, а іншим убогість і безправ'я. Право власності – «жахливе і, може бути, не необхідне право». Але у своєму політико-правовому вченні Беккаріа і не думає про знищення приватної власності. А навпаки, висловлює побажання поступового зрівняння матеріального становища людей. Не виступає він і за радикальну перебудову суспільства.

Усі свої надії Беккаріа пов'язує з освіченим монархом, що піклується про своїх підданих, про усунення убогості і нерівності. Такий монарх сприятиме розвитку наук, мистецтва, освіченості й моральності народу. Монарх видає справедливі і мудрі закони, перед якими всі будуть рівними, яких суворо дотримуватимуться і які забезпечать права людини.

Італійського юриста вважають родоначальником класичної школи в науці кримінального права. Розвиваючи ідею законності, він стверджував, що свобода громадянина – робити все, що не суперечить законам, і сама влада повинна чітко дотримуватися законів. Без цього не може існувати «законне суспільство». Зазіхання на безпеку і свободу громадян є одним з найтяжчих злочинів. Тільки закони можуть установлювати покарання, і право їх видання належить лише суверену як представнику всього суспільства. Сам суверен може видавати лише загальні закони, але

не може судити за їх порушення. Це мета суду, що з'ясовує факти. Покарання ж, обумовлене судом, не може виходити за межі, встановлені законами, інакше воно несправедливе і не відповідає умовам суспільного договору – вважав Беккаріа.

У роботі «Про злочини і покарання» Беккаріа обґрунтовує ідеї, покладені в основу «класичної теорії» кримінального права. Він стверджував, що причина злочинності полягає в соціальних умовах – убогості людей і зіткнення їхніх інтересів, породжуваних людськими пристрастями. Слід відрізняти злочини справжні від злочинів уявних і невмотивованих. Метою покарання має бути убезпечення від нових злочинів і виправлення злочинців. Для цього покарання повинно бути публічним. Беккаріа був проти застосування страти. Він обстоював рівність усіх перед законом і можливість покарання людини тільки за ті діяння, що визначені законом як злочинні.

Аргументи Беккаріа на користь скасування страти – це практично перший в історії теоретичний виступ такого роду. Страту він припускав тільки в надзвичайних обставинах (збереження наявного правління, боротьба нації за свою свободу). У всіх інших випадках страта є несправедливою і невиправданою. За природним правом, теоретично неприпустимо, щоб людина бажала позбавити себе життя, а отже вона не могла надати це право іншим. Страта – це війна нації з громадянином, повернення в природний стан. Багатовіковий досвід доводить, що погроза страти не зупиняє злочинця. Більш ефективне покарання – довічне позбавлення волі. Страта є невиправданою і з моральної точки зору. Це, навпаки, призводить до жорстокості й аморальності. Страта є не виправданою і з юридичної точки зору. Її застосування може бути результатом помилки суддів, що стає вже невиправною.

2. Політичні та правові вчення у США періоду боротьби за незалежність

З початку XVII і до кінця XVIII ст. англійські колоністи в Північній Америці вели самовіддану боротьбу за виживання. У результаті визвольної війни 1775–1783 рр. виникла незалежна держава – США. Вирішальний

вплив на формування американської правової думки під час боротьби англійських колоній за незалежність справили ідеї європейського Просвітництва. Американські мислителі не внесли істотно нових положень у європейську політичну і правову думку. Їх головна заслуга полягає в пропаганді й оригінальному трактуванні деяких положень Просвітництва.

До республіканців зазвичай відносять Б. Франкліна, Т. Джефферсона і Т. Пейна. Це були ідеологи широких кіл дрібних власників, які відстоювали демократичні завоювання, побоюючись посягань на них з боку державної влади.

Бенджамін Франклін (1706–1790) – американський просвітник, політик і дипломат, учений-енциклопедист. Він був прибічником соціальної еволюції й реформ і засуджував революційні методи змінення державного устрою. Франклін обстоював ідею відносно права кожного народу на самовизначення й укладення суспільного договору (держави). Втім виникнення нерівності, власності та законів він пов'язував зі створенням суспільства й держави.

Коли ж держава не виправдовує очікування народу, то він має право на революцію.

Особливе місце в теорії Франкліна посідає ідея незалежного розвитку США як «країни праці». Тут відсутня різка поляризація між багатими і бідними, між розкошами одних і аскетизмом інших, де люди живуть у стані «щасливої помірності», де простотою республіканської моралі визначені всі матеріальні переваги й політичні навички. Швидкого прогресу США він передбачав можливим досягти за рахунок зростання населення, території та соціальних досягнень, а також завдяки розвитку науки про політику. Це може відбутися за умов рівності людей, реалізації їхнього невід'ємного права на життя, свободу і прагнення до щастя.

Учений стояв біля витоків утилітаризму. Він вважав, що сам індивід повинен визначати, що є добродійним, і, відповідно, обирати між

переконанням і законною вимогою. Разом із цим Франклін звертав увагу на те, що законодавство зобов'язане конституційно закріплювати права громадян, рівність штатів, повноваження Сенату і Конгресу США.

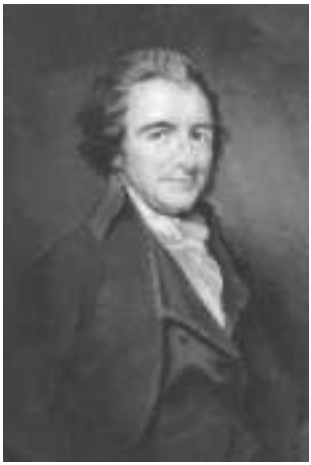

Томас Пейн (1737–1809) – американський просвітник і гуманіст, представник революційного крила війни за незалежність США. Основні твори – «Права людини» (1791–1792 рр.), «Вік розуму» (1794 р.), «Дослідження про основні принципи державної влади» (1799 р.) та інші.

Пейн виділяв природні права, які властиві людині за природою (право на щастя, свободу совісті, слова), якими вона наділена в природному стані. Останнє було реальним і збереглося у північноамериканських індіанців. З утворенням суспільства і держави люди передали частину своїх природних прав до «загального фонду» – так виникли громадянські права. Отже, громадянські права – це права, які людина не здатна захищати сама. До них належить і право власності як набуте, але не природне. Лише наявність прав людини, на думку Пейна, робить можливим швидкий прогрес суспільства та є необхідним елементом здійснення державної влади в будь-якій країні.

Мислитель обстоював ідею про розмежування суспільної та державної влади. Мету останньої він убачав у забезпеченні свободи та гарантуванні безпеки громадян. На його думку, зародження й існування держави ґрунтується виключно на згоді тих, ким вона керована. Отже, Пейн обстоював ідею суверенітету народу і його право на революцію. Всі форми правління філософ поділяв на два види: 1) правління на основі виборів і представництва (республіка); 2) правління на основі спадкового права (монархія й аристократія). Він підтримував загальне виборче право, скасування майнового цензу, рівноправність чоловіків і жінок, державні заходи із соціального страхування та перерозподіл прибутків. У своїх творах

Пейн критикував Конституцію США 1787 р., наголошуючи на її недостатній демократичності та недотримання принципу республіканізму.

Томас Джефферсон (1743–1826) – американський просвітник, громадський і державний діяч, юрист. Найвідоміший твір – «Загальний огляд прав Британської Америки».

Джефферсон виходив із ідеї, що всі люди створені рівними, наділеними невід'ємними правами: на життя, свободу, прагнення щастя. Ці ідеї затверджували неприйнятність станових привілеїв і феодального безправ'я, рівноправність колоністів із мешканцями метрополії. Право власності громадян мислитель вважав неприродним правом людини. Свобода є умовою та гарантією свободи власності. Для забезпечення прав людини, за Джефферсоном, люди засновують держави та уряди, що «запозичують владу у свого народу». Тому народ-суверен має право змінювати чи знищувати усталену форму правління, якщо те виявляє надмірне прагнення до деспотизму. Джефферсон обстоював республіканську форму державного правління для США, засновану на загальному виборчому праві, рівному представництві в законодавчих установах, виборності виконавчих органів влади і суддів, змінюваності суддів, присяжних, шерифів, на широкому самоврядуванні. Він був прихильником чіткого поділу влади на три гілки і вважав, що державна влада повинна сприяти, а не обмежувати свободу громадян.

3. Політико-правові ідеї в період Французької революції кінця XVIII ст.

Політико-правові доктрини ідеологів Просвітництва набули втілення у Французькій революції (1789–1794), коли спостерігалося природне розмежування політичних сил.

3.1. Державно-правові переконання Е. Ж. Сійєса (1748–1836). Ліберальний мислитель та політичний діяч. Свої погляди французький правознавець виклав у праці «Що таке третій стан?» (1789 р.), Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Конституції 1795 р. і Конституції 1799 р. Правозрозуміння Сійєса ґрунтується на вченнях Ш. Л. Монтеск'є та Ж. Ж. Руссо. Він був переконаним прихильником природних прав людини, суспільного договору, народного суверенітету, закону як відображення загальної волі народу. На відміну від Руссо, втілення принципу народного суверенітету мислитель вбачав у народному представництві. Народна воля, на його переконання, завжди законна і є джерелом будь-якого закону. Народ може виражати свою волю як «верховний закон» у будь-який спосіб, і це завжди правомірно. Держава, суспільство – це справа вільної згоди між усіма його членами, і не може бути суспільства, яке «не засноване на волевиявленні тих, що домовляються».

Витлумачивши вчення Руссо про народ як представників третього стану, Сійєс став ідеологом рушійних сил початкового етапу Французької революції. Інтереси керівних і заможних верств він вважав суто приватними, а інтерес третього стану – суспільним.

Під час Французької революції найбільш радикальну політичну програму було розроблено якобінцями, які представляли інтереси дрібної буржуазії, селянства і міських низів.

3.2. Політико-правові погляди Ж. П. Марата. *Жан Поль Марат* (1743–1793) – представник революційно демократичного напряму Французької революції. Основні твори: «Кайдани рабства», «План кримінального законодавства», «Проект Декларації прав людини громадянина з наступним планом справедливості, мудрої і вільної Конституції».

Центральна тема Марата – деспотизм: його витоки, методи і засоби встановлення деспотичної влади, її результати, шляхи і форми боротьби з ним. Марат вважає, що деспотизм виростає з прагнення-пристрасті

індивіда лідирувати з властивим людській натурі бажанням влади. Мислитель уявляв, що існування деспотичного типу правління зумовлене всім генезисом державності: вона з'являється на світ у результаті насильства.

Щоб прийти до «добре влаштованої держави», необхідно буде розподіляти публічну владу між значною кількістю посадовців. Поставлені в один ряд, у залежність від народу, вони мають бути незалежними один від одного, повинні взаємно врівноважувати і стримувати один одного. У «добре влаштованій державі» вища влада, на переконання Марата, належить всьому народу загалом. Він (безпосередньо або через своїх представників) – суверен і верховний законодавець. Сам народ зобов'язаний стежити за неухильним виконанням своїх же законів.

Проте якобінець не вірив у можливість покінчити з деспотичними режимами шляхом реформування усталених державно-правових порядків. Його остаточна надія – повстання мас, розправа над панами. Втім, неорганізовані виступи мас перетворюються на бунт, «завжди безуспішний і легко придушуваний». Щоб під час бунту уникнути такого результату, за Маратом, потрібно «видатний розум, що підпорядковує собі інших, мудрець, здатний керувати діями неприборканої і непостійної юрби», тобто потрібен диктатор. Диктатура необхідна для того, щоб знищити зрадників і змовників. Головним методом диктатури є метод революційного терору. Отже, мислитель сподівався, що за рахунок насильства, каральних заходів революціонери зуміють знешкодити ворогів народу, усунути всі вади суспільства, радикально перевлаштувати країну і домагатися торжества справедливості.

Таким чином, у поглядах Марата парадоксальним чином прогресивні погляди – концепція народного суверенітету, захист принципу розподілу влади та думка про створення інституту утримань і противаг у механізмі управління державою, апологія прав людини і критика свавілля, поєднуються з негативними ідеями єдиновладного диктатора і нещадного терору, з ігноруванням правових гарантій безпеки індивіда в умовах революції.

3.3. Державно-правові погляди М. Робесп'єра. *Максиміліан Робесп'єр* (1758–1794) – представник радикального крила якобінського руху. Відомі понад 600 публічних промов, серед яких найбільш важливі – «Про Конституції», «Про принципи революційного правління», «Про принципи політичної моралі». На думку мислителя, республіка і демократія – поняття-синоніми. Демократія, на його думку, – «це така держава, де суверенний народ, керований ним же самим створеними законами, робить сам усе те, що можливо, і за допомогою своїх представників – усе те, що він не може робити сам». Робесп'єр вважав, що громадянська свобода є головною турботою конституційного уряду, індивідуальна і суспільна свобода – умова і складова прав людини і громадянина. На думку мислителя, три початки повинні лежати в основі політичного союзу: 1) охорона і забезпечення природних прав громадянина, розвиток усіх його здібностей; 2) право кожного громадянина на участь у законодавстві й управлінні, зумовлене природною рівністю і природженою свободою людей; 3) верховенство влади народу в державі. Якщо одного із членів суспільства піддано гнобленню, то відбувається гноблення всього суспільства. Якщо суспільство піддане гнобленню, то, відповідно, відбувається гноблення кожного члена суспільства. Право на опір є наслідком інших прав людини. Це право і повинен реалізувати революційний уряд, «щоб «замінити всі пороки і всі безглузді сторони монархії всіма доброчинностями Республіки».

Робесп'єр обґрунтував концепцію конституційного і революційного урядів. Чітке усвідомлення відмінності їх принципів і функцій, на його думку, важливе для успіху революційних перетворень. «Мета конституційного уряду – зберегти Республіку; мета революційного уряду – заснувати її. Революція – це війна свободи проти її ворогів; Конституція – це режим переможної і мирної свободи». Отже, вважає мислитель, революційний уряд потребує надзвичайних повноважень і діяльності,

адже діє в стані війни з внутрішніми і зовнішніми ворогами революції. Він є більш енергійним і вільним у своїх діях, ніж звичайний уряд, і зобов'язаний дотримуватись конституційних принципів у всіх тих випадках, коли не є порушуваною громадянська свобода. У всіх інших випадках гарантіями від свавілля слугують лише моральні й політичні принципи. Таким чином, революційне правління – це деспотизм свободи проти тиранії. Робесп'єр уподібнює терор справедливості, визнаючи терор єдиним методом переходу до майбутньої республікансько-конституційної держави.

3.4. Революційно-комуністичне вчення Г. Бабьофа (1760–1797). Кінець якобінської диктатури в результаті термідоріанського перевороту 1794 р. і встановлення влади Директорії не зупинили спроб продовження і поглиблення революції. У березні 1794 р. виникла «Таємна директорія громадянського порятунку», названа пізніше «Змова в ім'я рівності», яка ставила за мету організацію перевороту і встановлення справжньої рівності. Програмним документом революціонерів був «Маніфест плебеїв» Г. Бабьофа. У травні 1796 р. змову розкрили. Бабьофа і його прибічників засудили до смерті й стратили, деяких революціонерів відправили в заслання.

Учасників змови називали *бабувістами*, а розроблену доктрину політико-правових поглядів – *бабувізмом*. Представники цього руху стверджували, що народ обікрали за участю антинародної держави і застосування «розбійницьких законів». Земля і суспільне надбання належать усім: ніхто не повинен відчувати нестатку в тім, що «природа дає усім, робить для всіх».

Програмна установка бабувізму – відновлення демократії та побудова народної держави. Бабьоф упевнений, що народне правління повинне і може забезпечити заможність і щастя кожної людини, непорушне благоденство всіх членів суспільства. Мета суспільства, на думку французького революціонера – загальне щастя.

Шлях до такого суспільства лежить через перехідний період. Він розпочинається з повстання народу (плебеїв), скасування всіх колишніх органів верховної влади і зосередження її в руках тимчасового революційного уряду – Національного конвенту. Він здійснить диктатуру плебеїв: уживе заходів щодо полегшення становища трудящих (безкоштовна роздача хліба народу, забезпечення його продовольством, уселення незаможних у будинки ворогів революції тощо), законодавчі заходи проти багатіїв (всіх осіб, не зайнятих корисною працею, оголошують «іноземцями», їх позбавляють політичних прав, а тих, що не бажають відмовитися від свого надлишку на користь незаможних, оголошують «ворогами народу»), заходи проти приватної власності (скасування права спадкування, грошей, стягування податків натурою, їх прогресивний характер, заборона приватної торгівлі тощо).

Після завершення перехідного періоду передбачалося встановлення республіканської форми правління на основі Конституції 1793 р., яку було оголошено «справжнім законом» французької нації. Національна община, за Бабьофом, організована на комуністичних началах, буде формою єдиного в масштабах країни централізованого і регульованого державою народного господарства, заснованого на суспільній власності. Здійснення такого правління повинне відбуватися на армійський зразок. Було передбачено централізовану організацію, закріплення кожного за місцевою громадою (місцем роботи і мешкання), регламентацію поведінки людей, розподіл благ, беззаперечну покору всіх розпорядженням адміністрації, загальнообов'язковість фізичної праці. Отже, йдеться про казарменну рівність.

Бабьоф і його однодумці розвивали традиційне для комуністів уявлення про простоту законодавства. Передбачалося, що в Національній громаді всі громадяни осягатимуть «закони, щоб завдяки їх вивченню кожний був обізнаний про свої обов'язки, набув здатності займати державні посади і висловлювати свою думку з приводу державних справ». Бабувісти спрощували мистецтво управління як таке: «воно незабаром стане доступним для всіх». Утім, Бабьоф і його однодумці виражали недовіру до розвитку науки й культури. На їхню думку, різний рівень розвитку людей розумової та фізичної праці є небезпечним для рівності.

Висновки

Епоха Просвітництва стала періодом найвищого розвитку гуманістичних і раціоналістичних початків у вченні про державу і право: критики феодалізму, феодальної нерівності й деспотизму, віри в торжество розуму, свободи і рівності, у всевладність народу і всесильність розумного закону. Доктринам природного права, прав людини і громадянина, суспільного договору, поділу влади, теорії демократії та ін. було надано класичних форм. Вагомим був внесок європейських просвітників у розроблення принципів лібералізму, захист таких універсальних цінностей, як свобода, честь і гідність людини, що оберігаються законами. Вчені Нового часу відроджують уявлення про «політичне суспільство», «політичну свободу», природні права людини.

Політико-правові ідеї Просвітництва ідеологічно підготували Французьку революцію, що дала початок відліку нової епохи. Діячі революції першими спробували реалізувати великі ідеї, розвинути їх з огляду на нові й несподівані повороти політичних подій. Їх досвід показав: а) дистанція між теорією і практикою може бути надто значною, а результати непередбачуваними; б) ігнорування одних ідей і гіперболізація інших дає негативні результати; в) нігілізм у праворозумінні, а надто у правозастосуванні, порушення права людини і громадянина неминуче призводять до трагічних наслідків, у т. ч. і для самих ідеологів революції.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Поясніть термін «Просвітництво».
2. Поясніть сенс договірної теорії просвітителів.
3. Що, за Вольтером, є підосновою єдності людей?
4. Що Вольтер вважав спільним для всіх правових систем світу?
5. У чому полягає державно-правовий ідеал Вольтера?
6. Роз'ясніть причини критичного ставлення Вольтера до церкви.
7. Як Ш. Л. Монтеск'є тлумачив поняття свободи?
8. У чому полягає дія «духу законів» Ш. Л. Монтеск'є?
9. Якій із форм правління надавав перевагу Ш. Л. Монтеск'є і чому?
10. Як Ж. Ж. Руссо пояснює процес виникнення держави?

11. Назвіть природу державного деспотичного правління, яку визначав Ж. П. Марат.
12. Які складові, на думку Ж. П. Марата, має народна диктатура?
13. У чому, на думку М. Робесп'єра, полягають засади демократичного правління?
14. На які види поділяв форми державного правління Т. Пейн?
15. Як тлумачить право власності Т. Джефферсон?
16. Чим обґрунтував Ч. Беккаріа відмову від смертної кари?
17. Назвіть характерні риси вчень про державу і право Просвітництва.

Теми творчих робіт та есе

1. Просвітництво – історична епоха та новий період розвитку уявлень про державу та право.
2. Політико-правові вчення Вольтера та Дені Дідро (характеристика та зіставлення поглядів).
3. Вчення Ш. Л. Монтеск'є про державу та право.
4. Політико-правове вчення Ж.-Ж. Руссо.
5. Німецькі політико-правові вчення періоду Просвітництва.
6. Італійські політико-правові вчення періоду Просвітництва.
7. Політико-правові ідеї та погляди Б. Франкліна, Дж. Медіссона та Дж. Адамса (характеристика й зіставлення поглядів).
8. Погляди Т. Пейна на державу та право.
9. Погляди О. Гамільтона й федералістів на державу і право.
10. Політико-правові ідеї якобінців.

Додаткова література до теми

Джерела

1. Вольтер. Кандід, або оптимізм: філософ. повість / пер. з фр. В. Підмогильного; за ред. М. Терещенка; прим. Я. І. Кравця. Харків : Фоліо, 2017. 122 с.
2. Пейн Т. Права людини / пер. з англ. І. Савчака. Львів : ЛІТОПИС, 2000. 284 с.

3. Русо Ж.-Ж. Вибрані трактати / пер. з фр., вступ. стаття, комент. і прим. О. Йосипенко, С. Йосипенка, О. Хоми. Харків : Фоліо, 2019. 604 с.

Дослідження

1. Калашников В. М., Малишко В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 рр.) : монографія / за ред. і з передмовою І. Б. Усенка. Київ : Логос, 2015. 406 с.

2. Козинець О. Г, Приходько В. О. Держава та право в ученні Ш. Л. Монтеск'є. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 26–31.

3. Козинець Є. Г., Коршун А. С. Гуманізація покарань та їх сумірність зі злочином у теорії Ч. Беккарія. *Legea si viata.* 2019. № 6/2. С. 36–39.

4. Козинець О. Г., Пророченко В. В. Становлення і розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 1. С. 165–169.

5. Папенко Н., Папенко Є. Суспільство та держава в працях Томаса Пейна. *Європейські історичні студії.* 2018. № 10. С. 187–200.

6. Туренко О. С. Історико-правовий нарис модерних візій поліції. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2022. № 1 (3). С. 16–22.

7. Туренко О. С. Зміна ракурсу страху в політичній філософії Ш.-Л. Монтеск'є. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ПП «Видавництво "Гілея"», 2014. Вип. 82 (3). С. 248–251.

8. Туренко О. С. Raisn d'etre консолідації індивідуального й колективного в теорії Ж.-Ж. Руссо. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ПП «Видавництво "Гілея"», 2015. Вип. № 95. С. 284–289.

9. Хвойницька Х. Особливості трактування природно-правових ідей у творчості просвітників (Вольтер, Ж-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Філософські науки»*. 2014. № 780. С. 58–62.

10. Цьоллєр Г. Політична філософія музики Жана-Жака Руссо / перекл. з нім. Володимир Абашнік. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету.* Харків : ХЕПУ, 2017. № 1 (19). С. 98–105.

Бенджамін Франклін про проблеми держави і політики

Основні праці	«Толерантність у старій Англії і в Новій Англії», «Про работоргівлю», «Про кримінальні закони та про звичаї каперства» (1770-ті) «Вислови про війну» (1788–1789)
Питання соціальної філософії	▪ Необхідність скасування рабства. ▪ Необхідність боротьби з наслідками рабства для чого потрібно освідчувати народ, а не правителів. ▪ Необхідність створення установ для ліквідації наслідків рабовласництва (комітети з нагляду над становищем вільних негрів, опікунів, освіти, найму)
Свобода совісті	▪ Прихильник свободи совісті. ▪ За повну релігійну толерантність
Право власності	▪ Володіння власністю, яка є необхідністю для збереження свого життя та продовження людського роду, складає природне право. ▪ Інша власність – власність суспільства, яке створило її за допомогою законів, тому може за допомогою інших законів розпоряджатися цією власністю на власний розсуд, коли благо суспільства цього вимагає
Концепція гомруля	▪ Ідея політичного самоврядування північно-американських провінцій. ▪ У 1769 р. вперше назвав такі провінції штатами (державами – states)
Питання парламентаризму	▪ Необхідність однакових засад при організації двох палат парламенту. ▪ Політична рівність – основа демократії повинна реалізуватися на всіх рівнях. ▪ Державна воля в усіх проявах повинна відповідати волі більшості громадян. ▪ Необхідність демократичного контролю за представницькими органами (наприклад, право відзиву депутатів виборцями)
Законодавча політика	▪ Пропагував повагу до справедливості, вважав, що є і несправедливі закони
Міжнародно-правові проблеми	▪ Мирна зовнішня політика. ▪ Деспотична поведінка щодо своїх підданих виливається в несправедливі війни з сусідніми країнами. ▪ Пропозиція укладення міжнародних угод про заборону воєнних дій проти мирного населення, нападів на лікарні та поранених. ▪ Війни розрізняв за цілями, в ім'я яких вони велись. ▪ Правомірність відмови солдатів від виконання злочинного наказу, нападу і знищення безневинної сусідньої країни

Продовження

Бенджамін Франклін про проблеми держави і політики

Міжнародно-правові проблеми	▪ Свобода міжнародної торгівлі. ▪ Заборона піратства. ▪ Ідея арбітражу в міжнародних спорах
Головні досягнення	▪ Закладання фундаменту демократичної традиції сучасної держави і права. ▪ Створення концепції федералізму у її найбільш послідовному американському варіанті. ▪ Опрацювання сучасного демократичного трактування політичних і громадських прав особи. ▪ Гуманізація кримінального права та системи правосуддя. ▪ Створення передумов міжнародного права

Проблеми держави і права у творах Томаса Пейна

Основні праці	«Серйозна думка» (1775), «Здоровий глузд» (1776), «Права людини» (1791), «Століття розуму» (1794–1795)
Походження держави і суспільства	▪ Договірна теорія. ▪ Не ототожнює категорії «держава» і «суспільство». ▪ Суспільство – причина, держава – наслідок. ▪ Суспільство виникло тому, що людям важко жити на одинці. ▪ Держава створена суспільством для захисту громадян, тому договору відповідає тільки та держава, яка піклується про своїх громадян і не дає їх образити. ▪ Якщо держава не виконує своїх обов'язків, її треба змінити (право на повстання проти влади)
Форми правління	▪ Розподіляв на два види: 1) управління на основі виборів і представництва (республіки); 2) правління на основі успадкування (монархії). ▪ Критика монархії (протиприродна). ▪ За республіканський устрій (відповідає природі та її законам)
Концепція республіки	▪ Демократична, конституційна держава з писаною конституцією, заснованою на радикальному, але не екстремістському розумінні природних прав людини. ▪ Принцип народного представництва. ▪ Верховна влада в законодавчого органу, який обирається на підставі загального виборчого права . ▪ Прихильник однопалатної структури парламенту

Продовження

Проблеми держави і права у творах Томаса Пейна

Концепція республіки	▪ Конституція – ефективніший стримуючий засіб, ніж будь-який контроль. ▪ Пропозиція зміни одноосібного глави виконавчої влади (президента) на колегіального. ▪ Проти «права вето» в президента. ▪ Проти незмінюваних суддів: повинні переобиратися, відповідати перед народом. ▪ Теорія представницько–республіканського правління побудована як єдино можлива альтернатива монархічно-спадковій державній владі
Конституція	▪ Це сукупність юридично точних правил, які підпорядковують владні установи суспільному призначенню так само, як інститути юстиції підпорядковані праву. ▪ Визнавав необхідність для держави в юридичному і політичному аспектах. ▪ Уряд може існувати тільки через конституцію. ▪ Конституція передує державній владі. ▪ Конституція – акт не державної влади, а утворюючого її народу. ▪ Перелічив питання, що потребують інституціалізації в конституції: державна влада, характер її структури і повноважень, спосіб обрання і тривалість існування парламентів або інших подібних органів, повноваження виконавчої гілки влади. ▪ Найважливіший принцип конституціоналізму – відповідність політичної і правової організації держави правам людини
Права людини	▪ Розрізняв природні і громадські права людини
Права людини	▪ Природні права (властиві людині за природою, «за правом її існування»): на щастя, свободу совісті, свободу слова, рівність перед законом. ▪ Громадські права (належать людині як члену суспільства): права, які людина не здатна захистити своєю владою (право власності також). ▪ Виступав за загальне виборче право, скасування майнового цензу, за рівні права жінок, за державні заходи соціального страхування і перерозподіл доходів тощо
Головні досягнення	▪ Основоположник, один з найбільш радикальних представників демократичної, політичної і правової ідеології республіканізму та конституціоналізму періоду війни за незалежності США

Політико-правова доктрина Томаса Джефферсона

Основні праці	«Загальний огляд Британської Америки» (1774), «Примітка про штат Вірджинія» (1785), «Автобіографія» (1821), близька 25 тисяч листів
Форми громадського життя	▪ Додержавна (без уряду). ▪ Народовладна (з урядами, на які воля кожної людини справляє свій справедливий вплив). ▪ Деспотична (з урядами сили, як у всіх монархіях)
Походження держави	▪ Суспільний договір, який є основою устрою суспільства та надає його учасникам прав впливати на державну владу. ▪ Ідея народного суверенітету і рівності громадян у політичних правах
Модель державного устрою	▪ Форма правління – республіка з розподілом гілок влади. ▪ Устрій – вільна, рівноправна федерація штатів. ▪ Політичний режим – демократія. ▪ Соціальна основа – приватна власність (суспільство фермерів) ▪ Законодавча влада: двопалатний парламент (палата депутатів і сенат), при якому діє Рада з перевірки законів. ▪ Центральна виконавча влада: президент (обирається на чотири роки, не більше двох разів). ▪ Виконавча влада на місцях: губернатори і рада штатів. ▪ Судова система складається із Суду Адміралтейства, Генерального Суду Загального права, Високого канцелярського суду, Апеляційного суду
Комплекс заходів утримання рівноваги властей	▪ Забезпечення можливості того, щоб одна людина стала одночасно носієм більш ніж одного виду державної влади. ▪ Обмеження терміну перебування і регулярна ротація осіб, які обіймають виборні або інші посади. ▪ Рекомендація, щоб Конституція ухвалювалася не законодавчою асамблеєю, а спеціально обраним з цією метою народним конвентом. ▪ Створення постійного суду імпічменту, який складається з представників трьох гілок влади, має право судити і звільняти з посади будь-якого представника вищих органів влади в разі порушення ним конституційних принципів і правил. ▪ Постанова про передачу права вето на законодавчі рішення спеціальній ревізійній раді і про можливість зняття накладеної заборони при повторному розгляді цього законопроекту більшістю у дві третини
Права людини	▪ Поділяв на природні і громадські. ▪ Основоположні природні права: право на життя, свободу, рівність, право на повстання

Продовження

Політико-правова доктрина Томаса Джефферсона

Права людини	▪ Інші природні права: право використовувати на свій розсуд свої фізичні і духовні сили, плоди своєї праці, право особистої недоторканості, право свободи думки і слова, листування і обміну думками, поглядів та обміну інформацією між громадянами на основі спільних інтересів, право свободи совісті і віросповідання, право обирати ту форму громадського життя, яка більш за все допоможе стати щасливим. ▪ Природні права – вище законів, що видаються державною владою вони пріоритетні. ▪ Природні права має не тільки кожен індивід, але й кожен народ чи суспільство, людська спільнота. ▪ Навчання від початкової школи до закінчення університету – невід'ємний атрибут демократичної республіки
Питання станів	▪ Прихильник станового розподілу суспільства. ▪ Проти рабства. ▪ Серед станів виокремлював аристократію, у якій вирізняв: 1) природну аристократію (за фізичну силу і достоїнства), 2) штучну аристократію (за особливим походженням і багатством), 3) духовну аристократію (за інтелектуальними і моральними достоїнствами). Духовна аристократія – природна, є найдорожчим даром людини
Декларація незалежності США	▪ Перший в історії державний акт, що проголосив ідею народного суверенітету основою державного життя
Головні досягнення	▪ Автор Декларації незалежності США. ▪ Істотний внесок у трактування природних прав; розширене демократичне трактування традиційної локківської тріади права на життя, свободу та власність. ▪ Вперше сформулював природне право народу на відокремлення та створення власної незалежної держави. ▪ Запропонував широкий перелік громадських прав і свобод у демократичній державі. ▪ Відіграв важливу роль в ухваленні Білля про права

Внесок у розробку Конституції США Джеймса Медісона

Основні праці	Збірка статей «Федераліст»
Про поділ суспільства	▪ Ввів поняття «факція» – соціальне угруповання, верства, клас. ▪ «Середній клас» – найбільш стабільний, схильний до підтримки помірної форми правління
Концепція представницької демократії	▪ Законодавчий двопалатний орган (аристократична і демократична палати, повинні мати різний склад, обсяг і терміни повноважень). ▪ Два поділи влади: вертикальний (федералізм) та горизонтальний (виокремлення законодавчої, виконавчої то судової гілок влади із системою стримань і противаг). ▪ Судова влада наділена правом судового контролю над постановами органів законодавчої та виконавчої влади

Розділ ІІ
ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ЕПОХИ МОДЕРНУ

Тема № 5.
ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Питання до теми:

1. Основні течії політичної та правової ідеології в Німеччині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.
   1.1. Вчення І. Канта про державу і право.
   1.2. Право, держава та її політичні інститути у вченні Й. Г. Фіхте.
   1.3. Концепція права, держави та громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегеля.
2. Політичні та правові вчення західноєвропейського лібералізму
   2.1. Німецький лібералізм (В. фон Гумбольдт, Л. фон Штейн).
   2.2. Французький лібералізм (Б. Констан, А. де Токвіль).
   2.3. Англійський лібералізм (І. Бентам, Дж. С. Мілль).
3. Державно-правова концепція юридичного позитивізму (О. Конт, Дж. Остін)
4. Соціалістичний утопізм початку XIX ст. (Ш. Фур'є, А. де Сен-Сімон, Р. Оуен)
5. Історична школа права (Г. Гуго, Ф. К. Савіньї, Г. Ф. Пухта)

1. Основні течії політичної та правової ідеології в Німеччині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

На розвиток політико-правових вчень Німеччини кінця XVIII – початку XIX ст. потужно вплинула Французька революція. У цей час Німеччина представляла собою «клаптеву ковдру» – існувало понад 300 більш-менш незалежних монархій, у яких настала криза феодальних відносин.

Після захоплення Наполеоном німецьких земель (1806 р.) виникла загроза втрати незалежності Німеччини. Революційні події у Франції підштовхнули селян до повстань проти кріпосництва та міщан за утвердження демократичних республік. Отже, перед Німеччиною на початку XIX ст. гостро постало три ключові завдання: 1) досягнення національної єдності; 2) здійснення демократизації державно-правового ладу; 3 скасування кріпосництва.

Ці проблеми німецькі ідеологи прагнули вирішити з буржуазією, що на той час була лідером опозиції до старого феодального режиму.

1.1. Вчення І. Канта про державу і право. *Іммануїл Кант* (1724–1804) – німецький філософ, засновник критицизму та німецької класичної філософії. Свої політико-юридичні погляди виклав переважно у працях: «Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору» (1784 р.), «До вічного миру» (1795 р.), «Метафізичні засади вчення про право» (1797 р.) та інших.

Основним у філософа є вчення про етику, а основним у етиці – вчення про категоричний імператив. Світ лежить у злі, писав мислитель, усі суперечності, наявні в суспільстві, від зла. Кант не вірив у те, що зло, яке існує в суспільному житті, може бути подолане. Але людина – істота моральна і має право на краще становище в суспільстві. Вона може вимагати певної гармонії між її щастям і тим злом, щоб забезпечити собі щастя. Однак це щастя може забезпечити

тільки якась вища сила – світовий порядок, який визначав би взаємовідносини і вчинки між людьми. Вищий світовий порядок може створити лише вища сила над людьми – Бог. Бог і всі його приписи – це верховний моральний закон, його Кант характеризував як веління належного заради належного. Цей верховний моральний закон покладає на людей свої веління і вимоги. Ці вимоги належного нічим не зумовлені. Це вимоги чистої волі, не залежної від зовнішніх впливів, а тому безумовні й категоричні. Такі вимоги чистої, ні від чого незалежної волі Кант називав категоричним імперативом. Його вимоги підлягають обов'язковому виконанню незалежно від того, чи одержує в результаті людина для себе якесь задоволення. Категоричний імператив Канта позбавлений будь-якого зв'язку з конкретними предметами, з реальними емпіричними подіями. Він лише наказує: «Чини так, щоб основний принцип твоєї поведінки міг бути визнаний з позиції твого розуму як закон для всіх, тобто загальний закон». Або: «Дій так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу».

Категоричний імператив не містив вказівок, як слід діяти в тому чи іншому конкретному випадку. Він пропонував лише загальну ідею належного буття перед обличчям людства, надаючи індивідові повну свободу вирішувати самостійно, яка лінія поведінки найбільшою мірою узгоджується з моральним законом. Однак, на думку Канта, існує проблема. Вона полягає в тому, що не кожен індивід використовує свою свободу тільки для реалізації категоричного імперативу. Скрізь свобода переростає у свавілля. Сукупність умов, які обмежують свавілля одного стосовно до іншого за допомогою закону свободи, Кант називав правом. До таких умов належать: наявність примусово здійснюваних законів, гарантований статус власності й особистих прав індивіда, рівність членів суспільства перед законом, а також вирішення спорів у судовому порядку. Право передбачає свободу індивідів та пов'язану з цією свободою можливість свавілля, зіткнення і колізію рівних і свавільних дій тощо; право і є загальна для всіх сукупність правил узгодження свавільних, колізійних дій людей. Отже, право для кожної людини визначає певні межі її діяльності. Воно починає діяти лише тоді, коли людина виходить за його рамки і вступає в суперечність з іншою людиною.

Право, за вченням філософа, – це категорія об'єктивна, що стоїть над людьми і державами. Саму ж державу він визначав через право: «держава – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам», суто правова організація. У цьому сенсі Кант виступав одним із попередників теорії правової держави. Саме підкорення праву, як вважав філософ, відрізняє державу від інших спільнот, які теж мають соціальний характер, але засновані не на праві, а на законах доброчинності в чистому вигляді. Останні він називав етично-громадянськими спільнотами.

У питанні про походження держави Кант дотримувався договірної теорії. Об'єднання людей в суспільний союз або громадянський стан Кант розглядав як суто правовий стан. Основами такого союзу він вважав такі принципи як свобода, самостійність, рівність усіх членів суспільства. Але трактуючи рівність, як рівність усіх членів суспільства перед законом, філософ робив виняток для глави держави, який має право примушувати, хоча сам не кориться ніякому примусовому закону. Отже, за Кантом, перехід людей від природного стану до громадянського суспільства не є випадковим, а акт, за допомогою якого ізольовані індивіди утворюють державу, – це договір. Суспільний договір, як вважав мислитель, укладають між собою морально розвинені люди, а тому державній владі заборонено поводитися з ними як з істотами, які не знають морального закону і не можуть самі обрати правильну лінію поведінки.

Ідея первинного суспільного договору, як і зв'язок з мораллю, цілком логічно підвели Канта до вчення про природне, тобто невід'ємне, за природою внутрішньо властиве людині право. Сам філософ визначав його як право, засноване на чітких апріорних принципах, які належать людині. Він називав його приватним правом. На відміну від приватного права, позитивне право є результатом діяльності законодавця, тому воно є публічним правом. Але і те, й інше завжди пов'язане з категоричним імперативом.

Здійснення права вимагає, щоб воно було загальнообов'язковим, а загальнообов'язковість досягається наділенням його примусовою силою: інакше право не виконає визначеної йому в суспільстві ролі. Надати ж праву такої властивості здатна тільки держава. Водночас Кант наполягав на важливій необхідності для власне держави спиратися на право,

орієнтуватись у своїй діяльності на нього, погоджувати з ним свої акції. Відхід від цієї вимоги може коштувати державі надто дорого. Держава, яка ухиляється від дотримання прав і свобод, не забезпечує охорони позитивних законів, ризикує втратити довір'я своїх громадян. Її заходи можуть і не отримувати в них внутрішнього відгуку і підтримки. Люди свідомо займатимуть позицію відчуження від такої держави.

У вченні про державну владу Кант сприйняв ідеї Руссо про народний суверенітет, але не відмовився від теорії поділу влади Монтеск'є, вносячи до останньої суттєві поправки. Зокрема, натомість рівноваги гілок влади він вимагав пріоритету законодавчої влади перед виконавчою. Законодавча влада повинна належати об'єднаній волі народу і не може бути передана правителеві, оскільки це суперечить сенсу принципу поділу влади. Здійснюють цю владу об'єднані для законотворчості члени суспільства, переважним чином громадяни, які володіють власністю. Така позиція випливала з розуміння Кантом свободи, базисом якої для нього слугувала власність. Особи, які не володіли власністю, не були повною мірою самостійними, а тому не повинні були брати участь у вираженні загальної волі. Законодавча влада не може бути водночас і виконавчою; вона володіє суверенітетом, виражає єдину волю народу і може позбавити правителя влади. Виконавчі функції здійснює виконавча влада. Вона призначає посадових осіб, видає накази і постанови, але не закони. Якби уряд мав і законодавчі функції, то він, на думку Канта, перетворився би на деспотичний. Функції судової влади належать тільки суддям. Кант вимагав запровадження такого суду, як суд присяжних, члени якого є обраними з народу.

Філософ негативно ставився до революції. Він був переконаний, що проти законодавчого глави держави не може бути правомірного опору народу. Опір народу законодавчій владі філософ розглядав як щось протизаконне, таке, що руйнує законний державний устрій. Правового стану суспільства неможливо досягти протиправними засобами. Кант закликав домогтися перетворень у державному ладі мирним шляхом, за допомогою поступових мирних реформ.

Значну увагу Кант приділяв кримінальному праву. Він визначав злочин як порушення публічних законів. Злочин – це посягання як на свободу людства загалом, так і на свободу окремих осіб. Мислитель розрізняв

приватні злочини, які мають своїм об'єктом майно та інтереси окремих осіб, і власне кримінальні, називаючи їх злочинами публічними, оскільки вони наражають на небезпеку не окрему особу, а суспільство.

Оскільки кожна особа наділена вільною волею, а її дії повинні бути визначені вимогами категоричного імперативу, то кожен злочин невідворотно тягне за собою покарання. Покарання ж як таке є результатом свободи особи, її права та обов'язку нести відповідальність за скоєні дії.

У міжнародних відносинах Кант обстоював думку неприпустимості застосування сили. Необхідно керуватися нормами права та здорового глузду. Охоронником свободи й незалежності суверенних держав, захисником і гарантом миру може стати добровільний світовий союз незалежних правових держав. Людина має право обирати місце перебування і мешкати в будь-якій державі світу.

1.2. Право, держава та її політичні інститути у вченні Й. Г. Фіхте.

Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814) – німецький філософ і громадський діяч, один із представників німецької класичної філософії. Основні твори мислителя – «Про призначення вченого» (1794 р.), «Призначення людини» (1800 р.), «Промови до німецького народу» (1807–1808 рр.) та ін. Наукові погляди Фіхте протягом його життя зазнали еволюції. Якщо перші його праці відрізнялися духом лібералізму, реформізму і космополітизму, то пізніше вони сповнилися ідеями консерватизму, радикалізму і націоналізму.

Загальнотеоретичні погляди філософа на державу і право розвивалися в руслі природно-правової доктрини. Поняття права у нього випливало із взаємодії вільних істот, які вступали в юридичні відносини із взаємним обмеженням свободи. Для Фіхте право – категорія апріорна. Воно виводилося з «чистих» форм розуму. Зовнішні чинники жодним чином не причетні до природного права. Якщо звичаєве чи писане право суперечить розуму, то його не можна визнати правом. Більше того, філософ стверджував, що про право може йтися лише тоді, коли наміри

людей втілені в діях. Те, що не виявляється зовні й залишається в глибині душі, не належить до сфери права. Отже, немає ніякого сенсу говорити про право на свободу думки, совісті, оскільки це стосується сфери суб'єктивного життя і не набуло втілення в діях.

Право ґрунтується на взаємному визнанні індивідами особистої свободи кожного з них. Поняття права, за Фіхте, є поняттям відносин між розумними істотами. Воно існує лише за умови, що такі істоти думають про себе у відносинах одна з одною. Відносини між людьми на ґрунті природного права зумовлені взаємною добросовісністю і довірою, з утратою яких правові відносини стають неможливими. Щоб гарантувати свободу окремої людини і сумістити з нею свободу всіх, потрібна правова спільність людей. Стрижнем такої правової спільності має стати юридичний закон, який випливає із взаємин розумних та вільних істот, а не з морального закону.

Але й панування закону не настає автоматично. Фіхте розумів, що правові відносини (а отже і свобода індивіда) не убезпечені від порушень. Їх належить захищати примусом. Інших засобів немає. Але примус не може діяти механічно, позаяк механічний вплив не можна застосовувати до вільної волі, інакше втрачається свобода розумних істот. Примус повинен звертатися безпосередньо до волі та спонукати її діяти згідно з її власним велінням.

На основі такого розуміння права Фіхте будував своє вчення про державу. Примусовою силою, уособленою в державі, не може бути індивідуальна воля. Нею може бути лише єдина, колективна воля, для утвердження якої потрібна згода всіх, необхідний відповідний договір. І люди укладають такий громадянський договір, завдяки якому виникає загальна воля і встановлюється державність. Фіхте, як і Б. Спіноза та Дж. Локк, вважав, що метою суспільного договору є чітке визначення меж свободи кожного індивіда і встановлення примусової влади. З іншого боку, кожен зобов'язується коритися державі, яка може притягати до відповідальності будь-якого члена суспільства за порушення взятих ним обов'язків.

Мислитель був прихильником республіки і вважав, що особи, які здійснюють управління, повинні бути відповідальними перед народом. У протилежному випадку державний лад вироджується в деспотію. Для розгляду питання щодо правомірності дій уряду у випадку його конфліктів із народом Фіхте рекомендував утворити ефорат – постійну, контрольну,

наглядову владу. В разі неправомірних дій уряду ефори оголошують інтердикт, який призупиняє дії виконавчої влади. Остаточну оцінку заходів уряду дає народ, який скликається ефорами. Мислитель вірив у беззаперечний авторитет народу, вважаючи, що він є вищою владою, над якою немає іншої та яка є витоком будь-якої іншої влади. Із цього філософ робив висновок про безумовне право народу на змінення не бажаного для нього державного ладу, про право народу на революцію. Але у своїх пізніших працях (з 1800 р.) філософ уже не був прихильником революції та дедалі більше сподівався на реформи згори.

Під впливом ідей французьких соціалістів-утопістів у 1800 р. Фіхте написав працю «Замкнена торгова держава», в якій запропонував проект держави з надмірною етатизацією усіх сфер суспільного життя. Сенс проєкту полягає в такому: 1) ідеальна держава повинна захищати право людини на працю й гідне життя. У ній люди, озброєні наукою і максимально використовуючи техніку, без надмірних зусиль вирішуватимуть проблеми повсякденного буття; 2) держава докладно регулює виробництво і розподіл, суворо регламентуючи побут, втручаючись в особисте життя людей. У ній існує замкнена торгова система, гроші перебувають в обігу лише на внутрішньому ринку. З іншого боку, як апарат примусу, держава не може обійтися без органів поліції, які здійснюють суворий державний контроль, стежать за кожним громадянином, контролюють його мешкання і переміщення; 3) така тоталітарна система повинна перетворити країну на самодостатній і самозабезпечуваний організм. Чільне місце в ньому належить приватній власності – але такій, яка є трудовою, тобто створеною власною працею людини. Мислитель був супротивником приватної власності на землю, вважаючи, що земля належить Богові, а людині дається можливість лише її використовувати.

1.3. Концепція права, держави та громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегеля. *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770–1831) – найвідоміший представник німецької класичної

філософії. Його основні твори: «Феноменологія духу» (1807 р.), «Наука логіки» (1812–1813 рр.), «Філософія права» (1821 р.), «Філософія всесвітньої історії» (1837 р.) та інші.

Основна категорія філософії Гегеля – абсолютна ідея, розвиток якої відбувається в три етапи. Буття і мислення у філософа розвиваються за однаковими законами. Більше того, ідея і реальність суть одне і теж. У цьому значення знаменитого вислову мислителя про те, що «все розумне є дійсним, а все дійсне розумним». Відповідно до створеної Гегелем діалектичної логіки, перший етап розкриття абсолютної ідеї – це рух від абстрактного до конкретного – світ чистого розуму. Другий етап саморозвитку абсолютної ідеї – втілення її у створеній нею ж природі. Третій етап розвитку – повернення абсолютної ідеї до себе через природу на новому, більш високому рівні – рівні розвитку свідомості людини з простіших форм усвідомлення світу до вищого прояву розуму.

На думку філософа, змістом, результатом і метою всього процесу всесвітньої історії є свобода. Історія починається на Стародавньому Сході, де свобода вперше зародилася, але була придушена деспотією. У деспотії вільна тільки одна людина – правитель. Далі об'єктивний дух просувається в античні демократичні або аристократичні держави, де вже склалося усвідомлення свободи як цінності. Але небагато хто став достовірно вільним, значна кількість залишалася рабами. Початок третього етапу розвитку світового духу німецький філософ пов'язує з виникненням християнства і його поширенням серед германських народів, коли почав усвідомлюватися принцип загальності свободи. Його сучасним втіленням філософ вважав конституційну монархію. Таким чином, значення історії, за Гегелем, полягає в неухильному русі від рабства до свободи, в процесі якого людина створює державно-правовий світ свободи.

Мислитель розрізняє філософське і прикладне поняття права. Прикладне поняття права необхідне для практичної юриспруденції, але воно неспроможне виявити сутність права, його принципи та ідеї. Ідеєю права філософ вважав загальну свободу. «Система права є царство реалізованої свободи», – наголошував філософ. Проте справжньою свободою наділена загальна, а не індивідуальна воля. Загальна свобода вимагає, щоб суб'єктивні устремління індивіда були підпорядковані його обов'язкам перед

державою, свобода особи узгоджена з необхідністю. Інакше кажучи, свобода є одночасно її обмеженням, підпорядкуванням законам природи і суспільства.

Ідея права, на думку філософа, у своєму розвитку проходить три рівня: абстрактне право, етика і моральність. Тобто перед нами – діалектична тріада, кожний подальший член якої заперечує попередній. Перший рівень – абстрактне право, побудоване на принципі формальної рівності індивідів і свободи дій у межах, визначених заборонами. На стадії абстрактного права суб'єктивна вільна воля людини об'єктивно втілюється у відносинах власності й договору. У зміст абстрактного права німецький філософ включає власність (або володіння, оскільки філософ не розрізняє ці речові права), ставлення до іншої особи.

Власність, за трактуванням німецького вченого, є зовнішньою сферою свободи особи, яка розповсюджується на речі, знання, таланти. Лише завдяки власності людина стає особою – стверджував філософ. У сфері відносин власності діє лише формально-юридична, але не майнова рівність. Гегель зазначає, що розповсюдження повноважень власника на особу не є правомірним: власність невідчужувана.

Договір – це спосіб відчуження власності з волі сторін. Цим філософ указує на обмеження цього явища: договірні відносини не можна поширювати на природу держави. На думку філософа, теорія суспільного договору спричинила «велику плутанину в державному праві».

До явищ, які виникають на етапі існування абстрактного права, Гегель відносить також «неправо» у вигляді простодушної неправди, обману, насильства і злочину. «Неправо» може бути подолане тільки за допомогою примусу, тому абстрактне право є примусовим правом. Покарання як противагу неправу Гегель трактував виключно у реститутивному плані. Воно не повинно бути помстою або залякуванням, а лише відновленням порушеного права. Справедливо покараний правопорушник повинен розглядатися як правоспроможна істота, що своїм діянням дала згоду на застосування до неї покарання.

Другий етап розвитку ідеї права – етика, яка є буттям права на суб'єктивному рівні. Якщо в абстрактному праві вільна воля визначена зовнішнім чином за допомогою заборон, то в етиці – намірами і помислами

індивіда. Етика є сферою внутрішніх спонукань людини, яку неможливо піддати примусу. Ключові поняття цієї стадії розвитку права: намір і провина; намір і благо; добро і зло. Намір Гегель розуміє як здатність індивіда скоювати усвідомлені дії, а провину – як відповідальність вільної волі за здійснення індивідом діяння. Таким чином, Гегель розв'язує питання про суб'єктивну сторону правопорушення – провину – як підставу відповідальності індивіда. Намір і благо є прагненням індивіда до щастя. Воно може вступити в конфлікт із абстрактним правом. Наприклад, крадіжка шматка хліба заради підтримання життя формально підриває власність іншої людини, проте заслуговує безумовного виправдання з морального погляду. Сумірність своєї поведінки з обов'язками перед іншими людьми є добро і зло. Індивід вільний і добрий тільки тоді, коли він виконує моральний борг.

Третій, вищий, ступінь осмислення права людиною – моральність. Ключове поняття моральності – обов'язок. На основі абстрактного права (зовнішньої свободи) і етики (внутрішньої свободи) й одночасного подолання їх суперечності індивід формує для себе лінію поведінки, де суб'єктивне право тісно переплітається з обов'язками. Вступаючи в різні співтовариства, індивіди добровільно і свідомо підпорядковують свої вчинки загальній меті, що і означає реалізацію гегелівського розуміння свободи як усвідомленої необхідності. На цій стадії розвитку права виникає сім'я, громадянське суспільство і держава.

Гегеля можна віднести до прихильників органічної теорії держави. Він називав державу організмом, будівничим якої є історія. Філософ відкидав договірне походження держави. Гегель ставить державу над особою і суспільством як вищу мету, як завершення розвитку ідеї права і остаточне втілення світового духу. Звідси високомовність визначення ним держави як ходи Бога у світі.

Філософ розрізняє в державі об'єктивний і суб'єктивний аспект. З об'єктивного боку, держава є організацією публічної влади. Гегель вважав безглуздою суперечку щодо найкращого державного устрою, вважаючи очевидною відповідь, яку на це питання дала історія: конституційна монархія. Розумно організована держава має три взаємопов'язані влади, відносини між якими будуються за принципом субординації: влада монарха, урядова

і законодавча. Вчений підкреслює неприпустимість протиставлення влади одна одній. Окремі види влади повинні утворювати нерозривну єдність, вищим проявом якої слугує влада монарха.

Влада монарха, за Гегелем, визначена і обмежена конституцією: «Ми не хочемо сказати, що монарху дозволено діяти довільно; навпаки, він зв'язаний конкретним змістом нарад, і якщо конституція дієва, то йому часто залишається лише поставити своє ім'я». Головна функція монарха – інтеграційна. Він не тільки об'єднує навколо трону державний механізм, але і втілює єдність національної держави й народу. Народ без зв'язку з монархом, у розумінні Гегеля, – «порожня абстракція».

Вирішальна роль в управлінні державою належить урядовцям, що здійснюють урядову владу. До цієї гілки влади Гегель відносить і суд. Мислитель розумів небезпечність бюрократизації урядової влади, тому передбачав гарантії – перешкоди цієї небезпечної тенденції: державний контроль згори, публічний контроль знизу, університетська освіта і складання іспиту для кандидатів на посаду. Законодавчі збори, за Гегелем, покликані забезпечити представництво станів. Верхня палата формується за спадковим принципом із дворян, тоді як нижню – палату депутатів – громадяни обирають за корпоративним принципом. Представництво громадян у законодавчому органі необхідне лише для того, щоб довести до відома уряду інтереси різних станів.

У суб'єктивному плані держава є духовним співтовариством (організмом), усі члени якого пройняті духом патріотизму і свідомістю національної єдності. Підґрунтям такої держави Гегель вважав народний дух у формі релігії. Люди зобов'язані вважати державу земним божеством.

Громадянське суспільство, на думку філософа, є конгломератом приватних осіб та інтересів. За своєю соціальною структурою воно поділяється на три стани: субстанціальний (землеробський – дворяни і селяни); промисловий (фабриканти, торговці, ремісники); загальний (урядовці, серед них інтелігенція, службовці). Функціонально громадянське суспільство включає відносини, які складаються на ґрунті приватної власності, а також закони і установи (суд, поліція, корпорації), покликані гарантувати громадський порядок.

У громадянському суспільстві абстрактне право стає законом, набуває формальності й специфікації. Неупереджену реалізацію законів здійснює суд присяжних. Індивід має право шукати захисту в суді та має обов'язок

з'явитися перед судом, що передбачає знання законів: тоді індивід не тільки фізично, але і духовно бере участь у суді. Корпорація виступає відносно до індивідів як друга сім'я, а поліцейська влада – як сурогат сім'ї по відношенню до бідних, допомагаючи їм боротися зі злиднями і власними вадами.

Громадянське суспільство є внутрішньо суперечливим. З одного боку, це арена боротьби всіх проти всіх; із іншого – приватний інтерес кожного не може бути реалізований поодинці. «У громадянському суспільстві кожний для себе – мета, все інше для нього – ніщо. Проте без співвідношення з іншими він не може досягти своєї мети в усьому її обсязі». Тому громадянське суспільство, за Гегелем, є «система усебічної залежності». Унаслідок полярності інтересів індивідів, контрастів бідності і багатства громадянське суспільство виявляється нездатним урегулювати виниклі соціальні суперечності. І навіть наявність корпорацій – не перешкода соціальній дезорганізації. Звідси Гегель виводить необхідність вищої влади держави, яка повинна забезпечити справжню свободу індивідів натомість боротьби всіх проти всіх. Для цього суспільство повинно бути впорядковане політичною владою, що стоїть над ним, – державою.

2. Політичні та правові вчення західноєвропейського лібералізму

Наприкінці XVIII ст. у Західній Європі з'являються чотири ідеології, а саме: лібералізм, консерватизм (традиціоналізм), соціал-демократія й націоналізм, соціальною базою яких були буржуазія й інтелігенція. Панівною ідеологією цієї доби став лібералізм (лат. *liberalis* – вільний), відправними цінностями якого стають природна рівність і свобода, суверенізація особистості, яку забезпечують вільний ринок, держава і право.

2.1 Німецький лібералізм. Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835) – німецький

філософ, мовознавець, державний діяч. Засновник Берлінського університету. Найвідоміша праця «Про межі діяльності держави» (1792 р.), у якій він запропонував власне бачення проблем співвідношень суспільства і держави, особи та держави.

Мислитель не вважав суспільство і державу рівноцінними величинами. Для нього суспільство принципово значніше, а людина є чимось значно більшим, ніж громадянин – член політичного союзу. Із цієї причини природне право повинно бути єдиною передумовою для права позитивного, визначеним началом у розробленні та прийнятті державних законів. А мета існування держави – служити суспільству. Однак за абстрактним поняттям «суспільство» Гумбольдт намагався розгледіти кожного громадянина як елемент суспільства. Із цього він робить висновок: держава не є самоціллю. Вона – лише засіб розвитку людини, захисту її внутрішньої та зовнішньої безпеки.

Водночас Гумбольдт виступав проти ідеї державної турботи про всебічні блага своїх громадян. Поєднання людей у громадянське суспільство породжує різноманітні людські сили й напрями їхньої діяльності – формується людина, наділена власним характером та гідністю. Держава, яка втілює в собі верховну владу, споконвіку негативно сприймає властиве суспільству розмаїття значної кількості індивідуальностей, інтересів, вчинків. За допомогою верховної влади держава постійно намагається уніфікувати не тільки поведінку, а й свідомість людей, життєві прояви нації та суспільства. Держава наполегливо діє на пониження того рівня різноманітності, яким є буття суспільства.

Але найбільшою небезпекою для індивіда і нації держава стає тоді, коли бере на себе патерналістську місію – опікувати людей. У цьому разі людина постійно розраховує на турботу про неї держави, розслаблює свою волю, втрачає здатність самостійно вирішувати свої життєві проблеми, власними силами долати труднощі. А це спричиняє бездіяльність людини, яка призводить до злиднів. Водночас страждає і моральність індивіда, бо якщо людиною інтенсивно керують, то вона доходить до того, що втрачає залишки самостійності і впадає в апатію. Зазнає шкоди також і дух громадянськості. Чим ширша амплітуда дій держави, її влади, тим меншою свободою наділені індивіди та їхні об'єднання. Зусилля держави,

як визначав філософ, спрямовані також на створення перешкод піднесенню нації, її прагненню до свободи.

Також німецький учений вважав, що державні закони, незалежно від їхнього змісту, є аморальними і соціально хибними, позаяк визначають поведінку людей і наділені примусовою санкцією, а суспільство, яке змушене дотримуватися законів, уявлялося йому натовпом відгодованих рабів, а не союзом вільних людей.

Лоренц фон Штейн (1815–1890) – німецький філософ. Його перу належать праці «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції» (1842 р.), «Вчення про управління» (1865–1868 р.р.), «Теперішні та майбутні науки про державу і право Німеччини» (1870 р.) та ін.

У теорії німецького вченого чільне місце посідає питання про індивіда, його права і власність. Головний спонукальний мотив, який рухає індивідом, Штейн визнавав у прагненні до самореалізації. Втім самореалізуватися, провадити виробничу діяльність поодинці неможливо.

Людина скрізь і всюди залежить від інших людей, а тому змушена жити з подібними до себе. Так виникає суспільство, яке є самостійним соціальним утворенням. Особливістю суспільства є те, що кожен у ньому керується лише власною волею. Через зазначені обставини в суспільстві, на думку мислителя, відсутнє підґрунтя для свободи. Звідси його твердження: принцип, на якому базується суспільство, – відсутність свободи.

Учений вважав, що розвиток суспільства неминуче веде до утворення двох протилежних класів – власників і не власників. Соціальне життя сповнене боротьбою цих протилежностей. Примирення можливе тільки в результаті вищого союзу – державі, яку філософ розглядав як закономірний продукт розвитку громадянського суспільства, але яка має іншу організацію і зовсім інші цілі, ніж суспільство. Якщо в суспільстві кожен керується лише власною волею, то в державі встановлюється органічна єдність найрізноманітніших індивідуальних свобод і дій людей.

Оскільки суспільство і держава ґрунтуються на діаметрально протилежних принципах, то вони, як вважав Штейн, протистоять одне одному і повсякчас впливають одне на одне. Якщо суспільство прагне сконструювати державу, яка йому потрібна, то держава – створити такий державний

лад, в якому взяті під контроль неприборкані елементи суспільства, а між суспільними класами підтримується рівновага. Якщо суспільство поділяється на класи, то держава, яка піднімається над громадянським суспільством, повинна мати надкласовий характер. Отже, вирішення всіх соціальних суперечностей досягається, на думку вченого, в незалежній державній владі, оскільки держава за своєю ідеєю постає представником загальних інтересів, захисником пригнічених.

Прийнятною формою правління для прагнення двох протилежних класів, на думку мислителя, є конституційна монархія, яка не дозволяла б кожному класу встановити свою деспотію. Конституційна монархія повинна стати правовою державою, яка проводить соціальні реформи, що несли би прогрес у справі піднесення освіти і статусу нижчих верств населення, досягнення вищого рівня продуктивності їхньої праці, вищого рівня споживання, вищих життєвих можливостей. Ідеї Штейна були застосовані рейхсканцлером О. фон Бісмарком, як обґрунтування і проголошення Німеччини «соціальною монархією».

2.2. Французький лібералізм. Бенжамен Констан (1767–1830) – французький письменник, політичний діяч і публіцист, очільник ліберальної опозиції часів Реставрації (1814–1830 рр.). Найвідоміші праці «Про конституції та про їх гарантії» (1814 р.), «Курс конституційної політики» (1816 р.), «Про релігію» (1824–1830 р.р.).

Головний аспект вчення Констана – співвідношення особи і держави, в якому наріжним каменем є проблема індивідуальної свободи. Такою мислитель вважав, передусім, свободу приватної власності, яка досягається шляхом обмеження впливу держави на економічне життя суспільства і поділу влади на гілки. Констан зазначав, що свобода індивіда є необхідною умовою формування правової держави і громадянського суспільства. Політична свобода виступає в ролі допоміжного інституту порівняно з особистою

свободою. Вона гарантує особисту свободу. Разом із тим, ігнорування політичних прав становить безпосередню загрозу для особистої свободи. Мислитель не ставив знак рівності між свободою і народовладдям. Необмежена влада народу небезпечна для свободи, що довела якобінська диктатура у Франції.

Функції держави, на думку Констана, мають бути підпорядковані інтересам індивіда. Права людини повинні бути критерієм обмеження державної влади незалежно від того, кому вона належить. Мислитель сприймав державу як своєрідного управителя на службі у суспільства. Вона повинна одержати від суспільства чіткий обсяг повноважень, визначений із позиції суспільної доцільності. Завдання держави – щонайперше забезпечити безпеку індивідуума. Що стосується особистої економічної сфери, то вона повинна бути захищена від втручання держави, оскільки таке втручання і зайва регламентація ніякої користі не принесуть.

Мислитель засуджував будь-яку форму держави, де існує «перевищення влади» і немає гарантій особистої свободи. До них належать: а) громадянська думка; б) право; в) поділ влади; г) чітко встановлена межа дії інститутів державної влади. Політичним ідеалом Констана була конституційна монархія. Її переваги в тому, що в особі конституційного монарха суспільство набуває «нейтральної влади», яка базується на історично-релігійній традиції. Вона перебуває поза трьома гілками влади, запобігає їхнім можливим конфліктам, забезпечує їхню взаємодію. Водночас учений визнавав необхідність народного представництва. Політична свобода полягає саме в тому, що громадяни беруть участь у виборах до представницької установи.

Правове вчення Констана спирається на думку, що особиста свобода підпорядкована лише законам, до того ж законам, які вважаються справедливими (оскільки тоді настане анархія, тому що у кожного своє уявлення про справедливість). Якщо ж беззаперечно підпорядковуватися всім законам, то тоді ми будемо приречені підкорятися найжорстокішим настановам і незаконній владі. Вихід із цього протиріччя Констан убачав у чіткому розмежуванні принципів, які свідчили би про істинність закону чи його неправдивість. До несправедливих законів належать: а) закони, якими обмежено легітимні свободи; б) закони, що стають на заваді тим діям, які

вони не повинні забороняти; в) закони, якими прописано здійснювати аморальні дії.

На думку Констана, закон перестає бути законом, якщо: а) має зворотну силу; б) встановлює нерівність між особами; в) передбачає відповідальність за діяння близьких і рідних.

Алексіс де Токвіль (1805–1859) – французький історик, соціолог, політичний діяч, автор праць «Пенітенціарна система Сполучених Штатів і можливість її застосування у Франції» (1832 р. у співавторстві з Г. де Бомоном), «Про демократію в Америці» (1835–1840 рр.) та «Давній порядок і революція» (1856 р.).

Головна ідея концепції Токвіля полягає у визнанні неминучості занепаду аристократії та приходу до влади середніх верств населення. Настав час «великого демократичного перевороту», який утвердить демократію в Європі. Осердям демократії є рівність, яка, на думку філософа, має християнські витоки. Але демократична рівність у владі зовсім не означає політичної свободи. Про це свідчить якобінська диктатура у Франції, яка утворилася за принципом рівності, але стала душителем свободи, тому що виходила з принципу, що інтереси суспільства – все, а інтереси особи – ніщо.

На думку Токвіля, свобода – це необхідність постійного вибору і відповідальності за його наслідки. Ось чому «немає нічого важчого, ніж вчитися вчинити вільно». Лише завдяки свободі людина може самореалізуватися. Чекати ж від свободи чудес і матеріального задоволення марно. На противагу уявленням про природне поєднання інтересів особи з інтересами більшості вчений вказує на можливу «тиранію більшості». Демократичні вибори, на думку філософа, не завжди приводять до влади гідних людей.

Гарантіями свободи особи в демократичній державі має бути: конституція, децентралізація влади, незалежність суду, демократичні риси

громадян, децентралізація суспільно-політичного життя.

2.3. Англійський лібералізм. Ієремія Бентам (1748–1832) – англійський соціолог, філософ, юрист, засновник утилітаризму. Найвідоміші праці – «Нарис про правління» (1776 р.), «Начерк нового плану організації судових установ у Франції» (1790 р.), «Деонтологія, або Наука про мораль» та інші.

В основі політико-правової доктрини Бентама лежать чотири постулати: 1) сутністю людської діяльності є отримання задоволення і уникнення страждання; 2) значущий критерій оцінки всіх явищ – корисність, яка є головним критерієм досягнення будь-якої мети людини; 3) моральність створюється всім тим, що орієнтує на отримання найбільшого щастя для найбільшої кількості людей; 4) метою розвитку людства є максимізація загальної користі шляхом досягнення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів.

Ядром лібералізму мислитель вважав інтереси і безпеку людини, яка сама турбується про себе, про своє благополуччя і сама визначає, в чому її інтерес. Людина знаходить щастя, коли страждання мінімальне, а задоволення максимальне. Свобода ж схожа на свавілля і тому згубна. Права людини, невід'ємні права людини – фікція. Природних, невідчужуваних і священних прав ніколи не існувало. Англійський юрист був супротивником теорії природного права і виступав проти розрізнення права і закону. Ті ж, хто розрізняє право і закон, надають праву антизаконного значення. Не поділяв Бентам і тези про договірний характер суспільства і держави, оскільки вважав, що це положення не має доказів.

У питаннях організації державної влади філософ обстоював демократичні засади, засуджуючи монархію за спадковість влади. На його думку, правління держави повинне бути у формі республіки з трьома гілками

влади. Бентам був прихильником розширення функцій держави в суспільстві. Він наділяв державу багатьма соціальними функціями (допомога бідним, турбота про виховання і освіта нижчих верств).

Оскільки природного права не існує, то право має бути тільки волевстановлюючим. Виток права – сума задоволень і страждань індивіда, переважним є прецедентне право. Закони – складова права, які поділяються на досконалі (містять санкції), недосконалі (санкцій не містять), ординарні (містять настанови громадянам), трансцендентні (містять настанови суверена). Панує рівність інтересів суспільства та індивіда. Покарання – не відплата, а усунення зла і відновлення права, порушеного злодієм. Цивільне право, як стверджував Бентам, повинно переслідувати чотири основні мети: забезпечення, достаток, безпеку і рівність. Для демократизації політичної системи мислитель пропонував розширювати виборчі права (надати їх жінкам), за допомогою інструментів демократії (преса, дискусії, публічні збори) контролювати владу.

Джон Стюарт Мілль (1806–1873) – англійський філософ, економіст, соціолог. Автор праць «Про свободу» (1859 р.), «Про представницьке правління» (1861 р.), «Утилітаризм» (1862 р.), «Поневолений стан жінки» (1869 р.) та інших.

Індивідуальна свобода у трактуванні філософа означає абсолютну незалежність людини у всьому, що прямо стосується її самої і не заподіює шкоди суспільству. Мілль виокремлює три грані індивідуальної свободи: свобода думки, відчуття і слова; свобода вибору і переслідування життєвої мети; свобода об'єднання з іншими індивідами. Особливу увагу мислитель приділяє свободі думки і слова. Він стверджує, що навіть усе людство, разом узяте, не має права утискати вільну думку одного єдиного опозиціонера. Суспільство, в якому прийняте вільне обговорення ідей, є єдиним придатним для вільної людини.

У трактуванні індивідуальної свободи Мілль далеко відійшов від утилітаризму своїх наставників. Він не виступав проти суспільної корисності свободи, але головною якістю індивідуальної свободи для нього є її самоцінність. Свобода – це належна умова існування відповідальної моральності особи. Жити власним життям, розвиваючи свої природжені здібності, є щастям. Свобода в його трактуванні – це не тільки індивідуальне благо, а насильство над свободою однієї людини означає насильство і над суспільством. І навпаки, свобода вільної людини – подвижництво заради щастя інших, самовіддане служіння суспільству. Мілль у жодному випадку не ототожнював індивідуальну свободу зі вседозволеністю. І держава, і громадська думка мають право здійснювати юридичний і моральний примус відносно індивіда, що завдає шкоди іншим людям і суспільству загалом. Мілль вважав, що держава, яка гарантує всі види індивідуальних свобод, здатна встановити в собі належний порядок.

Свобода індивіда первинна відносно політичних структур. Ця обставина ставить державу в залежність від волі й уміння людей створювати і налагоджувати нормальні людські співтовариства. Визнання такої залежності спонукає філософа переглянути ранньоліберальний погляд на державу. Він відмовляється бачити в ній установу, нищівну за самою своєю природою, від якої лише страждає добре, незмінно добродійне суспільство: «Врешті-решт, держава завжди не краще і не гірше, ніж індивіди, що її складають».

У поглядах про представницьке правління філософ проводить одну з головних своїх ідей – ідею безпосередньої причетності народу до устрою і діяльності держави. Представницьке правління утверджується за вибором народу, схильного прийняти цю державну форму – це по-перше. По-друге, «народ повинен мати бажання і здатність виконувати все необхідне для її підтримання». По-третє, «цей народ повинен мати бажання і здатність виконувати обов'язки і функції, що покладаються на нього цією формою правління». Тому головна умова існування гідної держави – самовдосконалення народу.

Ідеальним типом держави Мілль вважав представницьке правління, за якого «весь народ або щонайменше значна його частина користується

через періодично вибраних депутатів вищою контролюючою владою… цією вищою владою народ повинен володіти у всій її повноті». Через володіння такою владою, що базується на праві всіх людей брати участь у загальному управлінні, народ «повинен керувати, коли йому цього захочеться, всіма заходами уряду». Мислитель також був прихильником принципу розподілу влад, а надто розподілу компетенції законодавчої та виконавчої влади.

Народно-представницьку державу Мілль вважав найліпшим варіантом, але водночас він виразно бачив і її недоліки. По-перше, у представницьких зборах «завжди сильним є прагнення втручатися в деталі управління». Проте завдання управління – не їхні завдання. Їх повинна розв'язувати виконавча влада. По-друге, представницькі збори мають тенденцію до наростання некомпетентності. Розширення парламентського представництва призводить до того, що влада потрапляє в руки людей усе більш низького рівня розвитку. По-третє, народне представництво схильне до переродження в тиранію більшості. Мислитель указує на неточність в оперуванні поняттями «самоврядування» і «народовладдя». Вони зовсім не означають, що кожний управляє сам собою, а навпаки – ситуацію, коли кожен управляє всіма іншими.

Філософ пропонує заходи, що зводять до мінімуму недоліки представницької демократії. Найбільш важлива з них – реформа виборчої системи. Діленням числа виборців на число місць у парламенті одержують норму представництва. Кожний кандидат, що набрав її, одержує місце в палаті общин. Голосувати можна за кандидата з будь-якого округу, а щоб голос виборця не пропав, він має право вказати в бюлетені декілька імен кандидатів у порядку надання переваги. Люди, більш придатні до управління державою за своїми інтелектуальними якостями, наділені більше, ніж одним голосом. Підрахунок голосів здійснює єдина виборча комісія в масштабах усієї країни. Таким чином, англійський філософ запропонував варіант змішення мажоритарної та пропорційної виборчої систем, що дозволяє врахувати як думку більшості, так і думку меншості. Що ж стосується палати лордів, то її, на думку Мілля, згодом варто скасувати.

3. Державно-правова концепція юридичного позитивізму

У першій половині XIX ст. одним із провідних напрямів розвитку філософії став позитивізм. Представники цієї концепції вважали справжнє (позитивне) знання результатом конкретних наук або їхнього синтезу і заперечували філософію як науку зі специфічною для неї теоретичною та світоглядною проблематикою. У правовій науці превалював правовий позитивізм. Ця течія базується на таких загальних положеннях: а) державу визначено верховною юридичною особою, правовою формою колективного життя народу, що історично та логічно передує праву; б) визнавалося існування лише позитивного права, матеріалізованого у прийнятих державно-правових актах, і заперечувалася теорія природного права; в) правову норму розглядали як сталу догму, а джерелом права було визнано державну владу; г) вважалося, що суспільство є своєрідним організмом, який розвивається за тими ж законами, що й організми природні; д) основними завданнями юридичної науки було визначено тлумачення, систематизацію та стабілізацію правових норм.

Державно-правові теорії позитивізму започаткував французький філософ *Огюст Конт* (1798–1857). Він заперечував можливість пізнання сутності речей, у їх числі держави і права, – їх можна лише описувати. У своїй праці «Система позитивної оцінки» Конт спробував систематизувати соціальне життя. Розвиток суспільства і таких явищ, як політична влада, держава і право мислитель пов'язував із еволюцією людської свідомості, поступовим зміненням типів світогляду – теологічного, метафізичного і позитивного.

Коли домінував теологічний світогляд, держава і право визначалися наслідком творчості Бога. У ті часи існувала політична система теократії. Служителі релігійних культів були не лише представниками релігійної влади, а й здійснювали політичні функції. Внаслідок цього церковну і світську владу було поєднано. Боротьба за першість цих видів

влади зумовила застосування сили, що висунуло на передній план військову організацію, а це, зрештою, привело до формування спадкової монархії.

В епоху метафізичного світогляду у своїх намаганнях пояснити сутність таких феноменів, як держава і право, вчені запровадили спеціальні категорії – «суспільний договір», «права людини». У політичній сфері переважали юристи, публіцисти й літератори; у духовній – філософи. Теологічні принципи відсувалися на другий план, натомість народжувалися індивідуалізм, лібералізм, демократія, революційні тенденції. До влади прийшли некомпетентні люди, що стримувало нормальний розвиток людського суспільства. На стадії позитивного розвитку провідним у суспільстві стає науковий світогляд. Настає промислова епоха, перспективи розвитку розробляють нові науки – соціологія і позитивна політика. На цій стадії розвитку людства панує закон, якому мусять коритися всі соціальні верстви суспільства. За їхньої солідарності та взаємної підтримки може бути досягнутий науково-технічний прогрес і високий матеріальний рівень життя.

Нова соціально-політична система – соціократія – передає політичну владу в руки банкірів та їхніх радників – філософів-позитивістів. Держава здійснює тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя, утверджуючи жорстку дисципліну і повну однодумність.

«Батьком юридичного позитивізму» вважається англійський правознавець *Джон Остін* (1790–1859). Його найбільш відомі праці – «Визначення предмета юриспруденції», «Лекції про юриспруденцію, філософія позитивного закону» (1832 р.).

Походження права Остін пов'язував із волею суверена, його наказом. Тим самим була легітимізована правотворчість будь-якої влади. Влада як така, на думку Остіна, є джерелом права, а її гарантом – звичка більшості людей до покори. Позитивне право – це наказ особи або групи осіб, наділених суверенною владою. Але норма позитивного закону

є не лише наказом суверена, а й забезпеченням його санкцією. У цьому аспекті неабияку роль відіграє право – творчість суддів. Рішення суду можна вважати компонентом права виключно за умови визнання його з боку правителя держави.

4. Соціалістичний утопізм початку XIX ст.

На початку XIX ст. подальшого розвитку набули ідеї утопічного соціалізму. Спільним для творів соціалістів-утопістів 20–40 рр. XIX ст. було: а) критика і неприйняття капіталізму. Теоретики соціалізму доводили марність суто політичних реформ, приписували радикальні, «прості», але всеохоплюючі перетворення усталеного ладу; б) прагнення піднятися над гострим антагонізмом класів і облагодіяти все суспільство загалом. Вони відкидали будь-які революційні дії, пов'язуючи свої надії з мирною проповіддю переваг нового «розумного ладу спільності», з легкістю переходу до нього; в) їх твори відрізнялися недооцінюванням державних і правових інститутів у суспільних перетвореннях. Ключову роль було відведено колективістським засадам у суспільній і господарській сферах життя людини і суспільства, моральним принципам їх взаємодії.

Шарль Фур'є (1772–1837) – французький соціолог і публіцист, автор праць «Всесвітня гармонія» (1803 р.), «Новий промисловий і соцієтарний світ» (1830 р.). Він відкрив закони «чотирьох рухів» – соціального, тваринного, органічного і матеріального, які в суспільстві діють через гру різноманітних людських пристрастей. «Зрозуміти їх і відкрити для них нові можливості, нові шляхи до гармонії людини і суспільства, – вважав Фур'є, – отже, знайти єдино правильний спосіб переходу до нового суспільства».

Сучасна цивілізація – «соціальне пекло», де існує «тиранія приватної власності стосовно мас». Держава завжди на боці багатих. Бідний клас зовсім відтиснутий від влади, позбавлений

політичної та соціальної свободи, а фактично і правосуддя. Вихід учений бачить у застосуванні землеробської асоціації (фаланги). Вона відповідає пристрасті людей до багатства і насолод, тому що колективна праця збільшує прибуток у три-сім разів. Як промислово-землеробні об'єднання, організовані на кооперативних засадах, подібно до давньомакедонських військових загонів (фаланг), вони вторгнуться в застарілий прогнилий лад цивілізації та зруйнують його. Фаланги – це осередки майбутнього асоціативного ладу, «соціетарного порядку». Незабаром вони утворять цілу мережу, яка охопить країну, а в недалекому майбутньому – всі країни.

Фаланги, за проєктом філософа, об'єднають від 800 до 1600 осіб, відповідно до нахилів і пристрастей кожного. Це автономні соціальні утворення, у внутрішнє життя яких не має права втручатися центральна влада та її апарат. Внутрішнє життя фаланги регулюється виключно нормами, встановленими добровільно і колективно. Її члени високо цінують рівність особистих свобод. Головним і єдино корисним правом людини з усіх прав учений називає право на працю. Він вважав, що без нього нічого не варті всі інші права. На його думку, справедливість вимагає і розкріпачення жінки, визнання її прав. Отже, «соціетарний світ», на думку філософа, перетворить як окрему людину, так і увесь світ.

Анрі де Сен-Сімон (1760–1825) – французький мислитель, автор творів: «Нарис науки про людину» (1813 р.), «Праця про всесвітнє тяжіння», «Катехізис промисловців» (1823 р.), «Нове християнство» (1825 р.). Він критикував сучасну йому державу і намагався обґрунтувати можливість побудови раціонального та організованого соціального механізму, здатного забезпечити максимальне благо найбільшої кількості людей.

На думку мислителя, історія має три етапи – спочатку творчий, потім руйнівний, і нарешті, виходить на рубіж побудови справедливого суспільного порядку. Це сходження повинно відбуватися через розвиток промисловості й науки, викорінення експлуатації, антагонізмів, соціальної нерівності.

При цьому держава і право повинні відігравати провідну роль у плануванні, організації промисловості, регулюванні економічних відносин. Держава і право поставлять усім за обов'язок брати участь у продуктивній праці, нададуть юридично гарантовані рівні можливості розвитку і практичного застосування. Держава активно сприятиме просуванню до загального миру, всесвітнього асоціювання з іншими державами і народами в єдиний світовий соціальний організм, у якому не буде війн і злочинів.

Важливим засобом наближення до ідеального соціального порядку повинно послужити християнство. Пронизане духом єднання, сповідуючи принцип «усі люди – брати», воно допоможе подолати всі соціальні протиріччя і забезпечити духовно-моральну цілісність майбутньої всесвітньої асоціації.

Роберт Оуен (1771–1858) – англійський соціаліст-утопіст, що дійшов висновку про необхідність радикальної перебудови суспільства на засадах спільної власності, рівності в правах і колективної праці. Він спрямовує всі свої зусилля на пропаганду ідей утопічного соціалізму, яку на початку своєї діяльності називав «раціональною системою». Майбутнє «раціональне» суспільство вчений уявляв як вільну федерацію невеликих соціалістичних самоуправлінських общин, які складалися би не більше ніж із трьох тис. осіб. Основне заняття в таких общинах – землеробство. Мислитель був супротивником відокремлення промислової праці від сільськогосподарської (община організовує і промислове виробництво). За умови спільності володіння та праці не може бути ні експлуатації, ні класів. Роботу розподілено між громадянами згідно з їхніми здібностями та інтересами общини, продукти – за потребами. У новому суспільстві має народитися нова людина. Правильне виховання та здорове середовище навчать її відчувати й мислити раціонально, викорінювати егоїстичні звички. Суди, в'язниці та покарання стануть непотрібними.

Мислитель вважав, що суспільні суперечності не можна розв'язати шляхом революцій, а тому заперечував класову боротьбу. Він був впевнений, що становище народу можна поліпшити не політичними перетвореннями, а діями уряду. Втім, приділяючи важливе значення ініціативі уряду, він визнавав також за доцільне й ініціативу певних груп та організацій.

Мислитель був упевнений, що достатньо утворити одну общину, і її переваги неминуче нададуть стимул до утворення інших. Намагаючись показати на практиці здійсненність і переваги трудових комун, він удався до їх організації («Нова гармонія» в США, 1825–1829; «Гармонія хол» в Англії, 1839–1845), але вони зазнали краху.

5. Історична школа права

На початку XIX ст. у Німеччині виник особливий напрям політико-правової думки, який отримав назву історичної школи права. Група німецьких юристів виступила з критикою раціоналізму, теорії природного права і властивої Просвітництву віри у всесилля закону. Представники історичної школи довели, що немає природного права, існує лише позитивне право, яке має власні закони розвитку, незалежні від розуму. Саме право – історична спадщина народу, яка не може і не повинна довільно мінятися. Справжнім буттям, джерелом права є не закон, який довільно приймає, змінюється і скасовує держава, а звичай, що виражає дух народу.

Засновником історичної школи права є *Густав Гуго* (1764–1844), автор «Підручника природного права як філософії позитивного права, особливо – приватного права» (1788 р.). Найвидатнішим представником цієї школи був *Фрідріх Карл Савіньї* (1779–1861), котрий висловив свої погляди в книзі «Право володіння», в шеститомному творі «Система сучасного римського права» (40-і роки XIX ст.). Завершує цю групу *Георг Фрідріх Пухта* (1798–1846) – автор робіт «Звичайне право» (1828 р.), «Курс інституцій» (1841 р.).

Послідовники історичної школи права вважали, що для правильного розуміння процесів розвитку державно-правових явищ вирішальне значення має вивчення й осмислення їхнього історичного розвитку. В основу їх концепції покладено твердження про зумовленість позитивного права низкою об'єктивних чинників. Позитивне право становить собою не лише сукупність приписів держави, її законодавчих органів, а й норм, які формуються як такі, які в процесі розвитку суспільства вдосконалюються.

Гуго зіставляв право з мовою, а його утворення – з формуванням правил гри. Як і мова, право не встановлюється договором, не запроваджується за чиєюсь вказівкою, не дане Богом, а, як правила гри, складається незалежно від волі людей. Право утворюється стихійно, з плином часу, з потреби невідкладного розв'язання спірних питань. А тоді поступово, з урахуванням практики, встановлюються тверді правила. Спочатку виникає позитивне право, яке походить від звичаєвого права. У ньому відображена народна свідомість (дух). Право твориться не стільки законодавством, скільки шляхом самостійного розвитку, стихійного утворення відповідних норм спілкування, що їх приймає народ. А закони лише доповнюють, конкретизують позитивне право, а не творять його.

Отже, на думку Г. Гуго, юридичні норми й інститути формуються і розвиваються в процесі розвитку суспільства. Те, що приписує закон, не завжди відображає те, що відбувається на практиці. Такий стан суспільства мислитель вважав нормальним, оскільки багато хто з громадян держави не знає змісту законів. Проте фактичний стан речей добре знайомий кожному, а отже, слід схвалювати будьякий наявний стан речей.

Савіньї вважав право витвором народного духу, складовою цілісної народної культури. Виходячи з цього, мислитель зауважував, що право, як і культуру, не можна встановлювати за довільним бажанням окремих індивідуумів чи групи осіб. Право формується в процесі співжиття народу. Об'єднувальною засадою, що її творить народ, який складається з осіб, є спільна правосвідомість і громадська діяльність.

Норми права еволюціонують разом із розвитком національного духу. Цей

органічний процес аналогічний розвитку людського організму від зародку до мислячої істоти. Водночас, Савіньї не заперечував ролі й значення юристів у розробленні права. Він виокремлював у розвитку права дві стадії: 1) стадія природного права, на якій право формується безпосередньо у свідомості народу і виявляється як звичаєве право; 2) стадія вченого права. Тут його формують вчені-юристи, які виступають як представники народу, виразники народної правосвідомості. На цій стадії право існує, з одного боку, як складова життя народу, а з іншого, – як особлива наука – юриспруденція.

Пухта вважав, що призначення чинних у суспільстві юридичних інститутів є закріпленням без змін реально усталеного порядку. Позитивні закони безсилі протистояти злу, яке супроводжує суспільство. Найбільше, на що вони здатні, – це впорядкувати звичаєве право і політичну структуру, які формуються історично під впливом змін власне народного духу. Отже, законодавець повинен максимально враховувати стан народного духу, якомога точніше виразивши «загальне переконання нації», закріпивши його у нормах права.

На думку мислителя, специфічні особливості того чи іншого права зумовлені особливостями народу, відображають народний дух. Пухта вважав, що воля окремої людини не відіграє у праві ніякої ролі.

Право, яке створюється волею історичної необхідності, є результатом тих обставин, які історично склалися в суспільстві. Державу створює та сама сила, що й право – народний дух. Проте, визнаючи, що право є продуктом національного духу певного народу, Пухта не заперечував існування загальних засад і принципів права, які мають міжнародний характер, стоять вище нації. Вони дають змогу одному народу запозичувати правові норми інших народів, застосовувати їх для регулювання відносин у власній країні. Цим самим пояснювалася широка рецепція римського права у країнах Західної Європи.

Висновки

Державно-правова думка кінця XVIII – початку XIX ст. втілила основні засади лібералізму, концептуальним ядром якого була особиста свобода і приватна власність як базис найвищих соціальних цінностей. Найбільший вплив на розвиток учень про право і державу справили вчення Канта і Гегеля. У вченні Канта було порушено такі кардинальні питання, як моральна обґрунтованість права, право як умова суспільного життя автономних і цінних за своєю сутністю особистостей, спосіб забезпечення рівних для всіх свобод. З позиції моралі і права Кант логічно вивів правовий взаємозв'язок особистості – суспільства – держави: моральна свобода, що становить сутність людини, вимагає зовнішніх умов її реалізації, створюваних рівним для всіх правом, яке забезпечує загальну свободу; у необхідності захисту права обґрунтовується існування держави, що не має іншої мети, крім підтримки й охорони свободи й рівності людей. Верховенство права у взаєминах особистості й держави – шлях до подолання політичного відчуження. Проблему політичної відчуженості Гегель пропонує вирішувати правовими засобами, методами політики в межах правового громадянського суспільства, «розумної держави». У такій державі свобода досягає найвищого належного їй права.

Державно-правові вчення західноєвропейських ліберальних мислителів ґрунтувались на утилітаризмі. Прогрес людського розуму, досягнення науки мислився як закономірний поступ людства до кращого майбутнього. Їхні ідеї особистої свободи, захисту приватної власності, обмеження втручання держави в економічні відносини справили помітний вплив на формування теоретичних засад правової держави і громадянського суспільства.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Поясніть, що таке право в розумінні І. Канта.
2. Дайте визначення категоричного імперативу І. Канта.
3. Якої концепції походження держави дотримувався І. Кант?

4. У чому, за І. Кантом, полягають відмінності між приватним і публічним правом?

5. Як І. Кант визначав злочин?

6. Розкрийте сенс запропонованого Й. Г. Фіхте проєкту замкненої торговельної держави.

7. У чому полягає сенс держави у концепції Й. Г. Фіхте?

8. У чому сутність гегелівської державно-правової концепції?

9. Що, за Г. В.Ф. Гегелем, ставило собою громадянське суспільство?

10. Яку форму правління відстоював Г. В. Ф. Гегель?

11. У чому, на думку Б. Констана, полягають функції держави?

12. У чому полягає концепція права І. Бентама?

13. Які недоліки вбачав Дж. С. Мілль у народно-представницькій державі?

14. Роз'ясніть учення про свободу Дж.С. Мілля та її взаємозв'язок із правом.

15. Дайте характеристику вчення про «фаланги», запропонованого Ш. Фур'є.

16. На які стадії поділяв розвиток людського суспільства А. де Сен-Сімон?

17. Що становило суспільні ідеали у вченні Р. Оуена? Як він реалізовував свій задум?

18. Розкрийте зміст історичної школи права.

Теми творчих робіт та есе

1. Особливості поглядів І. Канта на державу, принцип розподілу влади.
2. Теорія «суспільного договору» в кантівський теорії права.
3. Вчення про державу та права Й. Г. Фіхте.
4. Політико-правові погляди Дж. Остіна.
5. Громадянське суспільство у концепції Г. В.Ф. Гегеля.
6. Погляди Г. В. Ф. Гегеля на державу.
7. Урядова влада в концепціях соціалістів-утопістів.
8. Ідеї європейського лібералізму кінця XVIII – початку XIX ст.
9. Політико-правові погляди представників історичної школи права.

Додаткова література

Джерела

1. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – першої половини XIX ст.) : хрестоматія / за ред. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1995. 488 с.

Дослідження

1. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. Київ : Наукова думка, 1999. 156 с.

2. Кутатедадзе О. Савіньї – один з фундаторів історичної школи права. *Право України.* 2004. № 7.

3. Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки. Львів : Кальварія, 2008. 558 с.

4. Пилипишин П. Б. Розкриття сутності людини як стержень індивідуалістичної концепції у філософії права Іммануїла Канта. *Право і суспільство.* 2021. № 1. С. 206–211.

5. Романів Х. Б. Трансцендентальна свобода І. Канта як основа особистої моральності та правових відносин. В*чені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2021. Т. 32 (71). № 4. С. 134–140.

6. Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII–XVIII століть. Київ : Наук. думка, 1995. 246 с.

7. Туренко О. С. Обрії свободи людини в Гегелевої теорії держави. *Правовий часопис Донбасу.* 2020. № 1 (70). С. 29–37.

Вчення про державу і право Іммануїла Канта

Основні праці	«Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790), «До вічного миру» (1795), «Метафізика звичаїв» (1797), «Основні метафізичні моральності»
Логічна основа вчення	▪ Раціоналізм, емпіризм. Засновник критичної філософії
Походження держави	▪ Договірна теорія. ▪ Суспільний договір укладали тільки морально розвинуті особи, тому державній владі забороняється поводитися із співгромадянами як морально недосконалими істотами (бо це – деспотизм)
Держава	▪ Об'єднання багатьох людей, що підкорені багатьом правовим законам. ▪ Істинний і первинний носій примусу. ▪ Повинна будуватися на принципах суспільного договору і народного суверенітету
Мета (благо) держави	▪ Стан найбільшої узгодженості конституції з принципами права, до чого нас зобов'язує прагнути розум за допомогою «категоричного імперативу». ▪ Ідея правової держави
Три влади в державі	▪ Законодавча (належить тільки «колективній волі народу»). ▪ Виконавча (зосереджена в руках законного правителя і підпорядкована законодавчій, верховній владі). ▪ Судова (призначувана виконавчою владою). Субсидія і узгодження цих гілок влади здатні попередити деспотизм і гарантувати благоденство держави
Форми правління	▪ Залежно від кількості правлячих виокремлював автократію (абсолютизм) – найкраща для реформ, аристократію і демократію. ▪ Залежно від методів, способів управління народом вирізняв республіканську (відокремлення виконавчої влади від законодавчої) і деспотичну форми правління (поєднання виконавчої і законодавчої влади). ▪ Ідеальна форма правління – республіканська (пріоритет віддавався конституційній монархії з розподілом влади)
Філософія моралі та права	▪ Розрізняв імперативи (правила) поведінки, що індивід утворює для себе сам: гіпотетичні (людина встановлює задля досягнення конкретної мети) та категоричні (не пов'язані з досягненням конкретної мети). ▪ Людина, що слідує за конкретним імперативом – моральна особистість
Категоричний імператив	▪ Це моральний закон, вищий, апріорний і безумовний, яким повинна керуватися людина у своїй поведінці. ▪ Дотримання вимог категоричного імперативу можливо, коли індивіди в змозі слідувати голосу «практичного розуму»

Продовження

Вчення про державу і право Іммануїла Канта

Право	▪ Це сукупність умов, які обмежують свавілля одного по відношенню до інших за допомогою об'єктивного загального закону свободи ▪ Покликання права – надійно гарантувати мораль, той соціальний простір, в якому вони могли б нормально проявляти себе, у якому могла б безперешкодно реалізовуватись свобода індивіда. ▪ Право повинно бути загальнообов'язковим, наділятися примусовою силою. ▪ Вирізняв три категорії права: природне (має джерелом самоочевидні апріорні принципи), позитивне (джерелом є воля законодавця), справедливість (домагання, не передбачене законом і тому не забезпечене примусом). ▪ Позитивне право поділяв на дві галузі: приватне (регулює стосунки індивідів як власників) і публічне (визначає взаємини між людьми, об'єднаними в союз громадян (державу) як членів політичного цілого). ▪ Центральним інститутом публічного права є прерогатива народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом ухвалення конституції, яка виражає його волю
Вічний мир	▪ Можна досягти у віддаленому майбутньому створенням всеохоплюючої федерації самостійних, рівноправних держав, побудованих за республіканським типом

Вчення Георга Гегеля про державу і право

Основні праці	«Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1812)
Логічна основа політичного та правового вчення	▪ Об'єктивний ідеалізм, діалектика. ▪ Виокремлював три стадії пізнання: «теза», «антитеза», «синтез»
Філософія держави і права	▪ Філософське вчення про об'єктивний дух (про ідеальну політико-правову дійсність). ▪ Об'єктивний світовий дух – це хід всесвітнього історичного розвитку. ▪ Основне завдання філософії права – наукове пізнання держави і права. ▪ Ідея гармонії розуміння і реалізації права: що розумне – те дійсне, що дійсне – те розумне. ▪ Ідея права – свобода, яка формує ідеал правової держави. ▪ Розрізняв філософське і прикладне поняття права

Продовження

Вчення Георга Гегеля про державу і право

Поняття «право»	Вживається в основних значеннях: ▪ Право як свобода (ідея права). ▪ Право як визначений ступінь і форма свободи. ▪ Право як закон (позитивне право)
Основні ступені розвитку права	▪ Перший ступінь – абстрактне право (правоздатність особи, зовнішня свобода; форми виразу – власність, угода, порушення права). ▪ Другий ступінь – мораль (внутрішнє самовизначення, наміри індивіда), неможливо піддати примусу. ▪ Третій ступінь (вищий) – моральність (ключове поняття – обов'язок). Розумів здійснення волі індивіда в суспільних відносинах, в об'єднаннях
Закон	▪ Обмежувач неправедної волі громадянина, в тому числі правителя, з тим щоб спрямовувати волю в русло розумності і справедливості
Об'єднання індивідів	▪ Три види: сім'я; громадянське суспільство і держава
Держава	▪ Це ідея свободи, вищого права, єдиний організм, правове утворення
Розподіл гілок влади	Поділ влади на три гілки – це гарантія свободи: ▪ законодавча (визначає і встановлює закони) – верхня палата формується за принципом спадкоємності, складається із власників; нижня палата (депутатська) утворюється з частини громадського суспільства. В обох палатах діє принцип публічності суперечок, свободи друку, публічності нарад; ▪ урядова (відносив до неї і судову владу) – виконання рішення монарха, підтримка чинних законів і установ; ▪ влада государя (пов'язаний законом)
Розумна держава	▪ Втілення ідеї розуму, свободи і права; «єдність моральної ідеї»
Громадське суспільства	▪ Сфера реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особистості. ▪ Складається із станів: 1) субстанціональний (хлібороби – дворяни і селяни); 2) промисловий (фабриканти, торговці, ремісники); 3) загальний (чиновники). ▪ Основні елементи: 1) система потреб; 2) система правосуддя; 3) поліція і корпорація
Злочин	▪ Свідоме порушення права, тому карання – не тільки засіб виховання і відновлення порушеного права, але і право самого злочинця, закладене в його діянні (вчинку вільної особистості)
Свобода	▪ Ліквідація рабства і кріпацтва

Продовження

Вчення Георга Гегеля про державу і право

Міжнародні відносини	▪ Сфера зовнішнього державного права. ▪ Міжнародне право – це не спроможне право, яким є внутрішнє право (позитивне право, законодавства). ▪ Держави повинні визнавати одна одну як суверенні і незалежні, не втручатися у внутрішні справи будь-кого, взаємно поважати самостійність. ▪ Якщо виникла суперечка між державами – вирішувати треба тільки війною

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах першої половини XIX ст.

Англійський лібералізм	
Ієремія Бентам (1748–1832)	
Основні праці	«Принципи законодавства», «Про судові докази», «Деонтологія, або Наука про мораль», «Тактика законодавчих зборів», «Фрагмент про урядову владу», «Раціональне у судовому доказі з особливою увагою до його застосування в англійській практиці» (1827), «Вступ в підвалини моральності та законодавства» (1789), «Конституційний кодекс» (1818)
Теорія утилітаризму	▪ Родоначальник теорії утилітаризму (*утиль* фр. – корисний). ▪ Погляди на завдання права, держави, політики визначались утилітаристськими уявленнями про корисність тих чи інших норм, установ чи заходів. ▪ В основі теорії – чотири постулати: 1) отримання задоволення і уникнення страждань становлять зміст людської діяльності; 2) корисність, можливість бути засобом вирішення будь-якого завдання – найбільш значимим критерій оцінки усіх явищ; 3) моральність створюється усім тим, що орієнтує на здобуття найбільшого щастя (добра) для найбільшої кількості людей; 4) максимізація загальної користі шляхом встановлення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів як рушійної сили розвитку суспільства. ▪ Вважав, що людина повинна сама піклуватися про своє благополуччя. ▪ Свобода і права особи, які не підкріплені обов'язками, є злом
Закони	▪ Не розрізняв працю і закон: реальне право те, що встановлене державою

Продовження

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах першої половини XIX ст.

Закони	▪ «Право – це веління і заборони, встановлені державою і забезпечені санкцією». ▪ Закони повинні вживати всіх заходів для створення умов для можливого щастя людини і суспільства. ▪ Створити умови для щастя людини покликані три великих галузі: законодавство громадянське (врегульовує розподіл засобів до щастя); законодавство кримінальне (стримує людей від дій, що здатні викликати страждання інших і стримує саме шляхом спричинення ще більшого страждання злочинцю); конституція (має своєю турботою організацію всіх установ і забезпечення їх правильного порядку дії). ▪ Завдання законодавця – спрямувати поведінку людей на досягнення власної користі за допомогою поєднання покарань і заохочень
Ідея паноптикона	▪ Нова, раціонально побудована тюрма як установа з обов'язковою працею арештантів і певним ступенем самоуправління під наглядом адміністрації
Теорія максимації	▪ Остаточну мету держави складає якомога більше щастя для якомога більшої кількості людей
Форми правління	▪ За демократичний устрій держави з розподілом гілок влади. ▪ Засуджував монархію і аристократію
Основні положення Конституційного кодексу Бентама	▪ Установча влада – найвища і належить цілковито народу; допускав судовий контроль законодавчої діяльності, коли це передбачено законом. ▪ Гілки влади повинні бути відокремленими, взаємодіючими та взаємозалежними. ▪ Стрижень конституційної системи – вища законодавча влада: однопалатний парламент, повноваження не обмежені, термін повноважень один рік, обрання депутатів прямим таємним голосуванням у рівних округах, депутати несуть правову відповідальність і можуть відкликатись. ▪ Прем'єр-міністр обирається парламентом на чотири роки. ▪ Виконавча влада: здійснюють посадовці, підпорядковуються парламенту, відповідальні перед народом, можливе їх відкликання. ▪ Виступав за суд присяжних, які давали лише рекомендації суддям. ▪ Розширення виборчого права, участь жінок у виборах. ▪ Інститути демократії (преса, дискусії громадян, публічні збори) контролюють діяльність органів влади
Головні досягнення	▪ Засновник школи утилітаризму. ▪ Родоначальник сучасної технології дисциплінарної влади та контролю через висунуту ним ідею створення паноптикона. ▪ Один з піонерів позитивізму в Новий час

Продовження

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах першої половини XIX ст.

Джон Стюарт Міль (1806–1873)	
Основні праці	«Система логіки», «Утилітаризм», «Представницьке правління», «Про свободу», «Основи політичної економії»
Характерні риси мілівського лібералізму	▪ Принципи досягнення особистого щастя може «спрацьовувати», якщо він нерозривно і органічно пов'язаний з ідеєю необхідності узгодження інтересів окремих індивідів з інтересами соціальними (суспільства). ▪ Індивідуальна свобода – абсолютна незалежність у сфері дії, що стосуються лише її самої. ▪ Грані індивідуальної свободи: свобода думки, почуттів і слова (найголовніша), свобода вибору життєвої мети, свободи вибору об'єднання з іншими особистостями. ▪ Свобода індивіда – первинна по відношенню до політичних структур. ▪ Держава, яка гарантує уві види індивідуальних свобод однаково для всіх членів суспільства, є здатною встановити належний порядок. ▪ Індивідуальна свобода не є вседозволеністю. ▪ Держава і суспільство мають право вдаватися до юридичних і моральних санкцій щодо індивіда, який завдає шкоду іншим особам. ▪ Індивід і суспільство повинні добровільно йти на зустріч один одному, що буде сприяти встановленню між ними гармонійних відносин, подальшому економічному розвитку суспільства, відповідному соціальному устрою. ▪ Нерівність у суспільстві потрібно пом'якшувати шляхом поступових реформ, а не за допомогою насильства і класової боротьби
Найкраща форма правління	▪ Представницька демократія зі змішаною виборчою системою
Бенджамін Констан (1767–1830)	
Основні праці	«Про свободу у древніх в її порівнянні зі свободою у сучасних людей» (1819), «Курс конституційної політики» (1810–1820)
Особливості лібералізму Константа	▪ Поділяв свободу на особисту і політичну. ▪ «Справжня сучасна свобода» пов'язувалася не з політичною свободою, а з особистою свободою – незалежністю від свавільного державного втручання. ▪ Політична свобода – гарантія особистої свободи

Продовження

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах першої половини XIX ст.

Особливості лібералізму Константа	▪ У поняття свободи вкладав такий зміст (права на які не може замахнутися влада): – це право кожного підкорятися тільки однім законам; – право кожного висловлювати свою думку; – вибір справи і заняття нею; – право розпорядження своєю власністю; – право пересування; – право на об'єднання з іншими індивідами – право впливати на здійснення правління (різними шляхами – призначення чиновників, представництво, петиції, запити). ▪ Стрижнем вчення Констана є лише та свобода, що передбачає особисту незалежність, самостійність безпеку, право впливати на діяльність держави (саме в цій постановці проблеми міститься базисний елемент – антиетатизм, теорія правової держави). ▪ Виходив з концепції природних прав, джерело яких у самій людині, якостях її характеру, яке не має жодного відношення ні до держави, ні до законодавчих актів (право і закон у даному випадку – абсолютно різні речі). ▪ Держава може вважатися «правовою» тільки тоді, коли відокремлює сферу свого законодавства від галузі деяких фундаментальних прав і свобод, які вона зобов'язується ні за яких обставин не порушувати. ▪ Цінностям особистої свободи підлягають організація політичного життя, межі компетенції інституцій влади, що може містити загрозу для своєї свободи (необмежена влада народу небезпечна для індивідуальної свободи не менше, ніж суверенітет абсолютного монарха)
Форма правління	▪ Конституційна монархія. ▪ Вважав, що в особі конституційного монарха політична спільнота отримає нейтральну владу, яка є поза трьома «класичними владами (законодавчою, виконавчою, судовою), незалежна від них і саме тому здатна і зобов'язана забезпечувати їхню єдність, кооперацію і нормальну діяльність
Розподіл гілок влади	▪ Розподіл гілок влади розглядав як гарантію проти свавілля державних властей

Продовження

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах першої половини XIX ст.

Розподіл гілок влади	Обґрунтував необхідність створення шести конституційних гілок влади: ▪ Королівської (символ безпристрасності і національної єдності; король має право усувати і призначати міністрів, розпускати палату і призначати нові вибори, проголошувати війну і встановлювати мір, призначати довічних суддів). ▪ Виконавчої (міністри відповідають перед парламентом тільки тоді, якщо звинувачені в зловживанні владою чи іншому злочині). ▪ Постійної представницької (спадкоємна палата перів). ▪ Виборної представницької (нижня палата, представляє громадську думку, має право законодавчої ініціативи на рівні з урядом та королем). ▪ Судова (самостійна). ▪ Муніципальної (підлегла виконавчій владі, але є противагою центральній владі)
Ідея децентралізації	▪ Вважав, що індивіду потрібно надати право самому піклуватися про свої інтереси. ▪ Центральний уряд повинен слідувати принципу «федералізму», тобто господарської і адміністративної децентралізації
Вибори	▪ За прямі вибори, але проти загальних. ▪ За високий майновий і освітній ценз
Право	▪ Гарант особистої свободи. ▪ Протистоїть свавіллю в усіх його формах, що замахується на свободу. ▪ Правові форми – єдина можлива основа стосунків між людьми
Закон	▪ Не є абсолютною цінністю (підпорядкування закону – обов'язок, але не абсолютний). ▪ Роль абсолютної цінності може відігравати лише закон, який виходить із легітимного джерела, має справедливі межі. ▪ Закон перестає бути законом, коли він має зворотню силу та зобов'язує до певних дій, що суперечать моралі
Алексіс де Токвіль (1805–1859)	
Основні праці	«Про демократію в Америці» (1835), «Старий порядок і революція» (1856)
Токвіль про демократію	▪ Констатував нову історичну тенденцію – незворотність історичних зрушень від аристократії до демократії (зміна фраз господарськополітичного розвитку)

Продовження

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах першої половини XIX ст.

Токвіль про демократію	▪ Демократія – уособлення суспільного устрою, який протиставляє себе феодальному і не знає меж між вищім і нижчім класами суспільства. ▪ Нічого не мав проти сильної центральної влади, яка встановлює закони для всієї держави: урядова централізація становить необхідну умову нормального розвитку суспільства; у той же час вважав, що тотальна *«егалітаризація»* (зрівняння) масової свідомості, закріплення за більшістю необмеженої влади, адміністративна надцентралізація невпинно схиляють суспільство до форм абсолютизму (токвіллівська конвенція – застереження). ▪ Органи місцевого самоврядування, «проміжні структури» – початкова школа політичного виховання, в якій громадяни набувають навики управління і самостійного політичного мислення. ▪ Кожне конкретне суспільство, що має культурну і політичну своєрідність обирає одну з двох моделей демократичного розвитку: 1) або рівність зливається із свободою; 2) або встановлюється «новий деспотизм» – квазідемократичний режим. ▪ Рівність і свобода, взяті окремо, не можуть виявитися самодостатніми умовами справжнього людського буття. ▪ Токвіль – теоретик демократії і одночасно ліберал: осягнув істину, що лібералізм повинен піти на зустріч демократії

Соціалістичний утопізм початку XIX ст. про державу і право

Анрі де Сен-Сімон (1760–1825)	
Основні праці	«Листи женевського мешканця до сучасників» (1802), «Листи до американця», «Погляд на власність і законодавство», «Промислова система» (1821) та ін.
Стадії розвитку суспільства	▪ Теологічна (античний світ і феодалізм – панують священики і феодали). ▪ Метафізика (капіталізм – панують юристи і метафізики). ▪ Позитивна (справедливість суспільний устрій – панують вчені і промисловці). ▪ В історичному процесі періоди мирного розвитку перериваються бурхливими кризами, що обумовлюються порушенням рівноваги суспільних груп і різким загостренням класової боротьби

Продовження

Соціалістичний утопізм початку XIX ст. про державу і право

Стадії розвитку суспільства	▪ Двигуном історичного процесу завжди залишається ідея: прогрес знань і моральності – вирішальна умова розвитку суспільства. Їх розвиток наближає позитивну стадію (справедливе суспільство)
Характеристика сучасного Сен-Сімону суспільства	▪ Перехідне від феодального (воєнного, урядового) ладу до промислового (індустріального). ▪ Істотні ознаки феодального ладу: станова нерівність, панування невиробничіх класів (військових, юристів, рантьє, землевласників). Ознаки промислового ладу: загальна рівність, підпорядкування політики економіці, наукове керівництво промисловістю, загальний обов'язок праці, розподіл відповідно до здібностей, покращення становища трудящих.
Програма перетворення	▪ Негативне ставлення до революційного насильства і боротьби класів. ▪ Схвалював ті політичні перетворення, які передають владу промисловцям і вченим. ▪ Пропонував після реставрації Бурбонів наділити крупних промисловців правом управляти бюджетом. ▪ Розраховував на перехід до промислового ладу за умов збереження у Франції монархії. ▪ Обґрунтував «нове християнство» – соціальну релігію, вбачаючи в ній засіб пропагування і розвитку великої наукової, промислової, економічної революції. ▪ Народу не слід втручатися в реформування суспільства – це зроблять промисловці. ▪ Не треба руйнувати державно-правової норми. ▪ Вся влада буде концентруватися в одному парламенті – Раді промисловців. ▪ Планомірна координація зусиль індивідів, жорстка централізація і дисципліна захистять від даремних витрат енергії і матеріальних засобів. ▪ Відпаде необхідність у політичних інститутах. ▪ Центральні органи влади затримуються лише простим адмініструванням, шо забезпечить максимум свободи для юдей

Продовження

Соціалістичний утопізм початку XIX ст. про державу і право

Шарль Фур'є (1772–1837)	
Основні праці	«Теорія чотирьох рухів і загальних доль» (1808), «Теорія загальної єдності», «Новий промисловий соціетарний світ» (1829)
Періоди в історії людства	▪ Еденізм (земний рай), дикість, патріархат, варварство, цивілізація
Характеристика розвитку людства	▪ Людство у своєму розвитку проходить ряд фаз та періодів. ▪ Перехід від одного до другого здійснюється під впливом розвитку виробництва. ▪ Ознакою прогресу є і ступінь емансипації жінки. ▪ Сучасне йому суспільство називав «цивілізацією», вважав його одним з початкових періодів історії, від якого людство в найближчі роки повинно через кілька проміжних етапів перейти до «ладу асоціації», досягти гармонійності, «соціетарного ладу», за якого всі здібності знайдуть розвиток. ▪ Критика «цивілізації»: називав її «світом напівшпиньки», «соціальним пеклом»; сподівався, що цей лад зруйнують промислово-землеробські об'єднання, організовані на корпоративних принципах. ▪ Критика сучасної йому юридичної системи (вона завжди на боці багатих, бідні позбавлені політичної і соціальної свободи)
Проєкт перетворень суспільства	▪ Перетворення без революційних методів боротьби. ▪ Перетворення суспільства на гармонійне шляхом створення виробничо-споживчих товариств. ▪ Осередок виробничо-споживчих товариств – фаланга: колектив у 1600 осіб. ▪ Форми праці створюють можливість членам фаланги гармонізувати інтереси колективу і особистості. ▪ Фаланга не допускає жодного примусу (оскільки свободи є вищою за рівність). ▪ У фаланзі існують загальнообов'язкові норми, але їх дотримуються добровільно і свідомо. ▪ Центральна влада та її апарат зберігаються і в майбутньому суспільстві, але не мають право втручатися у внутрішнє життя фаланги. ▪ Найголовніше право людини – право людини на працю

Продовження

Соціалістичний утопізм початку XIX ст. про державу і право

Роберт Оуен (1771–1858)	
Основні праці	«Новий погляд на суспільство, або Досліди про принципи утворення людського характеру» (1812), «Про конституцію общини "Нова гармонія"», «Про новий моральний світ»
Про комунізм	▪ Тільки комуністичний лад відповідає розуму і природі людини ▪ Використанню промислового перевороту в інтересах людства перешкоджає приватна власність, сім'я, релігія. ▪ При комунізму не буде необхідності ані в державі, ані в праві. ▪ Вважав, що за його сучасності небезпечно змінювати політичний лад, спочатку потрібно перевиховувати людей
Проект перетворень	▪ Досягти соціальної революції можна пропагуванням вчення Оуена та за допомогою держави, освітою народних мас. ▪ Революція повинна мати включно мирні форми. ▪ Перехід до світового майбутнього треба розпочати зі створення невеликих комуністичних самоврядних громад. ▪ Обсяг громад – від 300 до 3000 осіб, функціонують на основі колективної праці, рівності права і обов'язків. ▪ Комуни групуються у федерації національного масштабу і об'єднуються в міжнародному масштабі, охоплюючи за кілька років земну кулю. ▪ Одночасно на всій землі починає діяти один звід законів, один порядок управління. ▪ Населення Землі перетворюється на одну велику сім'ю ▪ У 40–50-ті рр. XIX ст. перейшовши від критики усіх релігій світу до спроби створити «раціоналістичну релігію» (подібну до «нового християнства» Сен-Сімона

Позитивізм

Огюст Конт (1798–1857)	
Основні праці	«Курс позитивної філософії» у шести томах (1830–1846), «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» у чотирьох томах (1851–1854)
Стадії розвитку людського мислення	▪ Теологічна (до 1300 р., влада будувалася на розподілі функції між воєнними і жрецями, у середні віки – між державою і католицькою церквою). ▪ Метафізична (1300–1800 рр., на світську владу вирішальний вплив справляли законники, юристи, адвокати; духовна влада переходить до мислителів, літераторів, публіцистів; наприкінці стадії – заміна воєнного побуту промисловим, розвиток промисловості і науки, розподіл суспільства на підприємців і найманих робітників, виникає зародок нового позитивного устрою). ▪ Позитивна (організація промислового суспільства – соціократія: устрій суспільства із солідарністю класів, забезпеченою узгодженими діями чотирьох сил)
Сили в соціократії	▪ Жінки – зосередження і уособлення моральності. ▪ Священники-позитивісти – зосередження розуму, в руках яких освіта, виховання, виправлення осіб, винних у злочинах. ▪ Патриціат – банкіри, промисловці, купці, землевласники: концентрована сила, що відає розвитком промисловості. ▪ Пролетаріат – матеріальна сила, покликана здійснити функцію соціальних перетворень (перехід до промислового устрою). ▪ Згода і спільні позитивні дії цих сил забезпечать порядок і прогрес у суспільстві (соціократії), яке не потребуватиме судів, поліції, армії
Принципи соціократії	▪ Дисципліна і військовий порядок. ▪ Кожен має обов'язки, але не має прав. ▪ Право приватної власності – обов'язок (створити капітал, управляти ним). ▪ Єдине право людини – виконання своїх обов'язків
План переходу до соціократії	▪ Створення попереднього духовного уряду (30 вчених з різних наук і країн). ▪ Обрання диктаторів, які мають вищу владу, незаможними класами Парижу. ▪ Перевиховання диктаторами всіх класів у позитивному дусі. ▪ Створення 500 соціократій (все людство). ▪ Об'єднання всіх соціакратій у всесвітню федерацію. ▪ Принцип суспільства – любов. ▪ Основа суспільства – порядок. ▪ Мета суспільства – прогрес. ▪ Наслідки – зникнення війни

Продовження

Позитивізм

Погляди на право	▪ Підпорядкованість моральних і громадських явищ незмінним законам не суперечить свободі людини. ▪ Справжня свобода – у безперешкодному дотриманні пізнаних законів, які відповідають даному явищу. ▪ Будь-яке людське право, будь-яка людська свобода є безглуздою анархією, якщо вони не підпорядковуються якомусь закону
Джон Остін (1790–1859)	
Основні праці	«Визначення області юриспруденції» (1832), «Лекції про юриспруденцію, або Філософія позитивного закону»
Погляди на юриспруденцію як науку	Розрізняв: ▪ Етику (має справу з моральними критеріями категоріями). ▪ Науку про законотворчість (має справу з поняттями потрібного у праві). ▪ Юриспруденцію (наук про право). ▪ Юриспруденція вивчає право, яке є правом, навіть коли воно не подобається, навіть коли воно відрізняється від норм, які вважаються вірними. ▪ Юриспруденція – точна наука, повинна дистанціюватись від доктрини природного права, які змішують поняття права з моральними поняттями релігійними догмами, законами природи
Позитивне право	▪ Право – наказ влади (суверенна), звернення до керованого, обов'язків для підлеглого під загрозою застосування санкцій у випадку невиконання наказу. ▪ Структурними елементами права є правила чи норми. ▪ Санкція – примушення до слухняності, підкорення. ▪ Суверен – особа, якій більшість звикла підкорятися. ▪ Окупаційна влада не є сувереном, а її розпорядження – позитивним правом: звичка підкорятися встановлюється не відразу. ▪ Суверен як верховний правитель вільний від правових обмежень, пов'язаний «законами Бога» та нормами моралі. ▪ Зв'язавши природу права з законом (волею) фактично правлячої в суспільстві групи осіб чи правителя, Остін тим самим легітимізував правотворчість будь-якої влади (кому підкоряються, той і є сувереном)
Джерела права	Розрізняв за засобами виразу в них наказів суверена: ▪ Прямі (безпосередньо закони держави); ▪ Непрямі (посередньо рішення суддів, звичаї, думки вчених, практика приватних юристів; є частиною позитивного права, бо вони діють з мовчазної згоди суверена)

Тема № 6.
ЄВРОПЕЙСЬКІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ШКОЛИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Питання до теми:

1. Державно-правова доктрина марксизму. Неомарксизм
2. Анархізм про державу і право
3. Теорія конфліктів Людвіга Гумпловича
4. Юридичний позитивізм К. Бергбома й А. Есмена
5. Ліберальні концепції права Р. фон Ієринга та Г. Єллінека
6. Теорія природного права Р. Штаммлера та Г. Радбруха
7. Аристократична концепція держави і права Ф. Ніцше
8. Соціологічні концепції М. Вебера
9. Політико-правова доктрина більшовизму

У другій половині XIX ст. у Європі тривав розвиток ринкової економіки та громадянського суспільства, який супроводжувався зростанням кількості найманих працівників, створенням профспілок, робітничих партій та зростанням боротьби робітників за свої права і свободи. Під тиском робітничих рухів у багатьох країнах були видані закони про права профспілок, про тривалість робочого дня, про освіту, про соціальне страхування тощо. Впроваджувалися в життя державні інститути, які забезпечували залучення до політичних процесів дедалі ширших верств населення. Встановлювалося загальне чоловіче виборне право за таємного голосування, набули розвитку й інші інститути демократії.

Розвиток капіталістичних відносин і загострення соціальних суперечностей викликали змінення буржуазної ідеології. На противагу марксизму (вчення про диктатуру пролетаріату, про класовий характер держави і права) нові ідеї висунули позитивізм та лібералізм, а також виникли нові ідеології – анархізм, елітаризм та ін.

А втім, на зламі XIX–XX ст. через загострення соціальних суперечностей буржуазні ідеологи змушені були звернутися до активного

розроблення сутнісних і аксіологічних аспектів держави та права. Для розв'язання цього завдання були розроблені нові методологічні засади.

1. Державно-правова доктрина марксизму. Неомарксизм

Марксизм як філософське, політично-правове вчення та ідеологія сформувався наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. Його засновниками були *Карл Маркс* (1818–1883) та *Фрідріх Енгельс* (1820–1895). Найвідоміші праці Маркса: «Капітал», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта у Франції», «Класова боротьба у Франції з 1848–1850 р.» та ін. Енгельс став відомим завдяки своїм працям «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» та ін. Спільно Маркс та Енгельс підготували такі праці: «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», «Маніфест Комуністичної партії» та ін. Їхні твори були видані в СРСР у 50–60-х рр. XX ст. у 39 томах.

Проаналізувавши західноєвропейський капіталізм на його індустріальному етапі розвитку, Маркс і Енгельс сформували матеріалістичне розуміння історії, теорію додаткової вартості та політичну концепцію диктатури пролетаріату. Виділивши виробничі відносини як основні – такі, що визначають комплекс суспільних відносин, – вони стверджували, що в історії вирішальну роль відіграють народні маси, що капіталізм має перехідне значення, а отже, його повинен замінити новий комуністичний лад, який є неминучим і закономірним результатом революційного вирішення суперечностей капіталізму. Маркс і Енгельс виходили з того, що держава

та право у розвитку суспільства є продуктом матеріальних відносин, що означало абсолютно нову позицію щодо тодішніх теорій природного права та суспільного договору.

На першому етапі їхньої творчості (1843–1848) у праці «До критики гегелівської філософії права. Вступ» Маркс стверджував, що визволення пролетаріату вимагатиме знищення капіталістичної приватної власності та експлуатації, що можливо шляхом революційної боротьби. У спільній праці «Святе сімейство» Маркс і Енгельс сформували думку, що суб'єктом революції повинен стати власне пролетаріат. Розвиваючи такий підхід, Енгельс у книзі «Становище робітничого класу в Англії» дійшов двох важливих висновків: 1) саме економічне становище пролетаріату в буржуазному суспільстві творить його революційним класом; 2) участь пролетаріату в революційній боротьбі неминуче веде його до засвоєння соціалістичних цілей.

Маркс та Енгельс дотримувалися радикальної позиції і протилежних до лібералізму позицій – натомість еволюції вони запропонували революційну боротьбу і замахнулися на священне право буржуазної власності. Далі більше – в наступній спільній праці «Німецька ідеологія» сформульований рішучий висновок, що кожний клас, який прагне до панування, повинен, насамперед, завоювати собі політичну владу. Завершував перший етап «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.), у якому було висловлено думку про необхідність мати пролетаріату для завоювання влади власну політичну партію.

З узагальнення досвіду буржуазних революцій 1848–1851 рр. розпочався другий етап розвитку марксизму. Позаяк саме тоді проблеми були особливо актуальними, Маркс висунув ідеї про можливість безпосереднього переходу від буржуазної революції до соціалістичної, про гегемонію пролетаріату в революції, поняття диктатури пролетаріату, про необхідність політичного союзу пролетаріату з селянством, про остаточність руйнації у випадку перемоги революції старої буржуазної державної машини й створення нової.

У 1867 р. був опублікований перший том «Капіталу», в якому Маркс, зокрема, обґрунтував тезу про неминучість загибелі капіталізму, окреслив основні риси альтернативного лібералізму майбутнього комуністичного

суспільства. Це суспільство мало би спиратися на суспільну власність, на засоби виробництва, колективну працю, планове виробництво, суспільну рівність та соціальну справедливість.

З Паризької Комуни (1871 р.) розпочався третій етап формування марксизму. Узагальнивши досвід повстання у французькій столиці, Маркс побачив у Комуні народження нового типу демократії – антиподу ліберальної пролетарської демократії, яка повинна замінити буржуазну парламентську демократію. В цей період Маркс більш детальніше розробив окремі положення ідеї про диктатуру пролетаріату, а також висунув думку про необхідність особливого перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

Специфіку підходу марксизму становить аналіз держави та права як взаємопов'язаних складових класової суспільно-економічної формації; де держава і право є похідними (надбудовними) від економічних відносин (базис), класової структури і співвідношення класових сил у суспільстві.

Сенс суть поглядів Маркса та Енгельса на державу та право зводиться до наступних тез:

– походження держави визначене утворенням антагоністичних класів, держава є силою, що стоїть над суспільством;

– основні етапи становлення держави та права: поділ суспільної праці й виникнення сім'ї; виникнення приватної власності; поява класів і держави, водночас із якими виникає право;

– держава є органом класового панування, органом гноблення одного класу іншим, вона створює порядок, який узаконює та зміцнює гноблення, стримуючи зіткнення класів;

– право – це державна воля панівного класу, а закон – прояв волі панівного класу;

– кожному історичному типові держави (рабовласницькому, феодальному, капіталістичному та, в подальшому, соціалістичному) відповідає адекватний тип права;

– право не може розвиватися та функціонувати окремо від держави, позаяк остання є тим політичним організмом, який трансформує соціальне у правове та стежить за тим, аби розвиток суспільних відносин відповідав праву;

– держава, своєю чергою, немислима без права (організація державного механізму є оформлюваною в праві; воля державної влади повинна бути обов'язковою для всього населення);

– капіталізм став гальмом суспільного розвитку. Силою, здатною вирішити суперечність між зростанням продуктивних сил і гальмуванням їх капіталістичними відносинами, є пролетаріат – наймані робітники;

– пролетаріат повинен прийти до влади за допомогою насильницького повалення (революції) буржуазії та встановити свою диктатуру. Аби виконати свою «історичну місію», пролетаріат повинен утворити «особливу – класову партію»;

– диктатура пролетаріату – найвищий тип демократії, що відображає інтереси та спирається на підтримку більшості народу;

– пролетарська демократія відповідатиме першій фазі комуністичного суспільства – соціалізму;

– комунізм назавжди покінчить із експлуатацією, соціальним, національним і колоніальним гнітом, війнами;

– при комунізмі держава та право стануть непотрібними. Подальшого розвитку марксизм набув переважно не в СРСР, а в країнах західної демократії. Інтерпретували та доповнювали політико-правову доктрину марксизму угорський філософ Дьордь Лукач (1885–1971), французькі філософи Луї П'єр Альтюссер (1918–1990) і Жан-Поль Сартр (1905–1980), німецькі вчені Теодор Адорно (1903–1969), Макс Ґоркхаймер (1895–1973), Герберт Маркузе (1898–1970) та Юрген Габермас (1929 р. н.) та інші.

2. Анархізм про державу і право

Багато спільного з комуністичним радикалізмом мав анархізм (від гр. *anarchia* – безвладдя). Історії XIX ст. були відомі два різновиди анархізму – анархо-індивідуалізм і колективний анархізм. Найвідомішими виразниками ідеї анархо-індивідуалізму (прудонізму) були Макс Штірнер і П'єр Жозеф Прудон. Другий різновид анархізму – колективний анархізм (бакунізм), представниками якого були М. О. Бакунін і П. О. Кропоткін.

Відмінними рисами бакунізму, порівняно з прудонізмом, були такі: 1) на відміну від прудоністів, які не були ворогами буржуазії та приватної власності, бакуністи розвивали ідею колективної власності; 2) на відміну від прудоністів, які заперечували необхідність насильницької революції, бакуністи обстоювали ідею насильницького повалення всякої держави та чинного ладу. Втім прудоністи і бакуністи мали досить багато спільного, насамперед, у поглядах на державу. Всі прихильники анархізму вважали абсолютним злом, яке необхідно негайно усунути, не капітал, не суперечності між капіталом і найманими робітниками, а державу. Розглядаючи державу як зло, анархісти мали на увазі всяку політичну владу – і реакційну, і революційну. Будь-яка влада для них була витоком експлуатації та деспотизму. Тож принципова ворожнеча анархістів стосувалась як буржуазної держави, так і держави диктатури пролетаріату.

Одним із перших творів анархізму стала книга німецького філософа *Макса Штірнера* (справ. ім'я Гаспар Шмідт) (1806–1856) «Єдиний і його власність» (1844 р.).

Тезою, яка послугувала головним аргументом на користь анархії, Штірнер виставив гасло свободи, яку, за його теорією, необхідно звільнити від усілякої підлеглості. Мислитель піддавав критиці державу, право, мораль, сім'ю, суспільство загалом, принципи, ідеї, оголошуючи, що все це перешкоджає розвитку єдиної та неповторної особи, обмежує її внутрішній світ, не даючи можливості прояву «Я». Він багаторазово повторював свою ідею, що в державі не може бути свободи для індивіда. «Кожна держава – деспотія», – писав Штірнер. «Ми – держава і Я – вороги. Я – смертельний ворог держави, який стоїть вічно перед альтернативою: держава або Я».

Однак Штірнер виступав не проти будь-якої держави і права, не проти моралі тогочасного суспільства, а взагалі проти будь-якої держави і права, проти всяких норм, проти будь-яких принципів та ідей, які претендують на загальнозначущість для всіх індивідів. За його теорією, кожна особа

повинна в інтересах свого прояву, в інтересах розвитку своєї самосвідомості бути цілком автономною, не обмеженою жодними соціальними нормами, принципами, ідеями, суспільними установками; особа не повинна рахуватися з громадянською думкою і навіть із власними учорашніми рішеннями. Із цих позицій Штірнер критикував політичний лад, буржуазну державу і право, водночас будучи непримиримим ворогом ідей комунізму. Він приписував комунізму прагнення обмежити інтереси особи в ім'я інтересів колективу.

Німецький філософ усіляко обстоював приватну власність. Він вважав її необхідною формою реалізації особою свого «Я». Водночас німецький філософ вважав, що держава є витоком економічної нерівності, поділу на класи, вона – базис власності. Тобто, держава, на його думку, володіє власністю, вона має, наприклад, фабрику на правах власності. Фабрикант – лише ленник держави, а не власник. Але якщо капіталіст – власник лише з ласки держави, то достатньо її знищити, і капіталіст утратить усе.

Штірнер протиставляв наявній державі своє анархічне суспільство егоїстів, у якому кожен егоїст не тільки користується повною свободою у своїй поведінці, а й забезпечений власністю. Тільки за умов набуття власності людина може забезпечити свій вільний розвиток, стати «самобутньою». Мислитель закликав усіх стати відвертими егоїстами, дбати про збільшення свого достатку, освоювати світ будь-якими засобами.

Однак у своєму анархістському суспільстві Штірнер мимоволі відновлював інститути держави і права, позаяк для захисту власності кожного «егоїста», розгляду конфліктів між ними пропонував створити «союз егоїстів», здатний примушувати кожного, хто до нього входить, до дотримання загальних умов цього союзу.

Французький соціаліст *П'єр Жозеф Прудон* (1809–1865) у книгах «Система економічних суперечностей, або Філософія злиденності» (1846 р.), «Революційні ідеї» (1849 р.), «Загальна ідея революції у XIX ст.» (1851 р.) відкрито проголосив себе супротивником комунізму, держави загалом.

Рушійною силою розвитку суспільства Прудон вважав протиріччя, породжувані вимогами індивідуального і загального розуму, особистості й суспільства. Увівши розвиток суспільства в еволюційне русло шляхом поступової реалізації прав «автономної особистості», які він вважав істинним критерієм суспільного прогресу, можна здійснити перетворення суспільства мирним шляхом. Капіталістична експлуатація праці, яка існує в буржуазному суспільстві, на думку Прудона, тримається на нееквівалентному обміні, що порушує закон трудової вартості, призводячи до пограбування всіх працюючих класів, у т. ч. «працюючої буржуазії». Тому необхідний не політичний, а економічний переворот, неможливий без змінення погляду на власність.

«Власність – це кража», – визначає Прудон. Власність і суспільство – несумісні, що пояснює існуючі гострі протиріччя в сучасному суспільстві, неможливість реалізації природних прав людини – права на життя, свободу і рівність. «Право власності – природне, але антисоціальне право», – вважає Прудон. Земля, як і вода, природні копалини стали суспільним надбанням. Єдиною формою власності в суспільстві є праця – єдиний виток власності, який не дає жодного права на присвоєння предметів природи: «Усякий накопичений капітал є власність суспільства, він не може бути нічиєю приватною власністю». Правовий інститут приватної власності, за Прудоном, значущий тільки для буржуазії. З позиції ж робітників, які володіють незначним рухомим майном, цей інститут несправедливий, тому що є витоком доходу, не заснованого на праці.

Експлуатація людини людиною походить із права сильного, як вважає Прудон. За правом сильного слідує право хитрого, з якого походить прибуток промисловця, торговця і банкіра, всі види суспільної нерівності. Другий результат власності – деспотизм. Держава не тільки експлуатує суспільство, але і здійснює тотальний нагляд за всіма діями людей, обплутує їх усе зростаючою кількістю законів, якими регульовано відносини власності. За допомогою держави буржуазія зберігає ренту і прибуток, множить свою власність, підтримує несправедливий обмін продуктами праці. «Влада людини над людиною, яку б форму вона не приймала, є гноблення. Вищий ступінь досконалості суспільства полягає у з'єднанні порядку з анархією».

Прудон доводить марність і навіть шкідливість політичних перетворень для реального звільнення трудящих. Політична організація суспільства, за його теорією, повинна бути замінена в результаті економічного перевороту економічною організацією суспільства. До цього приведуть поширення ідей позитивної анархії, безкоштовний кредит, заміна приватної власності на володіння.

Майбутнє суспільство буде організоване як федерація вільних асоціацій, сполучаючи індивідуальну і колективну свободу. Тут «свобода, що обмежується дотриманням рівності в засобах виробництва й еквівалентності в обміні». Це «саме досконале суспільство, є союз порядку й анархії». Анархія в прудонівському проекті становить порядок, заснований на інституті взаємовигідних договорів, укладених між собою індивідами, сім'ями, групами, містами, провінціями, а не на інститутах державної влади і закону. Свободі в новому світовому співтоваристві буде наданий «організуючий характер: щоб забезпечити рівність між людьми: рівновагу між націями, щоб землеробство і промисловість, центри освіти і торгівлі, складові пункти розподілялися відповідно до географічних і кліматичних умов кожної країни, згідно з якістю продуктів, із природними талантами і характером жителів і т. д». Тепер справа за юристами, – вважає Прудон: «звільнені з хибного принципу власності», вони повинні формулювати закони публічного і приватного права й умиротворяти світ.

Отже, мета соціалізму, за Прудоном, – звільнити особистість від експлуатації, злиднів, поневолення буржуазією, державою, церквою. Соціалізм – єдино справедливий лад. Комунізм «це – гніт і рабство». Він перешкоджає вільному розвитку особистості, її здібностей, порушує рівність «тим, що рівно винагороджує працю і лінь, талант і дурість, ледве не порок і доброчинність».

Дещо з інших позицій доповнив доктрину анархізму російський теоретик *Михайло Олександрович Бакунін* (1814–1876). У своїх працях «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (1868 р.) та «Державність і анархія» (1873 р.) він стверджував, що мораль

повинна спиратися на ідею справедливості, а тому виступав за необмежену свободу совісті.

Бакунін проголосив, що «вищою метою всього розвитку людства є свобода». Закликаючи до революції, яка має вибухнути одночасно у всій країні та в якій усі мають взяти участь, Бакунін вважав, що з самого початку революції необхідно знищити всі державні інститути й установи, що призведе до банкрутства держави, й влада перейде до общин, що оберуть свою владу, створять суди, комунальну міліцію.

Необхідність знищення всякої держави Бакунін обґрунтовував тим, що власне природа держави полягає в примусі, обмежені свободи: «Деспотизм полягає не стільки у формі держави або влади, скільки в самому принципі держави і політичної влади». Тому республіка за своїм сенсом така ж деспотична, як і монархія чи імперія. Єдиний шанс теоретик убачав у общинному самоврядуванні, самоорганізації на федеративних засадах, організовуваних, відповідно, у провінційні, обласні, національні та інтернаціональні об'єднання. Влада мала би бути анонімною й безособовою, спиралася на добровільну й розумну дисципліну в ім'я всезагальних цілей. Всі стануть рівними, не існуватиме політичної й суспільної ієрархії. Що ж стосується приватної власності, то Бакунін виступав за її повне знищення.

Отже, проповідуючи насильницьке, революційне знищення державної влади, він досить суперечливо уявляв собі анархічний лад, оскільки общинне самоврядування на федеративних началах майже неминуче могло би перерости в новий різновид державної влади.

3. Теорія конфліктів Людвіга Гумпловича

Австрійський державознавець *Людвіг Гумплович* (1838–1909) сформулював свою теорію конфліктів у таких працях: «Раса і держава», «Дослідження закону формування держави», «Загальне державне право», «Боротьба рас».

«Боротьба рас» – термін, який Гумплович запровадив в науковий обіг у міжнаціональному середовищі. Але поняття «раса» в нього не мало нічого спільного з антропологічним терміном, який ввійшов у вжиток на зламі століть. Гумплович за широтою своїх поглядів стояв значно вище расистських ідей про неминучість боротьби між племенами, про вдосконалення певних рас і винищення інших. Йому були чужі навіть ворожі погляди расистів (Гобіно, Чемберлен). Мислитель не визнавав ні расової незмінності, ні можливості існування чистих рас.

За вченням Гумпловича, боротьба за існування – основний чинник соціального життя. Держава цілком перебуває у сфері дії цього фактора. Ця боротьба – вічний супутник людства і головний стимулятор суспільного розвитку. Вона виливається в боротьбу між різними людськими групами. Сильніші перемагають, установлюючи контроль і панування. Гумплович доходить висновку, що зазначений процес – вищий закон історії. Якщо люди зрозуміють цей простий закон, то розгадають розв'язувану загадку політики й історії.

Нещадну боротьбу людських груп між собою, за Гумпловичем, варто пояснити певним чином і досить неоднозначно: а) расові причини та б) прагнення людей до задоволення своїх матеріальних потреб – економічні мотиви є причиною будь-якого соціального руху. Ці два взаємопов'язані чинника зумовлюють увесь державний і соціальний розвиток.

На початковому етапі розвитку людства конфлікти, війни між окремими родами за оволодіння тим чи іншим майном завершувалися знищенням переможеної групи. Пізніше людей із таких груп стали залишати в живих і перетворювати на рабів, експлуатувати. Переможці (ними виявлялися раси з більш високими інтелектуальними здібностями і суворою військовою дисципліною – наприклад, салічні франки, що захопили Галлію), щоб усталити своє панівне положення і тримати в покорі скорених, повинні були здійснювати низку організаційних та інших заходів. Результатом таких дій є виникнення держави.

Пізніше до воєн між расами і державами додалися конфлікти всередині самої держави. Боротьба рас на стадії цивілізації трансформується в боротьбу соціальних груп, класів, станів, політичних партій. Ураховуючи, що держава формується в результаті підпорядкування однієї людської групи слабких, переможених іншій групі найсильніших, переможців,

засобом підтримання порядку є «панування – покора». Гумплович виступає категорично проти того, щоб характеризувати державу як орган умиротворення, примирення суперечливих інтересів. Державі призначено бути органом примусу і насильства. Гумплович висновує, що існування суспільства без державного примусу неможливе.

Держава, за думкою Гумпловича, є організацією панування, що природно виросла й покликана підтримувати визначений правовий порядок. Активність держави не обмежена лише гарантуванням визначеного правопорядку. За Гумпловичем, окрім даного людині природою життя, всім іншим – свободою, власністю, родиною, особистими правами – особистість зобов'язана державі. А все суспільство, що веде людське існування, теж зобов'язане державі. Таким чином, Гумплович створює культ державності.

Дух звеличення і культ «державництва» позначився і на загальних питаннях. Гумплович стверджував, що право постає лише втіленням розпоряджень державної влади. Зсередини ж право сповнене моральністю, що слугує йому невичерпним джерелом.

У народженні права вирішальне слово належить державі. У додержавному стані не було ніякого права. Тільки будучи кристалізованою в державних законах, моральність стає правом. Право цілком зобов'язане державі як своїм народженням, так і подальшим існуванням.

Для держави право і правопорядок з історичної точки зору, є лише засобами, писав Гумплович. Вчений заперечував наявність «невідчужуваних прав людини». З його погляду, вони – ілюзія, плід самообожнювання індивіда, звеличення цінності людини. Буття держави абсолютне несумісне з «невідчужуваними правами людини».

4. Юридичний позитивізм К. Бергбома й А. Есмена

Панівним напрямком юриспруденції в другій половині XIX ст. залишався юридичний позитивізм. Представником цього напряму був німецький юрист *Карл Бергбом* (1849–1927), який здобув славу завдяки праці «Юриспруденція і філософія права» (1892 р.).

Бергбом, спираючись на позитивістську філософію О. Конта, виступив проти «метаюридичних» принципів та ідей, привношуваних

у юриспруденцію теорією природного права, а також вченням про «народний дух» історичної школи права, усіма тими доктринами, що намагаються досліджувати не реальне, а передбачуване чи бажане право. На думку німецького юриста, теорія права повинна займатися тільки об'єктивно наявним правом, заснованим на правотворчих фактах, тобто законодавчій і правотворчій діяльності держави.

Чинне позитивне право забезпечує порядок і безпеку в державі, створює міцний правопорядок, що стоїть над громадянами, над владою, над державою. Природне право становить собою не більше ніж припущення, щось фіктивне. Якщо його сприймати за явище правопорядку, то воно спричиняє руйнування правопорядку і анархію. Не можна вирішувати на практиці юридичні справи, виходячи з природно-правової доктрини, що поділяє право на природне і позитивне. Прихильники природного права повинні відмовитися від права позитивного.

За підходом Бергбома, будь-яке дуалістичне вчення про право, з позиції практичного юридичного життя, є неможливим. Єдине реальне право – те, що виражено в законі. Сутність будь-якого права полягає в тому, що воно діє. Норма є альфою і омегою права, його початком і кінцем, за межами закону немає ніякого іншого права.

За засадах юридичного позитивізму будувалися також концепції багатьох ліберальних державознавців. Виразником такого напрямку був французький державознавець *Адемар Есмен* (1848–1913), який у праці «Загальні підстави конституційного права» (1895 р.) пропагував ідеї юридичної школи державознавства. Сенс цієї школи зводив до: виведення держави з конституції формально-правовими способами; ототожнення держави з правопорядком, із системою державно-правових норм, принципового відриву державознавства від соціології.

Французький юрист дає абстрактне визначення держави, характеризуючи її як юридичне уособлення нації. Держава є суб'єктом і втіленням суспільної влади. Есмен стверджував, що сучасна представницька держава, де проголошена рівність усіх перед законом, служить не якому-небудь одному класу чи стану, а всьому суспільству. Національний суверенітет – це в правовому сенсі заперечення будь-якої класової системи. Національний суверенітет набуває якнайповнішого вираження у представницькому і парламентському правлінні. Таке правління може бути здійснюваним як у республіці, так і за конституційної монархії.

Есмен виступав за двопалатну систему, стверджуючи, що формування верхньої палати на основі менш демократичної виборчої системи, ніж для нижньої, дасть можливість розумно поєднати дух прогресу і дух традиції та консерватизму. Він обґрунтував верховенство парламенту як законодавчої влади, водночас висловлюючись проти його повновладдя. Деспотизм законодавчих зборів не менш жахливий і не менш небезпечний, ніж деспотизм монархів і диктаторів.

У своїх політико-правових теоріях Есмен торкався проблеми поділу влади. Дослідник звернув увагу на відповідальність виконавчої влади перед парламентом. Ефективнішою умовою функціонування парламентського правління Есмен вважав утворення двох партій, які мають почергово змінювати одна одну у владі.

Важливе значення Есмен приділяв індивідуальним правам. До таких він відносив: а) рівність (у сенсі однакової правоздатності й однакового розподілу суспільних обов'язків); б) особисту свободу (недоторканість особи і власності, свободи праці й промисловості); в) моральну свободу (совісті, зібрань, друку та ін.). Державознавець доводив, що індивідуальні права обмежують права держави, але не вимагають від неї будь-яких позитивних послуг чи жертв на користь громадян. Тому він був проти проголошення права на матеріальне забезпечення, права на освіту, права на працю, інших прав, що покладають на державу позитивні обов'язки.

Французький державознавець розвивав теорію, що більшість громадян, які не мають освіти і свободи, не здатні оцінювати закони чи законопроекти. Тому Есмен відкидав безпосередню демократію з усіма її проявами.

Волевиявлення нації можуть формувати тільки депутати представницьких зборів. При цьому депутати повинні бути незалежними від виборців. Виборці не можуть відкликати депутатів чи навіть обмежити їхню діяльність, тому що це свобода нації загалом, а не окремих виборчих округів. Визнаючи загальне виборче право, Есмен вважав, що воно не повинно бути необмеженим. Він виступав проти надання виборчих прав жінкам і підтримував ідею цензу осілості, високий віковий ценз, майновий ценз.

5. Ліберальні концепції права Р. фон Ієринга та Г. Єллінека

У другій половині XIX ст. подальшого розвитку набула ліберальна ідеологія. Одним з визначних прихильників цієї ідеології був німецький учений *Рудольф фон Ієринг* (1818–1892) – учень представників історичної школи права Г. Пухти та Ф. Савіньї. Його правову концепцію викладено у 3-х томній праці «Дух римського права на різних етапах його розвитку» (1852–1854), «Мета в праві» (1877–1883) та найвідомішій праці «Боротьба за право» (1872).

В основі правової концепції Ієринга ідея, що базисом кожної правової норми є прагнення досягти певної мети. Мету німецький учений розумів як, не лише суб'єктивні, перехідні, мінливі цілі, що їх переслідують особи у своєму суспільному житті, а й об'єктивний принцип правового розвитку, наперед установлений гори. Визначення мети в реальному світі, як вказував Ієринг, – рівнозначне визнанню Бога. Саморозкриття права з готових елементів народної правосвідомості, як учить історична школа, не має нічого спільного зі справжнім утворенням і розвитком права, – стверджує юрист. В історії немає нічого готового – вона все створює. «Народний дух» – не якісь початкові потенції, а саме продукт історичного життя,

яке поступово утворює спільність інтересів, уявлень і переконань людей, що живуть у суспільстві, формуючи в такий спосіб характер народу.

Ієринг стверджував, що правоутворення є складним процесом утворення і захисту певних інтересів із-поміж маси інших. Як захищений інтерес право є результатом перемоги в якомусь соціальному середовищі сильнішого інтересу або продуктом компромісу різних інтересів. Немає спокою безперервності в розвитку права. Схиляння історичної школи перед минулим є романтизмом. Нове право, як вважає мислитель, створюється на руїнах старого.

Доки право зазнаватиме нападів із боку неправа (а це буде завжди – вважав Ієринг), доти воно назавжди пов'язане з боротьбою.

Все право на світі є плодом боротьби, – заявляв він. Усі великі надбання, якими відзначено історію, права, як, наприклад, знищення рабства, кріпосництва, свободи власності, совісті тощо, завдячують лише запеклій боротьбі, що тривала впродовж століть.

Відтак, на противагу історичній школі Ієринг заперечував перевагу народного звичаю відносно закону, високо підносячи законодавство як свідому, закономірну і певну форму правоутворення, відкидаючи пасивну роль законодавця і вимагаючи його широкої реформаторської діяльності. Мислитель заперечував і вузьконаціональний характер поглядів історичної школи на правоутворення.

Пояснюючи історичні ступені людських цілей, Ієринг роз'яснює, що людиною рухає егоїзм, її мета – продовження життя – викликала майно, адже без власності немає забезпеченого майбутнього. І те, й інше приводить до права – без права немає забезпечення ні для життя, ні для власності. Це суб'єктивне право. У суспільстві воно має потребу в об'єктивному праві, боротьбі за право. «Соціальна механіка» має потребу в «двигунах» – винагороді й примусі – «без них громадянське життя немислиме». Щоб мати можливість примушувати, суспільство приймає форму держави. «Індивід, союз, держава – ось історичний ступень людських цілей», – зазначає німецький мислитель.

Отже, право і держава немислимі без примусу. «Держава є суспільство як держава регульованої і дисциплінованої примусової влади». Ієринг підкреслює: «Держава є організація соціального примусу». Давши

визначення державі та означивши її відмінності від суспільства, він установлює роль держави для права.

Плідно розробляв теорію про правове самообмеження держави, прагнучи поєднати розуміння права і держави із соціологією, німецький державознавець *Георг Єллінек* (1851–1911). Він опублікував низку праць із державного права: «Система суб'єктивного відкритого права» (1872 р.) «Система суб'єктивних публічних прав» (1878 р.) «Загальне вчення про державу» (1900 р.).

Єллінек розрізняв соціальне вчення про державу і вчення про державне право. Він стверджував, що ці вчення засновані на різних методах. Відповідно, держава і право мають різні аспекти й визначення. Держава – це соціальне явище, наділене первинною панівною владою союзної єдності осілих людей. Правове поняття держави зводиться до «корпорації». Це юридична особистість, суб'єкт права. Право вивчається у різних аспектах – у нормативному й соціальному.

Німецький державознавець доводив, що право є компромісом між різними взаємосуперечними інтересами. Влада і право в соціальному аспекті повинні тлумачитися психологічно. Всі явища громадянського життя мають масово-психологічний характер. Суспільство – сукупність психологічних зв'язків, що виявляються в суспільному світі між людьми. Чинне право, за Єллінеком, визначалося в дусі юридичного позитивізму. Право в соціальному аспекті, позитивність права засновані на середній, типовій переконаності народу в тому, що це є право чинне.

На такій підоснові побудований увесь правопорядок.

У соціально-психологічному сенсі тлумачено і державу, що зводиться до співвідношення волевиявлення панування і підвладних. Покору забезпечено там, де до фактичних відносин панування приєднується їхнє психологічне визнання підвладними як нормативних відносин. Повинно бути так, як є. Саме ця нормативна свідомість, надаючи владі правового

характеру, робить її міцною. Державна влада повинна, не враховуючи перехідних епох, спиратися на переконаність народу в її правомірності, що притаманно будьякій формі держави, не виключаючи і необмеженої монархії. Таким чином, Єллінек висловив ідею, названу пізніше ідеєю легітимації державної влади.

У своїх політико-правових вченнях Єллінек, непересічного значення надавав правам і свободам як необхідній умові вільної від державного втручання індивідуальної діяльності. З позиції юридичного позитивізму ці права і свободи визначені об'єктивним правом, створюваним і застосовуваним державою. Необхідно було довести «пов'язаність держави» із нею ж створюваним правом. Із юридичної точки зору цю «пов'язаність» Єллінек пояснював обов'язковістю законів для державних органів. Діяльність органів держави і є безпосередньою державною діяльністю. Іншої діяльності держави, окрім здійснюваної за посередництвом її органів, узагалі не існує.

Однак, коли воля державного органу і є волею держави, з тієї ж суто юридичної точки зору таке твердження може обернутися і протилежністю. Позаяк будь-який (навіть і суперечний) законний акт державного органу повинен вважатися правомірним.

Посилаючись на соціальне поняття держави і права, Єллінек зазначав, що сучасна культура заснована на переконанні. Влада держави має свої межі. А громадяни є підлеглими всемогутній владі державними рабами.

Політично-правова теорія Єллінека стосувалася і проблеми суспільства. Суспільство складається з різних, протилежних одна одній соціальних груп, що борються між собою. Тому воно не може мати єдиної свободи. Представницька установа (парламент) повинна виражати єдину народну волю. Єллінек, як і представники юридичної школи державознавства, схвалює інститути парламентаризму, незалежність депутатів від виборів. Народ, пояснював Єллінек, впливає на перебіг державних справ через виборче право. Депутати за законом не зобов'язані звітувати перед виборцями, але перебувають під їхнім фактичним контролем. Парламент, свобода якого не відповідає народним поглядам, не може довго залишатися при владі.

За парламентського, представницького правління нівелюються суперечності між єдністю держави як юридичної особи і соціальною

розокремленістю інтересів народу, що утворюють цю юридичну особу. Політико-правова теорія Єллінека слугувала обґрунтуванням розвитку представницьких установ парламентського типу в Німецькій імперії та інших країнах.

6. Теорія природного права Р. Штаммлера та Г. Радбруха

Особливою рисою політико-правової думки кінця XIX – початку XX ст. є те, що в ній немає єдиного генерального напряму, а існує плюралізм поглядів, теорій і тенденцій. Розрізнення давніми греками природного права і закону залишається у правознавстві XIX–XX ст. Природно-правові концепції розвивають традиції філософського осмислення права і визнають існування паралельно із позитивним правом ідеального порядку відносин між людьми. Цей вищий нормативний порядок і називають природним правом.

Відповідно до таких поглядів, закон держави є дійсним і легітимним, якщо вони відповідають ідеальному праву.

Неокантіанська теорія держави і права. У другій половині XIX ст. пошук нових теоретичних засад привів до відродження ідей І. Канта. В неокантіанстві виникло декілька шкіл: фрейбурзька і майбурзька. Найяскравішим виразником ідей майбурзької школи був німецький юрист *Рудольф Штаммлер* (1856–1938). Ці ідеї він висловив у працях: «Господарство і право з погляду матеріалістичного розуміння історії» (1896 р.), «Вчення про правильне право» (1902 р.), «Теорія юриспруденції» (1911 р.), «Право і влада» (1918 р.) та ін.

Штаммлер протиставляв науки про природу наукам про суспільство, зазначаючи, що природа – це «світ причиновості», суспільство – це «царство вільної свободи», де діє закон цілепокладання. Стверджуючи, що вищою закономірністю соціального життя є прагнення вільної свободи людей

до мети, вчений заперечував причинову зумовленість розвитку суспільства і виступав із критикою марксизму. Так, звертаючись до однієї з тез вчення марксизму про базис і надбудову, Штаммлер відзначав, що виробничі відносини завжди набувають правової форми, а отже мають вольовий характер. Отже, «правовий порядок і економічний лад – безумовно, одне і те ж». Тріаді Маркса «технологія – матеріальні виробничі відносини – юридичні закони» він протиставив співвідношення господарського життя і права як «сукупності формальних умов, за яких здійснюється суспільна співпраця». Німецький юрист дійшов висновку, що не розвиток техніки, не «аморфне господарство» є рушійною силою історії, а саме право.

Мислитель запропонував абстрактне визначення права: «Право є таке примусове регулювання сумісного життя людей, яке за своїм змістом має не допустити порушення значення». Також Штаммлер вважав, що юридичні норми виникають, є установлюваними і починають діяти незалежно від держави. Право він розмежовував на справедливе і несправедливе, доводячи тим самим, що залежно від конкретної ситуації відбувається трансформація змісту правових положень. Він запровадив у обіг і обґрунтував нове поняття – «природне право зі змінним змістом», зазначаючи, що в суспільстві час від часу відбуваються зіткнення між господарством і правом, виникають однорідні масові явища, які суперечать остаточній меті відповідального за них права. Усе це породжує ідеї щодо трансформації права. За Штаммлером, «природним правом з мінливим змістом» є такі, що набувають масового характеру ідеї щодо трансформації змісту права, які містяться в суспільній правосвідомості й повинні здійснюватися стосовно остаточної мети.

Для вченого «остаточна мета» – це абстрактний правовий ідеал, таке суспільство, в якому кожна людина у своїх рішеннях і вчинках керується тільки об'єктивно правомірними міркуваннями, це «суспільство вільних людей, що прагнуть». У такому суспільстві подолано основну суперечність між волею і бажанням, розумом і відчуттям. Штаммлер, продовжуючи ідеї І. Канта, стверджує, що цього ідеалу ніколи не може бути досягнуто, позаяк це означало би кінець історії людства. Проте він вважав, що суспільство можна наблизити до ідеалу, і закликав створювати відповідні проекти, морально вдосконалюватися.

Творчість Штаммлера справила значний вплив на вчення неокантіанця *Густава Радбруха* (1878–1949). Останній вважав, що право можна зрозуміти, лише виходячи з апріорної ідеї права. Саме ним визначена мета права. Апріорна ідея права у своєму внутрішньому змісті синтезує три основні елементи ціннісного характеру: справедливість, визначеність мети та правову стабільність. Зрозуміло, що справедливість здійснюється з позиції її зрозуміння як змістовного елемента ідеї права и сутності поняття права. При цьому, Радбрух зрозумів не матеріальний, а формальний принцип справедливості й те, що зміст його може бути розкритий завдяки принципу рівності.

Досліджуючи природне право, Радбрух звертав увагу на поняття природи речей. У його тлумаченні природа речей – це рушійна сила перетворення юридичних інститутів під впливом змінного соціального життя. В такому сенсі право є наслідком та інструментом змінення соціальної реальності. Логічна конструкція поняття «природа речей» є способом формування норм та громадських інститутів на основі життєвих відносин. Вона трансформує реальність явищ у світ правових інститутів, які мають іманентні цінності (інститути власності, солідарності, обов'язків тощо).

7. Аристократична концепція держави і права Ф. Ніцше

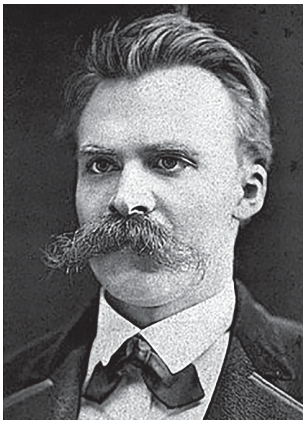

Фрідріх Ніцше (1844–1900) – німецький філософ, письменник і політичний мислитель. Свої державно-правові ідеї філософ виклав у творах: «Грецька держава» (1871 р.), «Людське, занадто людське» (1877 р.), «Так говорив Заратустра» (1884 р.), «По той бік Добра і Зла» (1886 р.), «Про походження моралі» (1887 р.), «Жага влади» (1891 р.), «Антихрист» (1895 р.) та ін.

Поєднавши ідеї природно-правової школи і теорії насильства, Ніцше створив власну аристократичну концепцію права і державності, у якій заперечував ідеї свободи і рівності у відносинах людей, обґрунтовував правомірність привілеїв і нерівності.

У творчості мислителя тісно перетинаються дві лінії: 1) намагання зруйнувати усталені стереотипи щодо трактування правових і політичних понять, повернувшись до витоків світорозуміння, оголити й показати істинне значення сутнісних елементів людського буття, таких як справедливість, рівність, демократія та ін; 2) футурроорієнтованість його ідейно-теоретичних конструкцій та літературно-філософських образів. Підтвердженням цього є своєрідний заклик із книги «Так говорив Заратустра»: «Майбутнє і найвіддаленіше хай буде причиною твого сьогодення».

Держава, право, законодавство становлять собою, на думку Ніцше, службові знаряддя, засоби культури, які, своєю чергою, є проявом і утворенням космічної за своїми масштабами боротьби сил і воль. Поняття «сила» вимагає, на його думку, доповнення; в нього повинна бути внесена внутрішня воля, яку Ніцше називав «волею до влади». Владу ж він визнає найбільшою цінністю і метою існування, а засобом її досягнення – все людство.

Всю соціально-політичну історію Ніцше характеризував як боротьбу двох воль до влади. З одного боку – воля сильних, аристократів; із іншого – воля слабких, натовпу, рабів. Філософ вважав, що історію творять визначені особи – герої: полководці, мислителі. Народні маси він характеризував як юрбу. Народ – це відсутність шляхетності, брак високого.

Аристократична воля до влади, за вченням Ніцше, – це інстинкт піднесення волі до життя; воля до влади слабких – інстинкт занепаду. Тому історичний розвиток викликав у нього суцільний песимізм. «Ось уже декілька тисячоліть, – писав він, – відбувається процес поступового виродження здорових життєвих засад, а зрештою – перемога численної маси слабких і пригнічених над нечисленною аристократією сильних». «Але так було не завжди», – заявляв Ніцше. Держава, на його думку, є засобом виникнення й породження того насильницького соціального процесу, під час якого відбувається народження привілейованої культурної людини, яка панує над рештою, масою. Отже, – висновує він, – те, що вже раз було в минулому, можливе і в майбутньому, – така його ідея вічного повернення.

Ніцше надавав принципову перевагу культурі та генієві відносно держави та політики. Мета людства, як він вважав, полягає в найдосконаліших екземплярах, виникнення яких можливе в умовах високої культури, але недосконалої держави і поглинання політикою, позаяк останні ослаблюють людство і перешкоджають появі генія. Тому Ніцше виступав за зменшення ролі держави в суспільстві та навіть припускав у принципі зникнення держави в далекій історичній перспективі. Але зі зникненням держави хаосу не настане, позаяк більш централізована установа, ніж держава, одержить перевагу над останньою.

Мислитель розрізняв два типи державності – аристократичний і демократичний, будучи палким прихильником першого. Аристократичні держави він називав теплицями для високої культури і сильної породи людей. Справжня здорова аристократія почувається не функцією, а «змістом і вищим виправданням існуючого ладу». Сучасність, за уявленням Ніцше, належала черні. Тому всебічну критику сучасності, перегляд усіх усталених цінностей, нове виховання людськості він розглядає як необхідний момент руху до прийдешнього ладу нової аристократії.

Німецький філософ пропонував виховувати нові типи людини, формувати у мас почуття відповідальності й послуху. Головне у цій справі – формувати новий дух, нову мораль, нові цінності. «Сьогодні, – писав він, – маленькі люди стали панами, вся чернь теж хоче стати паном усієї людської долі, а це – величезна небезпека для надлюдини. Необхідно подолати вовтузіння мурашок, жалюгідне задоволення, «щастя» більшості. Необхідно думати не про те, як зберегти людину, а як перевершити людину».

Своєрідним у Ніцше було також вчення про право. Воно, за його думкою, є похідним, вторинним від волі до влади, результатом війни і перемог. Із цих позицій мислитель відкидав природно-правову доктрину, ідеї свободи і рівності в людських відносинах, вважаючи, що базисом права є сила та перевага. Відкидаючи трактування природного права, філософ прагнув видати саме свої уявлення про право війни і переможця, аристократично-кастові порядки за справжнє природне право. З позицій такого праворозуміння він гадав, що аналогічно до права необхідної оборони необхідно визнати і право необхідної агресії. Право переможця на війні резюмує боротьбу різних воль до влади і слугує підмурком аристократичного порядку.

На відміну від права війни, постйне право, усталеного правопорядку фіксує результати війни рівних воль за владу і, отже, передбачає певну згоду, визначений договір сил, які перебувають у стані постійної боротьби. «Без договору, – писав Ніцше, – немає права». У цьому сенсі він характеризує право як визнану і засвідчену владу. Німецький філософ був переконаним антисоціалістом. Усілякі революції та повстання пригнічених він розглядав як загрозу культурі. Критикуючи соціалістичні ідеї, філософ зазначав, що соціалізм навіть бажаний у вигляді експерименту, аби на практиці було доведено, що в такому суспільстві життя само себе заперечує, само підтинає своє коріння. «Соціалісти, – вів далі Ніцше, – заперечують право і правосуддя, індивідуальні домагання, права і переваги і цим відкидають право як таке, позаяк за загальної рівності права не будуть потрібні».

8. Соціологічні концепції М. Вебера

Німецький соціолог, філософ та історик *Макс Вебер* (1864–1920) здійснив помітний вплив на новітнє усвідомлення теорії влади й засобів контролю держави над суспільством та індивідом. Основні його праці: «Повна збірка політичних творів» (1921 р.), «Історія господарства» (1923 р.), «Повна збірка творів з соціальної і наукової історії» (1924 р.) та інші.

Ключовими для розуміння соціологічної теорії Вебера є його визначення понять «соціальна поведінка», «соціальний зв'язок», «легітимний порядок», «боротьба», «союз» та ін. Так, соціальна поведінка – це позиція суб'єкта, що виявляється назовні або внутрішньо, зорієнтована на певний вчинок або утримання від нього. Соціальна поведінка набуває втілення в соціальному зв'язку, тобто взаємопов'язаних діях декількох суб'єктів та об'єктів. «Легітимний порядок» Вебер класифікував за характером мотивації

підпорядковуваних цьому порядку. Поняття «боротьби», за Вебером, – це зв'язок, що полягає у спробі нав'язати свою волю, попри опір. Поняття «соціальний зв'язок» та «боротьба» дозволили Веберу перейти до класифікації соціальних груп.

Процес інтеграції індивідів, що займаються діяльністю, може зумовити до утворення суспільства або певного об'єднання – співтовариства. Отже, суспільство, на думку Вебера, – це результат діяльності, підґрунтям якої є чітко зорієнтовані зв'язки або порядок, що спирається на інтереси; співтовариство – це група, яка спирається на почуття належності її учасників до цієї групи. Союз, як вважав він, це об'єднання, яке характеризується відкритістю або закритістю вступу в нього, що має певну мету й організовує його членів на досягнення цієї мети. Також Вебер надає визначення поняття «інститут» – це певний порядок, нав'язаний його учасникам, що має імперативний характер.

Визначальним чинником у понятті «клас» для Вебера став розподіл влади, а звідси й суспільне становище (статус) означеної суспільної групи. Його він характеризував стилем життя, певними спадковими якісними ознаками та можливістю доступу до політичної та духовної влади. Вебер стверджував, що для тогочасного суспільства характерним стає структурний поділ не на класи, а на дрібніші об'єднання – групи, утворювані всередині класів. Так, наприклад, соціальний клас розшарувався на робітників, дрібну буржуазію, інтелігенцію та фахівців, що мають різні привілеї внаслідок ліпшої освіти та володіння власністю.

Ключове значення мало визначення Вебером поняття політичних відносин. У широкому сенсі політичні відносини – це відносини, що пов'язані із самостійним керівництвом різними галузями суспільного життя, починаючи від соціально-економічних і завершуючи сімейними. У вузькому сенсі – це керівництво політичною організацією, насамперед, державою. Політик – це людина, яка прагне брати безпосередню участь у реалізації влади або впливати на її розподіл усередині держави. Іншими словами, – це діяльність, що зводиться до панування одних над іншими, або відносини панування одних над іншими.

У політичному вченні Вебера вважливою була і концепція політичного панування. Вона складається з певних елементів. Якщо влада зумовлена

можливістю суб'єкта нав'язати свою волю іншим, навіть у разі їх опору, то панування детерміноване наявністю пана, який розраховує на покору тих, хто теоретично повинен йому підпорядковуватися. Щоправда, ті, хто має коритися, розраховують, що рішення пана буде в межах їхніх можливостей. Владні рішення – це ті, які не обов'язково мусять бути законно необхідними, а підпорядкування їм не обов'язкове, рішення пана спираються на визнання рішень тими, хто їм підкоряється. Вебер вважає, що панування можна розокремити, згідно з його мотивацією, на раціональне, традиційне й харизматичне. Перше спирається на віру в обов'язок легального встановлення і в легальність суб'єктів влади, що панують. Традиційне панування спирається на сакральний характер традиції та на легітимність панування суб'єктів влади. Харизматичне владарювання засноване на особистій відданості суб'єктові панування, який має якісь надзвичайні таланти від Бога і природи.

Відповідно до типів панування, Вебер визначив і типи поведінки та легітимності. Вчений вказує чотири типи поведінки: традиційна, афективна, ціннісно-раціональна та обов'язкова, що випливали з віри в обов'язковість легального порядку. Аналізуючи раціональне панування, Вебер опрацював концепцію бюрократії.

Основними рисами бюрократичного управління є: 1) відособлення служб і компетенції, чітко визначених у законах і правилах задля зручності під час прийняття рішень і контролю; 2) захист статусу і компетенції службовців, незмінюваність суддів, гарантоване просування по службі й пенсія за вислугу років у чиновників; 3) чітка ієрархія у виконанні розпорядницьких управлінських і виконавських функцій; 4) добір кадрів на конкурсній основі; 5) повне відокремлення виконуваної службової функції від особистісних властивостей і характеристик, оскільки службовець не може бути власником своєї посади чи засобів управління.

Бюрократія має глибокі історичні корені. Говорячи про роль бюрократії в майбутньому, Вебер прогнозував, що невідворотною перспективою всіх сучасних демократій є тотальна бюрократизація суспільної та державної життєдіяльності. Саме в силу такої перспективи та зміну капіталізму, за Вебером, прийде не соціалізм, а бюрократизоване з метою

раціонального управління суспільство. Цю думку розвинули сучасні теоретики – менеджери постіндустріального суспільства, технократи (грец. «техно» і «кратос» – влада ремесла, уміння, майстерність) посмодерного владарювання.

9. Політико-правова доктрина більшовизму.

Засновником і визнаним політичним лідером більшовизму був *Володимир Ілліч Ульянов (Ленін)* (1870–1924), погляди і діяльність якого фундаментально вплинули на історію Росії й України. Він був одним з організаторів жовтневого перевороту 1917 р. Після смерті Леніна його праці були канонізовані комуністичною партією і покладені в основу «марксистсько-ленінської» ідеології, яка стала офіційною політичною ідеологією СРСР.

Ленін опублікував багато найрізноманітніших праць з питань політики, влади, держави, права тощо. У СРСР вийшло п'ять зібрань творів В. І. Леніна – останнє налічувало 55 томів. Теоретичні питання держави та права Ленін розробляв насамперед у таких працях: «Що робити?» (1902 р.), «Крок вперед, два кроки назад» (1904 р.), «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916 р.), «Держава і революція» (1917 р.), «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920 р.) тощо.

У своїх роботах Ленін позиціонує себе як прихильник теорії Маркса та Енгельса, сприймаючи марксистську термінологію, поняття, принципи та ідеї. Але реальна оцінка його теоретичних поглядів є питанням відкритим. Справа в тому, що, по-перше, в його роботах акцентовані лише класова природа суспільства, класова боротьба, класова сутність держави та права. По-друге, його праці – політична публіцистика – тісно прив'язані до конкретних історичних подій початку XX ст. По-третє, його наукові роботи, як і його політична діяльність, відверто презентують радикальну терористичну ідеологію.

Ленінська теорія держави та права складається із таких пунктів:

– соціальним ідеалом є суспільство, що можливе лише як наслідок насильницької революції та руйнації попереднього державного ладу;

– держава є продуктом непримиренності класових суперечностей, вона виникає внаслідок класового розшарування в суспільстві та незалежно від форми є диктатурою панівного класу;

– державний апарат формується переважно з представників панівного класу;

– держава завжди антидемократична, позаяк ставить себе над суспільством, спирається на насилля й не обмежена жодним законом;

– жодних загальнолюдських і соціальних цінностей держава не захищає, провадячи політику, вигідну виключно для панівного класу, а демократія в капіталістичному суспільстві є демократією для багатих;

– держава буржуазного зразка, як і її елементи (парламентаризм, загальне виборче право, поділ влади та ін.), пролетаріатові не потрібні, вони повинні бути замінені пролетарською соціалістичною державою як знаряддя диктатури робітничого класу та найбіднішого селянства;

– диктатура, з одного боку, є справжньою диктатурою для експлуататорських класів, а з іншого – демократією для експлуатованих мас;

– до функцій соціалістичної держави належать: придушення опору (а в перспективі й ліквідація) експлуататорських класів; здійснення контролю за мірою праці, розподілом і споживанням; охорона суспільної власності на засоби виробництва; зміцнення нової дисципліни праці; залучення до справи керування країною якнайширших мас трудящих тощо;

– найефективнішою формою диктатури пролетаріату є Ради, що діють під керівництвом більшовицької партії;

– право – це політика панівних класів, що як чинне право втілюється в законах держав. Без примусу держави право не діє;

– право є засобом і знаряддям диктатури пролетаріату, необхідним для побудови соціалізму та комунізму;

– з переходом від першої до найвищої фази комуністичного суспільства держава та право мають повністю відмерти.

Продовженням більшовицької доктрини є погляди *Миколи Івановича Бухаріна* (1888–1938), який, за висловлюванням Леніна, був найвидатнішим теоретиком російської комуністичної партії та найвідомішим представником російського більшовизму у світі. Питання держави та права Бухарін розробляв насамперед у таких роботах: «Світове господарство й імперіалізм», «Теорія історії матеріалізму», «Вчення Маркса та його історичне значення» та ін.

Політична доктрина Бухаріна постає більш теоретичною, ніж праці Леніна, але зберігаються ті самі акценти на класовій сутності держави та права, класовій боротьбі. Важливе значення в історії Бухарін відводить насиллю, легітимізованому як принцип політичної практики. Радикальній критиці піддані всі західні та східні політичні доктрини й практики, заперечуються всі принципи права, державного устрою та політичні інститути (навіть демократія).

Бухарін спирався на думку Маркса про перспективи російської общинної державності й підтримав ідею про необхідність розглядати общину, артіль, комуну як складові компоненти механізму реальної передачі державної влади трудящим на місцях. Російський більшовик також активно проповідував думку про особливу роль масових організацій в управлінні державою, виступав за безпосередню активну участь трудящих у державному будівництві. «Радянська форма держави, – писав Бухарін, – є самоврядування мас, де всяка організація трудящих є складовою всього апарату».

У сфері державного будівництва Бухарін передбачав, що держава перестане бути «органом репресій», вона повинна буде забезпечити мир, необхідний для «співробітництва». Щодо терору, то «його час минув… Все мирно: в країні немає повстань, контрреволюційних актів, таємних змов». Трудящі повинні мати «перед собою радянський порядок, радянське право, радянський закон, а не радянське свавілля…», партія повинна буде, вважав він, відмовитися від насильства, а стояти за переконання.

Відмінними були погляди *Лева Давидовича Бронштейна (Троцького)* (1879–1940), що еволюціонував від планів насильницької революції, військового комунізму, негативного ставлення до власності до планово-ринкової економіки, забезпечення певної врівноваженості матеріальних інтересів робітників і селян як підоснови стабільності радянської держави. У зв'язку з перетворенням більшовицької влади у тоталітарну, гостро критикуючи засилля все зростаючої партбюрократії, її зрощення з державним апаратом, Троцький наприкінці життя намагався ревізувати більшовицьку доктрину, закликаючи до відновлення демократії, різноманітних проявів свободи. «Повалення бюрократії – це буде політична революція», – зазначав Троцький.

Засновником радянської ідеї пролетарського інтуїтивного права як революційної правосвідомості був *Михайло Рейснер* (1868–1928). Своє вчення він виклав у таких працях: «Християнська держава» (1898 р.), «Суспільне благо і абсолютизм» (1904 р.), «Держава» (у 2-х т., 1911–1912 рр.), «Право, наше право, чуже право, загальне право» (1925 р.) та інших. Погляди на державу і право Рейснера мали динамічний характер. На його думку, держава повинна добровільно пов'язувати себе нею ж створеними нормами права, які можуть бути сформульовані як «індивідуальні веління, односторонні й двосторонні норми». Відсутність або слабкість такого обмеження державної влади підсилює можливість опору з боку індивіда чи народу, який може знищити цю владу. Верховенство народу, захищеність його прав, обов'язковість сильного органу народного представництва, підпорядкованість особи самообмеженій державній владі в уявленні Рейснера є найважливішими ознаками правової держави. Він розглядав народ як суб'єкт права, а не об'єкт власності чи володіння, людей – як членів держави, а не кріпаків чи холопів, був переконаний, що народ, держава і державний народ – це одне й те саме.

Рейснер сформулював нову правову ідеологію, яка, на його думку, є визначеною економічними процесами, класовою боротьбою. Основними її засадами є те, що: 1) громадське життя організується за допомогою ідеологічних форм, які ґрунтуються на різних типах ідеологій та їх діалектиці; 2) ідеологічні викривлення й фальсифікації підпорядковані певним закономірностям, які виявляються в особливих соціальних методах сприйняття; 3) методи сприйняття та ідеологічної побудови є результатами соціальної психології; 4) соціальна психологія зумовлена економічним буттям та способом виробництва; 5) кожний клас у певну епоху і за наявності певних умов виробляє власний метод ідеологічної побудови, за допомогою якого і створює ідеологічні форми релігії, моралі, права, держави; 6) історично можна виокремити три основні типи класового методу ідеологічних побудов – містичні, естетико-романтичні та раціональні; 7) історичні форми класової держави є складною надбудовою за типом відомого синтезу, де ідеологія панівного класу переважає не лише за змістом, а й за своїм методом; 8) під час революції класові ідеології перебудовуються відповідно до економічної дійсності та класових інтересів.

Спираючись на такі теоретичні засади, Рейснер, слідуючи за наркомом освіти А. Луначарським, який запровадив поняття «інтуїтивне право трудящих», розвинув ідею «революційної правосвідомості», сформулював низку статей Конституції РРФСР 1918 р. і став першим теоретиком «пролетарського інтуїтивного права» та фундатором доктрини класового права, вироблюваного природним способом «у лавах пригніченої і експлуатованої маси» відповідно до її психіки, що стає складовою її панування після повалення експлуататорів. Саме тому Рейснер ототожнив поняття «пролетарське інститутивне право» і «право революційних мас». Уже на початку 20-х років XX ст. він запровадив поняття «соціалістичне право» та «соціологічний правопорядок».

Рейснер обґрунтовував важливість установчої влади в ініціюванні, обговоренні, підготовці «потрібної конституції» та її затвердженні. При цьому він акцентував на тому, що російська демократія має бути не тільки республіканською, а й союзною, оскільки під її крилом створюється союз братніх народів. Рейснеру належать тези: закон – об'єднувальна сила; «загальний закон стоїть вище від усіх»; місцеві закони

«поступаються законам всієї Росії»; акти адміністративної влади не можуть суперечити законам тощо. Він наголошував, що закон має бути охоронюваним судом, однак це залишилось поза увагою більшовицьких лідерів. Прогресивними для того часу були і його заклики ухвалювати першу конституцію шляхом всенародного голосування, розглядати народ, а не установчі збори як найвищу владу, встановити «надійний порядок» охорони конституції та інше.

Апологетом державно-правової ідеології більшовицького спрямування був *Йосип Віссаріонович Джугашвілі (Сталін)* (1879–1953). Вчення про державу та право викладене в його працях: «До питання ленінізму», «Про проект Конституції Союзу РСР», «Про діалектичний та історичний матеріалізм» та ін. Унаслідок спрощеного сприйняття соціального світу тексти праць Сталіна за змістом є догматичним тлумаченням державно-правових поглядів Маркса, Енгельса, Леніна. У них відсутні будь-які сумніви, рідкісними є гіпотези та їх обговорення, конструктивні опозиції опонентів. Праці Сталіна наскрізь пронизані вірою автора у власну правоту й непогрішність.

Сутність сталінських поглядів є такою:

– держава виникла в результаті розколу суспільства на ворожі класи та є машиною в руках панівного класу для придушення опору своїх класових супротивників;

– з просуванням країни до соціалізму класова боротьба загострюється;

– держава в майбутньому має відмерти, відбудеться це не через ослаблення, а через максимальне посилення її влади;

– демократія – це класова форма держави (у капіталістичному суспільстві це демократія для заможних, пролетарська ж демократія – демократія для трудящих);

– на першому місці в державі повинні стояти загальні інтереси мас, а вже потім – особисті;

– головним у диктатурі пролетаріату є керівництво партії (без диктатури партії неможлива диктатура пролетаріату).

Отже, політико-правова доктрина більшовизму (ленінізму), передусім є революційною теорією диктатури пролетаріату, яка характеризується ідейною заангажованістю, вождізмом, етатизмом, здатністю іти на будь-які жертви задля досягнення мети, месіанством.

Висновки

Таким чином, ідеї утопічного соціалізму розкривали пороки тогочасного суспільства, висували проєкти суспільно-державних перетворень, покликаних забезпечити соціальну рівність, справедливість і свободу окремої людини. Заслуга утопістів була в тому, що їм вдалося подолати вузькі межі буржуазного мислення, яке сприймало наявний соціальний порядок як єдино можливий. За всією наївністю пропонованих ними практичних дій і засобів реалізації проєктів погляди утопістів на людину, державу й ідеал суспільства майбутнього зберігають свою актуальність дотепер.

Що ж стосується марксизму, то слід зазначити, що його соціально-державна доктрина розкололася на дві концепції, які на практиці виявилися протилежними. Одна лінія, представлена марксистським партійним соціалізмом, очікувала, що еволюція капіталізму витворить класово свідомий пролетаріат, який набиратиме сили, доки не спроможеться перебрати на себе керівництво суспільством, яке до того часу стане політично структурованим і демократичним. Ця лінія породила європейську соціал-демократію. Інша лінія – ленінізм – повернулася до ранніх стадій Марксової теорії, згідно з якою комунізм є ідеалом інтелектуальної еліти чи пролетарської меншості, яке живе переважно в селянському середовищі, позбавленому ліберальних політичних прав і свобод. Для цієї лінії революція була реальністю і передумовою політичних, державних і економічних перетворень. Вона спиралася на Марксові зауваження про стратегію, придатну для комуністичних партій у відсталих суспільствах, наприклад, у Російській імперії. Керуючись саме цією теоретичною підосновою, більшовики здійснили революцію в Росії й побудували новий тип держави – тоталітарний соціалізм.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Чим відрізняється сучасне розуміння природного права від його трактування в епоху антифеодальних революцій? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Визначте три етапи розвитку марксизму.
3. Яким є ставлення марксизму до власності та її майбутнього?
4. Які соціальні фактори К. Маркс визначає як «базис» (первинні) та «надбудову» (вторинні)?
5. Як тлумачить марксизм пролетарську демократію?
6. Зробіть порівняльний аналіз прудонізму та бакунізму.
7. Яку тезу вклав у основу свого вчення Л. Гумплович?
8. Визначте, які два етапи формування держави та права називає Л. Гумплович?
9. Назвіть, яка форма держави, на думку А. Есмена, є більш придатною до сучасних умов.
10. Назвіть ключові чинники індивідуального права в теорії А. Есмена.
11. Яку школу права критикує Р. фон Ієринг?
12. Надайте визначення права Р. Штаммлера.
13. Поясніть, що розумів Р. Штаммлер під поняттям «природне право зі змінним змістом»?
14. Визначте аргументацію Г. Єллінека в доказі своєї теорії розокремлення держави та державного права.
15. Визначте ключову ідею Ф. Ніцше у трактуванні аристократичної влади.
16. Укладіть термінологічний словник соціальних понять М. Вебера. Надайте їх визначення.
17. Які функції соціалістичної держави наявні в доктрині В. І. Леніна.
18. Якою є сутність держави у вченні В. І. Леніна?
19. Здійсніть порівняльний аналіз політико-правових доктрин В. І. Леніна та Й. В. Сталіна.
20. Надайте тлумачення поняття М. Рейснера «інтуїтивне право трудящих».

Теми творчих робіт та есе

1. Ідеологічні засади марксизму.
2. Комуністична ідеологія: сенс та причини кризи.
3. Ленінська концепція держави та права.
4. Місце терору в марксистсько-ленінській концепції утвердження нового типу держави.
5. Погляди М. Рейснера на державу та правосуддя.
6. Політично-правові погляди Л. Д. Троцького.
7. Анархізм як антидержавна теорія.
8. Розвиток юридичного позитивізму в другій половині XIX ст.
9. Розвиток теорії природного права у другій половині XIX ст.
10. Державно-правові погляди Ф. Ніцше.

Додаткова література

Джерела

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілого. Київ : Основи, 1998. 534 с.
2. Ніцше Ф. Воля до влади. Київ : Дух і літера, 1998. 480 с.

Дослідження

3. Балацька О. Б. Типологія політичного насилля як складової сучасного політичного процесу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Історія. Політологія»*. 2015. Вип. 13–14. С. 172–182.
4. Бегей І. Анархізм: pro і contra. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації.* 2013. № 4 (34). С. 123–131.
5. Беседа Г. Р. Основні політико-правові ідеї марксизму та їх актуальність в умовах сьогодення. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави* : зб. мат. III-ї Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., Черкаси, 21 трав. 2020 р. / ред. кол.: Г. А. Волошкевич (відп. ред.), В. М. Мойсієнко, Ю. С. Кононенко. Черкаси, 2020. С. 5–12.
6. Бігун В. С. Ґустав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права.* 2004. Т. II.

7. Вергун О. Поняття бюрократії в творчрсті М. Вебера. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 7. С. 21–26.

8. Волинець В. В. Поняття функцій держави у правовій теорії Г. Єллінека: теоретико-методологічні аспекти. *Юридичний журнал «Право України»*. 2012. Вип. 7. С. 118–126.

9. Дунаєва Л. М. Анархістські вчення про сутність і значення самоврядування. *Наук. журнал. «Політикус»*. 2017. № 1. С. 6–10.

10. Жовтобрюх М. М. Неомарксизм як вираження правової культури європеїзму та сучасне концептуальне підґрунтя соціальної правової держави. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2013. № 1 (39). С. 21–25.

11. Ідеологія і утопія. Спадщина марксизму і сучасна політична реальність. Круглий стіл. *Філософська думка.* 2018. № 2. С. 6–67.

12. Ленк К., Гочеваром Р. К. Вебер. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. С. 437–451.

13. Малишев Б. Вчення Рудольфа фон Ієрінга про мету в праві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 82. С. 33–36.

14. Попович Т. П. Розуміння обов'язку Р. фон Ієрінгом у праці «Боротьба за право». *International scientific conference "New trends and unsolved issues in medicine"* : conference proceedings (July 29–30, 2022. Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 15–18.

15. Ряшко О. В., Ряшко В. І. Насильство як політико-правова програма у теоретичних концепціях марксизму та його соціальні наслідки. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 810. С. 147–152.

16. Сорокопуд М. Чисті типи політичного лідерства у теорії М. Вебера. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2015. № 7. С. 85–92.

17. Сухонос В. В., Бондаренко М. О. Анархія як політико правова доктрина. Історія та сучасність. *Організація наукових досліджень у сучасних умовах* : матеріали конференції (14–15 травня 2020 р.). Сіетл : KindleDP, 2020 С. 560–563.

18. Туренко О. С. Державно-правова теорія Михайло Рейснера. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Право»*. 2021. Вип. 10. С. 122–127.

19. Чернуха Т. Л. До проблеми самообмеження держави у философсько-правовій доктрині Георга Єллінека. *Наукові записки НаУКМА*. 2015. Т. 167 : Філософія та релігіознавство. С. 66–69.

20. Шеремет В. Ю. Марксизм, націоналізм та модернізаційні процеси у Східній Європі середини XIX–початку XX століття. *Universum Historiae et Archeologiae.* 2020. Vol. 3 (28). Iss. 2. P. 150–161.

21. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. Київ : 1998. 480 с.

22. Штамен Т. Маркс. *Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера* / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. С. 394–420.

23. Anter A. Die normative Kraft des Faktischen: das Staatverständnis Georg Jellineks. Nomos, 2004. 206 s.

24. Bernstorff J. Georg Jellinek and the Origins of Liberal Constitutionalism in International Law. *Goettingen Journal of International Law.* 2012. № 4. P. 659–675.

25. Jhering, Durkheim, Ehrlich. *Mizan Law Review*. 2010. Vol. 4. № 2. P. 348–354.

26. Kersten J. Georg Jellinek und die klassische Staatslehre. Tübingen : Mohr Siebeck, 2000. 535 s.

27. Maciel-Lima S. «The struggle for law»: a legal field opening rereading. *Revista Juridica*. 2017. Vol. 3. № 48. P. 411–427.

28. Nalbandian E. Introductory concepts on sociological jurisprudence: Seagle W. Rudolf von Jhering: or law as a means to an end. *The University of Chicago Law Review.* 1945. Vol. 13. P. 71–89.

29. Paulson S. Georg Jellinek: Beitgäge zu Leben und Werk. Tübingen: Mohr Siebeck, 2000. 410 s.

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах другої половини XIX ст.

Рудольф Фон Ієрінг (1818–1892)	
Основні праці	«Дух римського права на різних ступенях його розвитку» (1865), «Боротьба за право» (1872), «Мета у праві» (1883)
Критика історичної школи права	▪ Погоджувався з тезою історичної школи про закономірність розвитку права. ▪ Запропонував протилежне розуміння процесу розвитку права: право пов'язане із доцільною діяльністю людей, затверджується за допомогою боротьби, не є продуктом непритомного та мирного розвитку «народного духу». ▪ Право змінюється бурно, а не незамітно. ▪ Негативне ставлення до звичаїв. ▪ Піднесення ролі законодавця як свідомого творця права
Концепція боротьби за право	▪ Право довгий час розвивалося в умовах боротьби класів та станів, які намагалися у законодавстві закріпити свої інтереси. ▪ На сучасному етапі боротьби за право є необхідною доля відстоювання суб'єктивного права індивіда, порушеного іншою особою. ▪ Боротьба за право – обов'язок «правомочного» перед собою та суспільством. ▪ Для охорони інтересів суспільства необхідна держава – організована примусова влада. ▪ Примирення сторін є засобом вирішення правових конфліктів, але за умови, що обмеження прав не містить зневаги до особи
Соціологічна концепція права	▪ Запропонував вивчення права як діючий правопорядок. ▪ Право обумовлюється соціальною метою та інтересами. ▪ Право – сукупність життєвих умов суспільства у широкому сенсі, забезпечуваних зовнішнім примусом. ▪ Право має формальну та змістовну сторони. ▪ Формальна сторона: право – це норми, що забезпечуються державним примусом. ▪ Змістовна сторона: право – це сукупність загальних та індивідуальних інтересів та цілей. ▪ За допомогою норм права утворюється впорядкований захист соціальних відносин
Георг Еллінек (1851–1911)	
Основні праці	«Загальне вчення про державу» (1900), «Права меншості» (1898), «Право сучасної держави», «Система суб'єктивного відкритого права» (1892)
Теорія держави	▪ Вперше проаналізував державу не тільки з соціологічної, а й з юридичної точки зору (соціальні і юридичні методи)

Продовження

**Ліберальна політико-правова думка
в європейських країнах другої половини XIX ст.**

Теорія держави	▪ Держава – об'єкт науки державного права. ▪ Держава – складова частина і форми суспільства, що включає поряд з організованими формами суспільства (батьківщина, громада, церква, союзи, держава) форми неорганізованого спілкування (класи, національності, вільні професії). ▪ Опрацював теорію про правове самообмеження держави, вважаючи, що вона пов'язана із створюваним нею ж правом та низкою норм міжнародного права. ▪ Держава – співвідношення волевиявлення пануючих та підвладних. ▪ Державна влада повинна спиратись на переконаність народу в її правомірності
Захист меншості	▪ Проти посягання на одноосібні чи колективні права. ▪ Необмежене панування більшості є гнітом і деспотизмом
Право	▪ Суб'єктивне право – визнана і захищена правовим порядком правова міць людини, що спрямована на будь яке благо чи інтерес. ▪ Поділ суб'єктивного права на суб'єктивне приватне і суб'єктивне публічне. ▪ Суб'єктивне приватне право – домагання індивіда до інших індивідів, здатність розпорядження цими домаганнями. ▪ Основа суб'єктивного публічного права – відносини між державою та індивідом. ▪ Усі суб'єктивні права повинні бути захищеними в судовому та адміністративному порядку. ▪ Поставив питання про співвідношення права і моральності, як етичний мінімум
Герберт Спенсер (1820–1930)	
Основні праці	«Соціальна статика» (1851), «Засади психології» (1855), «Засади соціології» (1877–1896), «Особистість і держава» (1884)
Концепція органічного походження держави	▪ Держава розглядається як результат політичної еволюції суспільства як організму. ▪ Політична еволюція – це політична інтеграція і політична диференціація. ▪ Політична інтеграція пов'язана із зростанням населення, розуміється консолідація суспільства

Продовження

Ліберальна політико-правова думка в європейських країнах другої половини XIX ст.

Концепція органічного походження держави	▪ Політична диференціація неминуча там де «існує відомий зв'язок і відома постійність відносин між частинами агрегату» (первинна політична диференціація виникає в середині сім'ї, подальша пов'язана із завоюванням одних суспільств іншими)
Закон еволюції	▪ Людські суспільства поділені на військові і промислові. ▪ Військові: суспільства, що функціонують за зразком армії. Ознаки: державний централізм, ієрархія індивідів (юридична нерівність), загальний примус. ▪ Промислові: члени зайняті промисловою діяльністю, а не війнами, принцип рівності усіх перед законом, децентралізація влади, визнаються особисті права, відносини між індивідами виникають на основі добровільних угод. ▪ Суспільство воєнного типу змінюється на суспільство промислового типу – в цьому закономірність загальної соціально-політичної еволюції
Висхідний пункт для оцінки громадських структур	▪ Суспільство існує для блага всіх членів, а не члени існують для блага суспільства
Концепція правової держави	▪ Промислове суспільство викликає необхідність появи правової держави. ▪ За невтручання держави в економічне, соціальне, духовне життя суспільства. ▪ Обмежував державну владу невідчужуваними правами людини
Погляди на соціалізм	▪ Соціалізм створює більше труднощів, ніж здатен вирішити. ▪ Підпорядкування соціальних інтересів суспільним і громадська організація вимагають розширення примусової активності держави, зростання бюрократії і її широченних владних повноважень. ▪ Замість відмирання держави відбувається згуртування правлячої ієрархії, що живе за рахунок експлуатації трудящих. ▪ Класи не зникнуть, а лише відновляться. ▪ Соціалізм, якщо він виникне, виявиться тільки державним бюрократичним соціалізмом і ніяким інакше
Право	▪ Право – основа законодавства. ▪ Права людини не утворені державою. ▪ Права людини: на життя, на заняття своїми справами, на власність, свобода пересування, совісті, друку, підприємницької діяльності

Вчення про державу і право Карла Маркса і Фрідріха Енгельса

Основні праці К. Маркса	«Капітал», «Німецька ідеологія» (1846), «Маніфест Комуністичної партії» (1848) та багато ін.
Основні праці Ф. Енгельса	«Становище робітничого класу в Англії» (1845), співавтор «Маніфесту Комуністичної партії», багато ін.
Теорія зміни суспільно – економічних формацій	Одна формація змінюється іншою в результаті класової боротьби – соціальної революції: ▪ Первіснообщинний лад. ▪ Рабовласницький. ▪ Феодальний. ▪ Комуністичний. ▪ Капіталістичний
Походження держави	▪ Держава виникла в результаті розколу суспільства на класи і є машиною для придушення експлуатованого класу
Держава	▪ Політична організація панівних класів. ▪ Разом із правом є частиною надбудови. ▪ Зникне при комунізмі
Ознаки держави	▪ Територіальний поділ підданих держави. ▪ Наявність публічної влади. ▪ Класовий характер влади, яка відособлена від народу. ▪ Наявність матеріальних придатків, в'язниць, примусових установ. ▪ Податкова система. ▪ Апарат управління, який стає над суспільством
Етапи розвитку держави при комунізмі	▪ Соціалізм з державою диктатури пролетаріата. ▪ Комунізм – безкласове і бездержавне суспільство
Метод перебудови суспільства	▪ Революція
Наслідок перебудови суспільства	▪ Асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку усіх
Право	▪ Має класовий характер. ▪ Зброя в руках економічно і політично пануючого класу. ▪ Захищає інтереси пануючого класу від злочинів. ▪ Перехід до соціалістичного суспільства призведе до відмирання права (разом із державою): зникне потреба в примусовій системі соціальних норм

Держава і право в поглядах анархістів

Анархізм – вчення про устрій суспільного життя без держави. Головним завданням анархістів була максимальна свобода індивідів, досягти якої можна було лише виключивши усі форми насильства (політичну, економічну, ідеологічну) із суспільного життя.

П'єр Жозеф Прудон (1809–1865)	
Основні праці	«Що таке власність» (1840), «Війна та мир» (1861), «Принцип федералізму» (1863), «Політичні можливості робочого класу» (1864)
Держава	▪ Експлуататор суспільства, здійснює тотальний нагляд за всіма діями людей. ▪ Держава зв'язує людей своїм правом, шкодить людям. ▪ Влада і закони – вирішальні чинники розвитку суспільства, але несумісні зі свободою. ▪ Інститут приватної власності є несправедливим, власність і суспільство несумісні. ▪ Вищий ступінь досконалості суспільства – у безвладді: єднанні свободи з анархією
Ідеальне суспільство	▪ Федерація самостійних територіальних одиниць (асоціацій), зв'язаних взаємними угодами. ▪ Асоціації отримують індивідуальну і колективну свободу. ▪ Суспільство повністю деполітизоване. ▪ Замість уряду – академія наук, її постійний секретар – прем'єр-міністр
Макс Штірнер (1806–1856)	
Основні праці	«Єдиний і його власність» (1814), «Історія реакції» (1852) та ін.
Спрямованість в анархізмі	▪ Анархо-індивідуалізм
Основні положення вчення	▪ Будь-яка людина, яка хоче зберегти свою особистість, визнається ворогом держави. ▪ Право також чуже для людини, воно стоїть над особистістю Єдина реальність – «Я», «Єдиний», «Егоїст», тому слід турбуватись тільки не про державу, а про себе. ▪ Критика партій з тих же позицій: члени партії є безликими, з обмеженою волею. ▪ Самостійність партії обумовлює несамостійність її членів (через це не сприймав комунізм К. Маркса). ▪ Суспільний ідеал – «союз егоїстів»

Аристократична концепція держави і права Фр. В. Ніцше

Основні праці	«Так говорив Заратустра», «Грецька держава» (1883–1884), «Воля до влади» (1889–1901), «До генеалогії моралі» та ін.
Головні принципи вчення	▪ Кастовість, насильство, сила, воля, людина -це засіб вчення. ▪ Держава, право, законодавство, політика складають засоби боротьби сил і воль
Походження держави	▪ Критикував існуючі концепції походження держави. ▪ Визнавав лише насильницький метод утворення держави як продовження насильницького соціального прогресу
Держава	▪ Знаряддя для створення піраміди влади, підпорядкування. ▪ Засіб народження привілейованої культурної людини, яка панує над масою інших людей. ▪ Досконала держава послаблює людство і перешкоджає появі генія
Форми держави	▪ Критикував демократію як деградуючу форму держави. ▪ Виступав за аристократичну державність – нову аристократію. ▪ Аристократична держава – теплиця для високої культури і сильної породи людей
Елітарна Концепція Устрою «здорового суспільства»	«Здорове суспільство» складається з: – «вищої касти»: вожді, керівники, генії; – виконавців волі «вищої касти»: стражі права, порядку, безпеки; – решти маси «посередності»: їх самою – природою призначено бути «суспільною користю, колесом, функцією
Право	▪ Є похідним від волі, влади, сили. ▪ Відкидав ідеї свободи і рівності. ▪ Обґрунтовував правомірність привілеїв, переваг і нерівності. ▪ Наявність прав у індивіду залежить від обсягу його волі до влади, інстинкту до панування. ▪ Справжнє природне право – результат війни і перемоги, що створює аристократично-кастовий правопорядок. ▪ Справедливість полягає в тому, що люди не рівні. ▪ Правова справедливість виходить із принципу нерівності правових домагань різних індивідів. ▪ Писане право (закони) – проекція, фікція, яким приписується уявна реальність
Злочини і покарання	▪ Той, хто карається, не заслуговує покарання: покарання застосовується лише як засіб відвернути інших від вчинення злочину. ▪ Кримінальне покарання – помста відсталого суспільства злочинцю

Продовження

Аристократична концепція держави і права Фр. В. Ніцше

Злочини і покарання	▪ Зі зростанням влади і свідомості кримінальне право завжди пом'якшується. ▪ Суспільство, що усвідомлює власну могутність, може залишити безкарним того, хто завдає йому шкоди
Перспективи людства	▪ Майбутнє людства – в руках надлюдини. ▪ Надлюдина – законодавець, що стоїть вище моралі і релігії, політичний геній, який являє собою крайній індивідуалізм, його зброя – неправда, насильство, найбезсоромніший егоїзм. ▪ Завдання «великої політики» – створення міжнародного союзу сильних, здатних відтворити світову культуру, керувати нею і охороняти її. ▪ Право не зникне, стане новою формою примусу для слабких і знаряддям для панування сильних

Тема № 7.
ЄВРОПЕЙСЬКІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ XX–ПОЧАТКУ XXI СТ.

Питання до теми:

1. Правові ідеї солідаризму та інституціоналізму (Л. Дюгі, М. Оріу)
2. Елітарні теорії держави (Г. Моска, В. Парето)
3. Політико-правові вчення націонал-соціалізму
4. Державно-правова концепція юридичного позитивізму
   4.1. Нормативізм Г. Кельзена.
   4.2. Юридичний позитивізм Х. Харта.
5. Соціологічна юриспруденція (Є. Ерліх, Р. Паунд)
6. Теорія природного права:
   6.1. Неотомізм (Ж. Марітен).
   6.2. Теорія справедливості Дж. Роулза.
   6.3. Правова концепція Дж. Фінніса.
7. Неоліберальні концепції держави (Дж. Кейнс, Ф. Ґайєк)
8. Концепції соціальної держави і політики загального благоденства (Г. Мюрдаль)
9. Державно-правова думка кінця XX–початку XXI ст. (П. Рікер, Дж. Сарторі, Р. Дворкін)

Особливою рисою політико-правової думки XX – початку XXI ст. є те, що в ній немає єдиного генерального напряму, а існує плюралізм поглядів, теорій і тенденцій. Зокрема, XX ст. породило численні спроби відобразити доктрину природного права і пристосувати її до нових умов. Увага до природного права значно посилилася і набула особливої актуальності у перші десять років після Другої світової війни у зв'язку з антиправовою ідеологією та практикою тоталітаризму – націонал-соціалізму, а згодом більшовизму. Саме в той час формувалися нові уявлення про природне право, помітно обновлялися старі й складалися нові природно-правові концепції.

У сучасній політичній та правовій думці помітного розвитку досяг соціологізм, з позиції якого право повинно розглядатися не як статичний набір норм, а як процес, соціальна дія людей. Право здійснюється в судах, адміністративних закладах, органах примусового виконання судових рішень тощо. Отже, воно реалізується у процесі тлумачення, застосування і створення соціальних норм, є актуалізованим юридичною силою дії, забезпеченої правовою санкцією політично організованого суспільства.

Суттєвих змін у XX ст. зазнає і юридичний позитивізм, який трансформувався в неопозитивізм. Виникла низка напрямів у рамках розвитку попередньої аналітичної юриспруденції, сформувались і набули досить значного поширення деякі нові юридично-позитивістські підходи до права (лінгвістичні, юридично-логічні, структуралістські). Основною метою державно-правових досліджень цього періоду стало пояснення мотивів і чинників, що впливають на політико-правову поведінку окремих людей і соціальних норм. Необхідність систематизації та кардинального переосмислення політико-правового досвіду в другій пол. XX ст. зумовила виникнення порівняльного правознавства, новітні тлумачення теорії та практики конституціоналізму, аналіз підвалин соціально-правової держави, дослідження політико-правових цінностей, з'ясування специфіки розвитку конституційної юстиції.

1. Правові ідеї солідаризму та інституціоналізму

Ідея солідаризму, оформлена в соціологічній доктрині О. Конта про суспільство як єдність цілого, набула значного поширення наприкінці XIX–XX ст. Прихильники солідаризму скептично ставилися до суб'єктивних прав як таких, що роз'єднують членів суспільства, додають йому атомарного характеру. На відміну від соціалістів, які закликали

до повалення буржуазії та революційного звільнення пролетаріату, вони вважали ці класи взаємозалежними і однаково необхідними для суспільного виробництва.

Висунуте засновником соціології О. Контом поняття «солідарність» одержало розвиток у роботах французького соціолога-позитивіста *Еміля Дюркгейма* (1858–1917). Він доводив, що класова структура суспільства обумовлена поділом праці й тотожна йому, а отже, класи, у т. ч. буржуазія і пролетаріат, повинні спільно й солідарно працювати в системі суспільного виробництва. Право є не що інше, як «безпосередній результат соціальних чинників».

З обґрунтуванням класової солідарності виступив на початку XX ст. французький соціолог і теоретик права *Леон Дюгі* (1859–1928). У працях «Держава, об'єктивне право і позитивний закон», «Суспільство, особистість і держава» та інших він обґрунтував закономірності нерівності людей, поділу суспільства на класи, кожен із яких виконує соціально необхідну функцію, чим і зумовлена соціальна солідарність. «Злочином є проповідувати боротьбу класів, – писав Дюгі, – і я думаю, що ніяким чином ми не йдемо до знищення одного класу іншим, а, навпаки, до режиму координації та ієрархії класів».

Відкидаючи революційний синдикалізм, який закликав робітників до насильства і страйків на захист своїх професійних інтересів, Дюгі визнавав корисність мирного синдикалізму, організацій «з визначеною юридичною структурою, що складаються з людей, уже об'єднаних спільністю соціальної роботи і професійних інтересів». Синдикати, на його думку, дають надійну гарантію від сваволі правителів. Органічною формою цієї сили опору може бути професійне представництво в парламенті й інших представницьких установах. Майбутнє суспільство, як вважає Дюгі, пов'язане із синдикалістськими групами, значно інтегрованими, які увійдуть у федерації за професіями, наділеними політичним представництвом, що забезпечить обмеження влади уряду. Завдяки прийнятому за взаємною згодою регламенту, яким будуть визначені відносини між класами, послабиться або й припиниться класова боротьба.

Іншим перетворенням стане, як писав Дюгі, знищення права власності. Воно «поступиться місцем поняттю власності як соціальної функції». Власність залишиться приватною не як суб'єктивне право індивіда, а як його обов'язок вільно, повно і досконало виконувати соціальну функцію власності. Таким чином, юрист пропонував замінити поняття суб'єктивного права на поняття соціальної функції й обов'язку. На відміну від О. Конта, котрий вважав право пережитком, Дюгі визнавав необхідність права у промисловому суспільстві прав і договорів синдикатів. Усвідомлений факт солідарності породжує соціальну норму, яка дисциплінує суспільство. Вона стоїть вище держави і позитивних законів, що лише слугують її здійсненню.

«Норма права покладає на всіх обов'язки не робити нічого, що суперечить суспільній солідарності, і робити все для розвитку цієї солідарності». Соціальна норма стане «органічним законом громадського життя».

Отже, держава в її колишній формі, за Дюгі, зникне. Її місце посяде новий лад – «більш гнучкий, більш гуманний, який більше захищає індивіда», з новою системою прав колективів і прав індивідів. У його основі два моменти: децентралізація, федералізм класів, організованих у синдикати; соціальна норма, заснована на факті взаємної залежності й солідарності. Те й інше обмежуватиме недіяльність правлячих кіл і зобов'язуватиме державу до позитивних дій. Сама держава стане системою публічних служб, що існують у суспільстві й обслуговують її. Концепція «корпоративної» держави Дюгі містила вимогу ліквідувати парламентаризм, загальне виборче право і замінити його на пряме професійно-корпоративним представництвом усіх професійних груп населення в органах державної влади. Його ідеями скористалися італійські та німецькі фашисти, що спричинило падіння авторитету дюгізму.

Найвідомішими представниками теорії інституціоналізму є французькі вчені *Моріус Оріу* (1856–1929) (праця «Основи публічного права») та *Моріус Дюверже* (1917–1999) (праця «Політичні інституції і конституційне право»), які розглядали суспільство як конгломерат різних інституцій, тобто різноманітних груп людей. Державу проголошено лише одним,

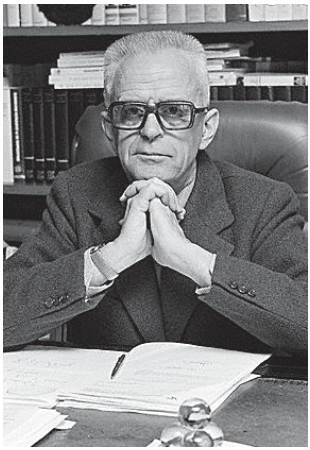

до того ж необов'язковим інститутом політичної влади з-поміж інших.

Стверджується, що право створює не держава, а всі суспільні інституції разом. Інституціоналізм позбавляє державу монополії не тільки на політичну владу, але й на право, висуває на передній план формулу «немає суспільства без права», стверджуючи, що право держава не створює. Право – продукт «юридичного досвіду» всіх суспільних інститутів. Завдання держави – лише технічне оформлення того права, яке вже сформувалося. Та якщо держава внаслідок якихось обставин не закріпила правил, створених різними інституціями, вони все ж є правом.

Багато раціональних положень інституціоналізму, що були пізніше перейняті практикою державного будівництва та правового життя, розвинені далі. Це, зокрема: а) намагання позбавити державу монополії на створення правових норм; б) звернення до суспільства як до творця права, а до держави – тільки як до його фіксатора.

2. Елітарні теорії держави

Термін «еліта» позначає групу людей, що включає кращих представників своєї соціальної групи. Юридична наука оперує поняттям «політична еліта», яке позначає групу людей, здатних до керівництва поведінкою інших людей. Ідея елітизму має давнє походження. Достатньо пригадати концепції Платона, Вольтера, які в різних варіантах пропагували правління кращих, обізнаних на противагу демократії як некомпетентному правлінню.

Одним із родоначальників сучасної теорії еліт є італійський юрист *Гаетано Моска* (1858–1941). Головна його праця «Основи політичної науки». Теорія еліт ґрунтується на ідеї нездатності широких мас населення до управління державою. Згідно з цією теорією, політика – це сфера боротьби двох протилежних груп: панівної меншості (еліти),

що заволоділа державою та вирізняється організованістю, і підпорядкованої їй більшості (решти населення країни). При цьому демократія розглядається як утопія, міраж, у гонитві за яким некомпетентні маси населення стають інструментом у руках демагогів і сприяють утвердженню диктатур, якими, зокрема, є соціалізм і фашизм. Отож, Моска пов'язував свободу людства не з демократією, а з компетентною правлячою елітою.

Вільфредо Парето (1848–1923) у своїй праці «Трактат із загальної соціології» стверджував, що державою, суспільством завжди править еліта. Вона утворюється в трьох провідних сферах – політичній, економічній, інтелектуальній – через висування індивідів, які досягли найвищих показників у своєму середовищі та сфері діяльності. Однак унаслідок того, що кожна правляча еліта рано чи пізно заспокоюється на досягнутому, втрачає своєї найкращі якості, творчу енергію, вона вироджується. У суспільстві з'являється нова потенційна еліта, що прямує до влади. Проте панівна еліта добровільно владу не віддає. Тож «циркуляція» еліт відбувається зазвичай насильницьким шляхом, через революції, що загалом корисно для суспільства, позаяк із припиненням циркуляції відбувається занепад усієї нації.

3. Політико-правові вчення націонал-соціалізму

Європейський націонал-соціалізм виник у Італії на поч. 20-х рр. XX ст. і має дві інші назви: фашизм та нацизм. Фашизм – більш широка назва, яка охоплює спочатку

італійський націонал-соціалістичний рух, а згодом і політичні режими країн Північної та Південно-Східної Європи. Нацизм усвідомлюється як суто німецький рух, що походить від назви Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) і характеризується крайнім радикалізмом, антилюдською ідеологією. Втім обидва рухи мають єдині ідеологічні витоки і теоретично можуть розглядатися разом.

Слід зазначити, що націонал-соціалізм виробив особливий тип нацистської ідеології, що втілював конгломерат ідей державного соціалізму, етатизму, націоналізму, расизму, мілітаризму. Головним ідеологом нацистської політики був Адольф Гітлер (Шикльгрубер, 1889–1945), який у книзі «Моя боротьба» обґрунтовував ідеї зверхності арійської раси (німців) над іншими народами, пропонував культ сили, людиноненависництва, боротьби за розширення «життєвого простору» для «вищої раси». Загалом же зміст книги Гітлера становить еклектичне поєднання ідей Й. Г. Фіхте, расистів Ж. А. Гобіно та Х. С. Чемберлена, проповідника насильницьких війн Г. Трейчке і запозичень ідей німецьких філософів А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, О. Шпенглера.

Ключовими ідеями націонал-соціалізму стосовно держави були:

– расово-етнічна теорія, згідно з якою виділяли народи «культуротворчі» (німці, італійці, англійці та інші), «культуропідтримуючі» (слов'яни та інші) та «культуроруйнівні» (негри, євреї, цигани), тобто людей поділяли за біосоціальними ознаками;

– історію людства фашизм проголошував одвічною боротьбою «культуротворчих» рас із неповноцінними расами;

– основне завдання держави – забезпечення процвітання панівної раси, поширення її «життєвого простору»;

– заперечення цінностей демократії, парламентаризму і лібералізму як такі, що розбурхують давні інстинкти людини і стоять на заваді досягненню єдності нації;

– проголошуючи державу «живою організацією», прибічники течії вважали ідеалом суспільного ладу тоталітарну державу;

– обґрунтування злиття держави та фашистської партії, що не повинні бути пов'язаними правом, а мають здійснювати свою діяльність, керуючись, насамперед, ідеологічними настановами;

– керівництво нацистською державою передбачалося вождем-фюрером – кращим із кращих, найобдарованішим і найдоблеснішим із усіх. У ньому втілена доля всього народу. Вождь і народ єдині;

– освячувалася централізована бюрократична ієрархія, підйом якої вгору надавав право претендувати на вищі та навіть абсолютні істини.

Націонал-соціалізм виробив власну концепцію праворозуміння, яка зводиться до таких тезисів:

– право утворювальним фактором права нації є національний дух;

– немає ніякого «природного права» особи, існує лише народно-расове, детерміноване расою право;

– існує лише «арійське» право;

– тільки «третій рейх», його «народна спільність» може створити «загальну правову рівність»;

– єдиним та істинним творцем права є фюрер, його воля.

Одним із прибічників націонал-соціалізму був консервативний мислитель, правознавець, член НСДАП Карл Шмитт (1888–1985), котрий, спираючись на політичну теорію Т. Гоббса, сформулював концепцію «тотальної держави», покликаної утверджувати єдність нації-держави.

4. Державно-правова концепція юридичного позитивізму

Юридичний позитивізм, який започаткував свою історію з правового вчення Дж. Остіна, набув розвитку в нормативній теорії Г. Кельзена та лінгвістичній концепції Х. Харта.

4.1. Нормативізм Г. Кельзена. Новою формою юридичного позитивізму є нормативізм австрійського юриста *Ганса Кельзена* (1881–1973), який виклав своє вчення в працях «Проблема суверенітету і теорія державного права» (1920 р.), «Чиста теорія права» (1934 р.), «Загальна теорія права і держави» (1945 р.) та ін.

Дотримуючись основної ідеї неокантіанства щодо розокремлення наук про суще і наук про належне, Кельзен відносив до першої групи природничі науки, історію та всі дисципліни, які вивчають явища природи і феномени суспільного життя з метою встановлення причино-наслідкових зв'язків. Їх головним принципом є принцип об'єктивної причинності. До другої групи Кельзен відносив етику і юриспруденцію, які вивчають нормативно зумовлені відносини в суспільстві, іншими словами, механізми і способи соціальної регламентації поведінки людей; їх головним принципом є принцип відносності. Кельзен вважав, що надійним критерієм, який дозволяє протиставити природу суспільству і природничі науки суспільним, є визначення права як нормативного порядку, вираженого в законах і актах і здійснюваного в разі потреби примусово.

Дослідник дійшов висновку, що загальне вчення про право, будучи теорією, прагне відповісти на питання, що є право і яким воно є в його специфічно нормативному значенні, з його внутрішнього боку, але не яким воно має бути або створюватися. Юриспруденція абсолютно некритично «розширилася» за рахунок психології та соціології, етики й політичної теорії, писав Кельзен. Таке розширення можна пояснити тим, що ці науки мають справу з предметами, які, безперечно, тісно пов'язані з правом. І якщо чисте вчення про право бажає відокремити пізнання права від суміжних дисциплін, то зовсім не тому, що воно не заперечує цей зв'язок, але тому, що воно хоче уникнути методичного синкретизму, який затемняє єство правознавства і підкуповує межі, призначені йому природою його предмета. Чиста теорія права також відкидає будь-що, що не витікає із власне закону. Норма права або відповідає нормі права більш високого рангу, або взагалі не існує як норма права.

Загальним витоком різноманітних видів права, за Кельзеном, є основна норма, що не зафіксована в жодних юридичних

текстах – це «трансцендентально-логічний постулат», який наказує: «Слід поводитися так, як наказує конституція» (конкретна конституція певної держави). При цьому не має значення зміст безпосередньо конституції або створеного на її основі державного правопорядку: не важливо, наскільки він справедливий, чи забезпечує він стан відносного миру в межах конструйованого співтовариства.

Визначаючи законопорядок як ієрархічну нормативну форму, яка має охоплювати всі види поведінки людини, і виключаючи мінімум свободи, не доступного регулюванню, філософ стверджував, що значення правопорядку – не примушення до виконання наказів, а санкції або, іншими словами, акти примушення – «позбавлення життя, здоров'я, свободи, матеріальних та інших благ, заподіюється за необхідності – із застосуванням фізичної сили, тобто примусово». Отже, вчений пов'язує настання санкції із законозастосовним рішенням судових і адміністративних органів, а не просто із законом як таким. Звівши значення правопорядку до санкцій, мислитель тим самим наполягає на первинності правових обов'язків і вторинності, похідному характері правомочності, яка виражає міру свободи суб'єктів. Поняття «суб'єктивне право», якщо дотримуватися суто наукового підходу, за Кельзеном, є надмірним для опису правової ситуації. Оскільки далеко не всі домагання, суспільні обов'язки прийнято називати правами (наприклад, є обов'язки не вбивати, не красти та ін., але не існує прав не бути вбитим або обкраденим).

Запроваджуючи поняття «суб'єктивного приватного права в технічному значенні», Кельзен говорить усе ж про можливість суб'єкта подати позов і вимагати застосування санкції в суді, якщо наявного по відношенню до нього обов'язку з боку іншої особи або адміністративного органу не виконано. Як первинні права Кельзен виділяє також політичні права – виборче право і право члена законодавчого збору брати участь у створенні правових норм.

Конституційні гарантії рівності перед законом, недоторканості власності, свободи особи і слова і тощо як таке, що не утворюють суб'єктивних прав: ні відображених прав, ні суб'єктивних приватних прав у технічному сенсі, «це, точніше, заборони порушувати гарантовані свободи за допомогою законів, тобто скасовувати або обмежувати ці свободи». Кельзен

заперечує можливість існування невід'ємних природних прав людини. Свого роду невідчужувана свобода, тобто сфера людського існування, де немає ні заборон, ні розпоряджень, – це, на думку Кельзена, не природжене, природне право людини, але наслідок того, що можливості позитивно регулювати поведінку людини «технічно обмежені». Тому навіть за тоталітарних режимів цей мінімум свободи зберігається.

4.2. Юридичний позитивізм Х. Харта. Різновидом юридичного позитивізму другої половини XX ст. була концепція англійського правознавця, творця лінгвістичної теорії права *Х'юберта Харта* (1907–1992). У книзі «Концепція права» (1961 р.) він, підтверджуючи неспроможність елементарної моделі права Дж. Остіна як веління суверена, так само рішуче відокремлював право від моралі. На його думку, право підлягає вивченню як система логічно взаємопов'язаних норм («первинних» і «вторинних» правил – законодавчих установлень, правил визнання, правил змінення і правил винесення судового рішення), у межах якої будь-яке юридично значуще рішення може бути виведене за допомогою логічних операцій без звернення до соціальних, політичних і моральних обґрунтувань. Отож проблема справедливості чи несправедливості позитивного закону перебуває поза сферою правознавства. Згодом погляди Харта на право еволюціонували. Зокрема, він визнав, що розвиток права і моралі взаємозалежний, а концепції природного права не ворожі юридичному позитивізму.

У своєму вченні про право Харт виходить із позиції, яку проголошував ще Т. Гоббс: суспільство не є клубом самогубців, мінімальною метою суспільного життя його є виживання людини. Розумні й необхідні правила цього виживання (захист особистості, власності тощо) становлять собою право і мораль. Відповідність між правом та мораллю передбачає схожість і відмінність. Згідно з Хартом, право становить собою сукупність соціальних норм. Соціальність правових норм набуває двох форм: 1) вони спрямовані на врегулювання суспільних

відносин і 2) вони самі виникають із соціальної практики. У цьому сенсі правові норми схожі з нормами моралі, позаяк і ті й інші зобов'язують людей до визначеної лінії поведінки.

Розбіжність між ними полягає в характері накладення обов'язків та в засобах вирішення конфліктів, викликаних дотриманням норм. Право забезпечене примусовою санкцією, яка гарантує захист правослухняним індивідам від правопорушників.

Система права, за Хартом, ієрархічна, але трактування ієрархії норм у нього відмінне від класичного. Він розглядає первинні та вторинні правові норми. Первинні норми є законодавчими веліннями суверенного органу, які породжують обов'язки адресатів норм. Вони пов'язані із загрозою санкції від забороненої поведінки. Такими є, наприклад, норми кримінального і деліктного права. Вторинні правові норми мають три різновиди: правила рішення (процесуальні правила), правила змінення, правила визнання. Процесуальними правилами визначена компетенція та дії осіб, яки виносять офіційні юридичні рішення і забезпечують їх виконання. Правила змін мають приватний та публічний аспект. Приватні правила змін надають індивідам можливість будувати взаємні правові відносини за допомогою укладення угод. Публічними правилами змін визначений порядок примусу нових нормативних актів та внесення змін до вже наявних.

Правила визнання є найбільш заплутаною частиною концепції Харта. Вони визначають, якими повинні бути всі інші правила, щоб їх було можливо структурувати в систему права. Правові норми є такими, якщо вони виходять із загальновизнаного і в цій якості сприйманого джерела права. Прикладом такої відповідності правилу визнання Харт визначав Конституцію США, не кодифіковану конституцію Великої Британії. Правила визнання, за думкою Харта, надають системі права «критерію дієвості», вони є тим стрижнем, навколо якого відбудовується система права. Водночас правила визнання неможливо чітко сформулювати, оцінити чи впливати на них неможливо. Вони існують, тому що існують: якщо правова система функціонує, отже, правила визнання діють.

І навпаки: система права діє ефективно тільки у випадку поєднання первинних та вторинних правил. Інакше кажучи, тільки тоді, коли

первинні правила створюються відповідно до вторинних, передусім до правил визнання.

5. Соціологічна юриспруденція (Є. Ерліх, Р. Паунд)

Юридичний позитивізм з його беззаперечним культом позитивного закону, який виник в епоху «класичного» капіталізму, в епоху імперіалізму втрачав своє значення. На межі XIX–XX ст. із претензіями на панівне в юриспруденції становище виступила його ідеологічна протилежність – новий напрям, який прагнув обґрунтувати вільний розсуд судді та органів адміністрації. На думку представників нового напряму – «руху за вільне право», право не може бути зведене до норм закону. Вони обґрунтовували необхідність розроблення широкої концепції права, що виводить право далеко за межі закону.

Представники школи «вільного права» стверджували, що закон «ще не є чинне право». Усе, що законодавець здатен створити, – це лише план, нарис майбутнього бажаного правопорядку. В законі неминучі прогалини, до того ж закон – не єдиний виток права. Вони закликали шукати право в житті, суспільних відносинах, у правосвідомості, відчутті справедливості, в емоціях, психології суспільства. Особливої ваги і значення правознавці цього напряму надавали діяльності суддів, їх вільному переконанню. На їхню думку, застосування права підпорядковане не тільки правилам логіки, але і відчуттям, інтуїції юристів.

Відомим представником школи «вільного права» був австрійський правознавець *Євген Ерліх* (1862–1922) – автор праць «Основи соціології права» (1913 р.), «Юридична логіка» (1918 р.) та інших.

Ерліх виступав проти юридичного позитивізму, який розглядав право як сукупність юридичних норм, прийнятих державою та не пов'язаних із суспільством, його

економічними умовами та іншими соціальними чинниками. Такий підхід, на його погляд, був недостатнім і ненауковим. Щоб повністю розкрити сутність права, правова наука повинна бути не тільки історичною, а й соціологічною. Недоцільно обмежувати правову науку дослідженням лише тексту закону та його техніко-правового застосування. Вчений приділяв значну увагу не тільки вивченню законодавства, а й дослідженню звичаєвого права, судової практики, проявів господарського життя, намагався узагальнити їх із позиції свого соціологічного світогляду, встановити зв'язки між усіма цими проявами і створити узагальнене пізнання правової дійсності.

Право, на думку Ерліха, розкривається в подвійному порядку: один містить норми, вироблювані під час вирішення спорів, другий – норми, за якими здійснюється повсякденна людська діяльність. Перші він називав нормами рішень, другі – нормами організаційними, а також суспільним правом. Останнє набуває вираження безпосередньо через суспільні сили, а правові положення виникають завдяки судовим рішенням і закону. Порядок, установлюваний автоматично, суперечить правопорядку, створюваному через правові положення, і тільки через діяльність суду і державних установ упроваджується в життя. Лише норми, які містять обидва ці порядки, як застерігав Ерліх, фактично утворюють ціле право суспільства.

Суспільство правознавець розумів як сукупність людських союзів, котрі він розподіляв на генетичні та нові. Генетичні союзи – це рід, сім'я. У примітивних суспільствах ці самобутні союзи були єдиними організованими групами, з об'єднанням яких згодом утворювалася держава. Ці об'єднання виконували всі суспільні завдання, будучи водночас господарськими, релігійними, військовими та правовими союзами. «Відтепер ці завдання, – вважав Ерліх, – беруть на себе нові союзи». До них він відносив магістрати, державу, релігійні об'єднання, політичні партії, які переслідують певну корисну мету, громадські об'єднання і виробничі спілки в сільському господарстві тощо. Отже, Ерліх розумів суспільство не як сукупність окремих індивідів, а як комплекс перетинання людських союзів. Тому, щоб зрозуміти джерела, розвиток і сутність права, необхідно, насамперед, вивчити порядок, який існує в союзах, а власне право слід шукати в нормах, якими

визначено внутрішню будову союзу, в договорах і статусах, розроблених за допомогою узгоджень. «Кожна організація, – доводить Ерліх, – має свій порядок, власне право, яке вона створює без держави». Правом є норми, що уставилися в суспільстві як такі та випливають із безпосереднього спостереження життя, торгівлі, звичаїв, із організаційних та статутних положень різноманітних союзів, визначених законом.

Право Ерліх розумів як внутрішній порядок людських союзів, але він не вважав його єдиною організаційною формою суспільства, оскільки громадський союз складається з окремої спілки людей, для яких і їхньої повсякденної діяльності стають загальновизнаними різні правила. Тож, очевидно, що право постає лише одним із небагатьох об'єднувальних порядків. Не менш важливими в діяльності людей є, на думку Ерліха, і правила моралі, догми релігії, звичаї, правила честі, моди та ін. Усі ці правила за змістом і формою – не що інше як абстрактні накази чи заборони, належні до форми регулювання суспільного життя і союзів. Отож, мислитель висновує, що організація союзу складається з норм дій, а право є тільки складником цих норм; правові й неправові норми за характером є однорідними, позаяк вони є правилами людських дій, а отже, наділені організаційними функціями.

Розглядаючи відмінність між правовими і неправовими нормами, правознавець дійшов висновку, що правові й неправові норми близькі за сутністю, а згодом узагалі відкинув їх юридичне розмежування та єдиним істинним правом проголосив «живе» право, що є нібито загальним знаменником для всіх норм. «Живому» праву суспільних союзів він протиставляв правове установлення – офіційне, сформульоване в законі або кодексі, узагальнене відображення «живої» правової норми. Приписи закону тільки тоді стають нормою права у первинному сенсі слова, коли вони дійсно застосовуються, фактично впорядковують суспільні відносини. Шлях від «живої» фактично діючої норми до правового установлення кодексів – дуже довгий, як вважав Ерліх. Нормування за допомогою закону, а тим більше кодифікації – пізніша стадія розвитку права. Їй передує право юристів, яке спирається на рішення та прецеденти судів. Найбільшу роль у справі відшукання «живого» права Ерліх відводив суддівській та позасуддівській діяльності.

Що стосується державного права, то саме воно є пізнішим явищем порівняно з правом суспільним і правом юристів. Державне право існує в наказах держави своїм органам влади. Щоб стати дієвим державним наказом, воно вимагає виникнення державного судовиконання, державних установ із освіченими державними чиновниками, які спираються на централізовані засоби влади. Із цього слід розуміти, що дієвість норм державного права, на відміну від норм права, залежить від державного примусу до виконання.

Усе зазначене вище спонукало Ерліха до висновку, що «живе» право є тим, «що входить у життя, стає живою нормою, все інше є лише голе вчення, норми рішення, догма або теорія». Тільки право, викристалізовуване в процесі суспільного життя як живий порядок, ніким окремо не приписаний, однак такий, що всякчас відповідає запитам життя, і є справжнім регулятором суспільних відносин.

Американський учений *Раскоє Паунд* (1870–1864) у своїй 5-томній «Юриспруденції» (1959 р.) спирався на філософську концепцію прагматизму – вчення, в центрі якого теза про те, що істинність суджень перевіряється їхньою практичною значущістю. А практичною значимістю, корисністю прагматизм вважає те, що задовольняє індивідуальні інтереси особи, вигідні саме цій людині. Прагматичний підхід ґрунтується на ідеї плюралізму істин. Індивід може в кожний окремий момент використати лише ту істину, яка нині й тут ліпше за все «працює на нього».

Право, за вченням Паунда, – це засіб соціального контролю і забезпечення компромісу інтересів, воно є надкласовим інструментом соціальної солідарності. Спершу підґрунтям соціального контролю однаковою мірою були мораль, релігія і право, що перебували в неподільній єдності. З розвитком державності, зі зростанням ролі державних органів до них перейшла функція соціального контролю.

Але трактування права Паундом суттєво відрізняється від позиціонованого позитивістськими і нормативістськими школами (вони розуміють право як сукупність установлених лише державою абстрактних загальнообов'язкових правил поведінки). Юрист вирізнив три аспекти в понятті права: 1) право – високоспеціалізована форма соціального контролю в розвинутому, політично організованому суспільстві, здійснюваного систематичним і впорядкованим застосуванням сили такого суспільства. Іншими словами, це правопорядок; 2) право як сума авторитетних приписів і указівок, які слугують нормами для винесення судових і адміністративних рішень, так само, як і для поведінки індивідів. Створюють такі приписи не лише законодавчі органи як такі та навіть не стільки вони. Чимало авторитетних велінь надходить зі стін судів; 3) право – судовий і адміністративний процес, що відбувається в умовах правопорядку. Вважаючи за можливе об'єднати всі три аспекти, застосовуючи ідею соціального контролю, соціальної «інженерії», мислитель надав перевагу першому аспекту, розуміючи право переважно як правопорядок. І це не випадково, адже основною ланкою соціологічної юриспруденції вченого є протиставлення «права в законі», «книжкового права», «стабільного застиглого» закону – «праву в дії», динамічному правопорядку. В ім'я вимог «рухового» життя соціологічна юриспруденція Паунда і його послідовників виправдовувала також правотворчість суддів і адміністраторів усупереч закону.

Вихідні методологічні та політичні позиції прихильників соціологічного напряму були близькими до іншого напряму в юриспруденції – реалістичного. Правові реалісти – *К.Ллевеллін* (1893–1962) і *Дж. Френк* (1889–1957).

6. Теорія природного права

Вона зародилася в далеку давнину, але своєї кульмінації досягла в епоху буржуазних революцій. Її вихідним пунктом є теза про наявність у кожної людини невід'ємних прав і свобод, якими вона наділена природою, так як вона наділена розумом, пристрастями, устремліннями. Відповідно до таких поглядів, закони держави є дійсними і легітимними, якщо вони відповідають ідеальному праву.

Розуміння природного права у ХХ ст. істотно відрізняється від трактування буржуазних революцій. По-перше, на противагу доктринам минулого, сучасне правознавство розглядає людину не як відособленого індивіда, а як учасника різноманітних суспільних зв'язків. До переліку природних прав внесені не тільки невід'ємні права особистості, покликані гарантувати її незалежність від державної влади, але і політичні, соціально-економічні й культурні права людини, права соціальних спільнот (права народу, нації, національних меншин).

По-друге, спираючись на спадщину І. Канта і Р Штаммлера, абсолютним природним правом був оголошений початок справедливості – «природним правом зі змінним змістом», яке вміщує моральні та духовні цінності конкретного суспільства чи народу. Цей початок стали сприймати як вимогу справедливості й відповідного пристосування права до цінностей суспільства.

По-третє, вчення про природне право у ХХ ст., розвиваючи традиції філософського осмислення права, утворило кілька філософських течій – неокантіанство, неотомізм, персоналізм та інші, які є зближуваними в його трактуванні.

6.1. Неотомізм. Жак Марітен (1882–1973) – французький філософ і громадський діяч, один із видатних представників неотомізму, брав участь у розробленні Загальної декларації прав людини ООН (1948 р.), автор творів «Права людини і природний закон» (1942 р.), «Людина і держава» (1951 р.) та ін.

Марітен визначає право як неписаний закон. Це означає, що в силу самої людської природи існує «вказівка чи положення, яке людський розум може відкрити і відповідно до якого людська воля повинна діяти, щоб бути в згоді з необхідними цілями людської істоти». Природний закон, властивий кожній розумній істоті, повинен сприйматися

як писаний кодекс і стати еталоном будь-якого справедливого закону. Природний закон доповнює «ряд положень людського закону залежно від розмаїтості конкретних моментів і обставин», прийнятих людьми зобов'язань і прав у міру розвитку культури. Кожна епоха, – вважає він, – має свій історичний ідеал.

Витоки природно-правової концепції вчений убачав в античності й християнстві. Що ж до просвітителів, то вони, на думку Марітена, лише спотворили цей світлий ідеал. Сучасна епоха характеризується прагненням розширити й відновити розуміння природного права, що склалося в XVIII ст. Марітен критикував як капіталізм за дух збагачення і зневажання духу християнства, так і марксистський соціалізм за антирелігійність. Не визнавав Марітен і теократичної концепції держави. Історичний ідеал нового християнського світу, на його погляд, містить світську, а не сакральну концепцію. Участь людей у Божому промислі повинна відбуватися в активній формі й поєднуватися з досягненнями соціального прогресу.

Найбільше досягнення Марітена – це створення нової гуманістичної концепції, яку він назвав інтегральним гуманізмом. Мислитель розмежовував теоцентристський і антропоцентристський гуманізм. У першому випадку в центрі світу божественний початок, а життя людини оцінюється в категоріях гріховності. Другий вид гуманізму передбачає в центрі світу людину і виходить із «натуралістичної» концепції людської любові й свободи. Філософ запропонував власну класифікацію прав людини, розділивши їх на три види. Фундаментальні права особи містять: право на життя і особисту свободу, право одружуватися, право приватної власності та інші. Ці права є природними в істинному сенсі слова, бо кореняться в самій природі людини як вільної та духовної істоти.

Політичні права визначені законодавством країни, проте побічно вони залежать від природного права і є його продовженням, оскільки встановлення державної влади стає законом лише на основі відповідності природному праву. До політичних прав належать: право народу встановлювати конституцію держави і визначати форму правління, право громадян на активну участь у політичному житті, через іншого у виборах, право об'єднання, свобода висловів, рівність громадян перед законом і судом.

За поглядами Марітена, реалізація цих прав за допомогою церкви приведе до встановлення християнської демократії, тобто «по-християнськи влаштованої світської держави».

Соціальні права людини (права трудящого) охоплюють: право на працю, право об'єднання у профспілки, право на справедливу заробітну платню, право на соціальне забезпечення в разі безробіття або хвороби, через старість тощо. Трудящі мають право за відповідних умов брати участь в управлінні підприємством, стати його співвласниками. Визнання соціальних прав особи з правом приватної власності дозволяє, як вважав Ж. Марітен, уникнути недоліків як капіталізму, так і соціалізму. Філософ обстоював ідеї «третього шляху» розвитку суспільства.

6.2. Теорія справедливості Джона Роулза (1921–2002) – американський філософ, професор Гарвардського університету, автор праць «Теорія справедливості» (1972 р.), «Політичний лібералізм» (1993 р.) та ін.

У своїй роботі «Теорія справедливості» Дж. Роулз виступив із новим тлумаченням природно-правового вчення. Звернувшись до пошуку основоположної ідеї права, філософ дійшов висновку, що це справедливість. «Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів». Суспільство, згідно з поглядами філософа, має конституювати принципи, якими максимально справедливо регульований розподіл соціальних благ і обов'язків. Свою теорію справедливості він засновує на аристотелівській концепції розподільної справедливості.

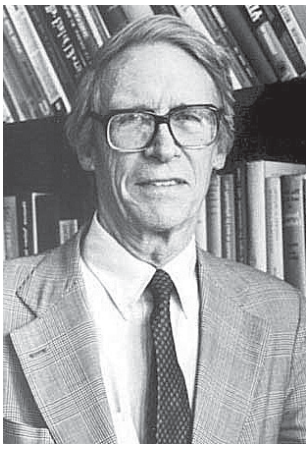

Роулз використовує конструкцію поняття «первинні блага», що підлягають розподілу. До їх числа він включає свободу, рівні можливості, визначений рівень матеріального статку. Всі ці «первинні блага» забезпечують людині «самоповагу». Водночас вони – сенс умови, що забезпечує людині її автономію у числі іншого й самостійне розпорядження такими благами.

Історичного значення Роулз надає встановленню принципів справедливого розподілу. Перший принцип – це вимога, щоб кожна людина однаковою мірою мала основні права і свободи. Система індивідуальних прав і свобод повинна збігатися із загальною свободою, причому свобода повинна бути максимізована, її обмеження може бути виправдане тільки з метою її ліпшого захисту: «Свобода може бути обмежена тільки заради свободи». Отже, перший принцип справедливості – рівна свобода – передбачає рівні права та максимум основних свобод (свобода совісті, думки, асоціацій, недоторканість особистості, власності, рівної участі в прийнятті політичних рішень).

Другий принцип – вимога рівності як рівного володіння свободою і рівного розподілу благ. Цей принцип конкретизований як принцип рівних можливостей, спрямований на максимальне усунення нерівності, що виникає чи складається на базі багатства або народження. Кожна людина повинна мати рівні можливості в прагненні одержати певний статус у суспільстві. Отже, другим принципом справедливості – диференціацією – передбачено, що всі соціально-економічні блага мають слугувати інтересам кожного громадянина. Суттєво, що другий принцип прийнятний лише за умови визнання першого, позаяк жодні соціально-економічні гаразди не можуть компенсувати відсутність індивідуальних прав і свобод.

Характеризуючи категорію «справедливість», Роулз визначає її як правильність, сумлінність, неупередженість, як свого роду «процесуальну справедливість», забезпечувану за допомогою правових норм, які відповідають принципу правління справедливого закону. При цьому істотною є роль конституції, якою визначені основні розподільні процедури, які з найбільшою ймовірністю приводять до створення справедливого і стійкого порядку. Така функціональна роль конституції є підтримуваною і посилюваною за допомогою звичайних законів.

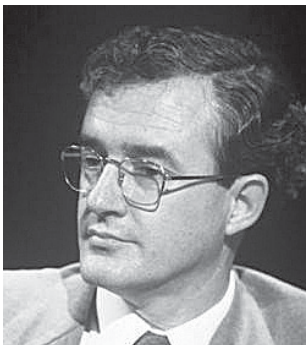

6.2. Правова концепція Дж. Фінніса (нар. 1940 р.). Австралійський правознавець Джон Фінніс продовжив теорію природного права у XX столітті у своїй роботі «Природний закон і природне право» (1980 р.).

Концепція Фінніса побудована на тлумаченні ідей Аврелія Августина. Значення людського існування Фінніс визначає як досягнення певного блага або сукупності благ, які він усвідомлює, оцінює і забезпечує за допомогою розуму. Перелік основних благ, або цінностей людського життя, вміщує життя (прагнення до самозбереження), знання (не інструментальне, а насамперед світоглядне), гру (пов'язану з правильним розподілом і користуванням соціальними ролями людини в суспільстві), естетичний досвід (здатність розуміти прекрасне), практичну розумність (прагнення зробити свій розум більш результативним у практичному плані), соціабельність (товариськість), релігію (як уявлення про генезис і роль космічного порядку, людської свободи і розуму).

Усі блага повинні розподілятися справедливо, на основі зрівнювальної або розподільної справедливості. Ці блага повинні розподілятися в атмосфері одностайності, координації та в певних випадках також за сприяння влади. Таким владним і результативним інструментом може бути тільки позитивне право, але право, відповідне справедливості. Авторитет позитивного права, за одним з роз'яснень Фінніса, залежить від його справедливості або, принаймні, від його здатності забезпечити справедливість.

Оскільки мета владного впорядкування суспільних відносин полягає в реалізації суспільного блага, то несправедливе право втрачає юридичну силу, оскільки воно в цьому випадку несправедливе внаслідок своєї збоченості або своєї недосконалості.

Способом убезпечення від збоченості права є чітке дотримання певних формальних вимог: закон не повинен мати зворотної сили, він повинен бути офіційно схваленим, чітким у своїх вимогах, виконуваних процедурно, і відносно стабільним. Декрети і накази повинні мати ранг підзаконних актів і відповідати вимогам закону; застосування норм права повинно довершуватися тільки за належного дотримання законних процедур.

7. Неоліберальні концепції держави

Теорія класичного лібералізму у XX ст. збагатилася новими ідеями і школами. Соціальний лібералізм став визнавати право кожної людини не лише на життя, свободу і власність, а й на соціальні послуги держави – забезпечення права на працю, добробут, охорону здоров'я, освіту тощо.

Неокласичний лібералізм абсолютує індивідуальну свободу, виступаючи за обмеження втручання держави в економіку й соціальні відносини, вдосконалення правового регулювання конкуренції, вільного ринку. Отже, йдеться про різні способи трактування ролі держави в житті суспільства, в економічному розвитку країни, відносин людини і держави.

Визначні теоретики соціального лібералізму (Дж. Кейнс, А. Хансен та ін.), виражаючи погляди реформістське налаштованих вищих верств суспільства, виступали за активне втручання держави у сферу приватнопідприємницької діяльності, за розширення державного впливу на суспільні інтереси для досягнення безкризового і стабільного розвитку виробництва.

Визначною течією у неолібералізмі середини XX ст. виступало кейнсіанство, засновником якого був англійський економіст *Джон Мейнард Кейнс* (1883–1946). Автор книги «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей», виданої незабаром після «великої депресії» 1929–1933 рр., на противагу ленінській теорії «загниваючого капіталізму», доводить, що ринкова економіка не втратила здатності до динамічного розвитку. На думку Кейнса, її криза – явище тимчасове, породжене не пороками капіталізму, а вільною конкуренцією, біржовими спекулянтами і рантьє, не зацікавленими в розширенні виробництва.

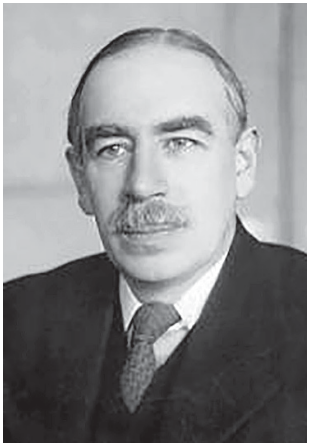

Кейнс пропонує, щоб держава взяла на себе відповідальність за забезпечення зайнятості, сприяючи зростанню виробництва – за допомогою регулювання кредиту і грошового обігу, організації суспільних робіт за рахунок бюджетного фінансування. Держава повинна знизити ставки процентів на капітал, обкласти спекулятивні угоди високими податками і, зібравши необхідні кошти, спрямувати їх на розвиток виробництва й вирішення соціальних проблем. Таким чином, державне регулювання економіки він вважає єдиним засобом, здатним гарантувати «успішне здійснення приватної ініціативи».

Розроблена Кейнсом програма безпосередньо вплинула на державну політику і законодавство. У багатьох країнах Західної Європи, а надто після

Другої світової війни, були проведені реформи, орієнтовані на запобігання кризам в економіці, підвищення рівня зайнятості населення й споживчого попиту. Ця реформа одержала назву «кейнсіанської революції» як противага революціям і радянському режиму в країнах Східної Європи. Її основним принципом, зокрема, є принцип стимулювання зайнятості як постійної функції держави, закріплений у конституціях і законодавчих актах високорозвинених країн. Поширення ідей кейнсіанства досягло апогею в 50–60 рр. XX ст. Вони набули розвитку в концепціях постіндустріального суспільства (Дж. Гелбрайт), держави благоденства (Г. Мюрдаль) та ін.

Одним із основоположників неокласичного лібералізму вважають австрійського правознавця і політолога *Фрідріха Августа фон Ґайєка* (1899–1992). У своїх працях «Шлях до рабства» та тритомній «Право, законодавство і свобода» Ґайєк став на захист класичного лібералізму, його позитивної програми, обґрунтувавши неспроможність централізованого планування, соціалістичного конструювання суспільства та їх небезпечність для індивідуальної свободи.

Ґайєк доводив: оскільки державне керівництво шляхом планування передбачає залучення держави до вирішення безлічі проблем, то доволі скоро демократичні процедури виявляться непрацездатними. Усталені юридичні правила і норми змінюються конкретними приписами, верховенство права – верховенством політичної влади, обмежена форма правління – необмеженою. Оскільки органи влади фізично не спроможні видавати накази з кожного найдрібнішого приводу, утворюються прогалини, які заповнюються квазі-принципами квазі-моралі. Утверджується система переваг і пріоритетів для державних інтересів, нівелюється формальна рівність усіх перед законом. За відсутності системи моральних обмежень вступає в дію механізм «зворотного відбору»: виживають і опиняються нагорі «гірші», – ті, хто зовсім позбавлений моральних звичок і зважується на найбрудніші справи. Ілюзією стає надія, що контроль держави залишить недоторканою сферу особистих свобод – людина

потрапляє в залежність від державних пріоритетів. Звужується свобода вибору професії, роботи, місця мешкання тощо. Це означає розмивання і зникнення захищеної законом сфери приватного життя.

«Свобода особистості несумісна, – резюмує Ґайєк, – із верховенством однієї мети, яка підкорює все життя суспільства». Суспільство політизується: незгода із загальноприйнятною думкою стає незгодою з державою, а отже, політичною акцією. Настає смерть вільної думки, свободи слова. Відбуваються незворотні психічні зміни у суспільстві: людина звикає звертатися по вирішення своїх проблем до держави. Процес «пожирання» державою суспільства завершується утворенням тоталітарного ладу.

Таким чином, у Ґайєка підмурівком усіх прав і свобод особи є свобода економічна. Посилення соціальної ролі держави, державного контролю робить взаємовиключною особисту свободу. Сучасному плюралістичному суспільству, стверджував Ґайєк, сприяє лише держава, заснована на принципах верховенства права: «Держава повинна обмежитися розробкою загальних правил, застосовних у ситуаціях певного типу, надавши індивідам свободу в усьому, що пов'язано з обставинами місця і часу, адже тільки індивіди можуть знати повною мірою ці обставини і пристосовувати до них свої дії». Тому Ґайєк негативно оцінював соціальне законодавство як згубний вплив ідей соціалізму. Правова держава має на увазі верховенство приватного права над публічним і над конституцією також, тому що «приватна власність є головною гарантією свободи». Єдиною прогресивною політикою він називає політику, спрямовану на досягнення свободи особистості.

8. Концепції соціальної держави і політики загального благоденства

В умовах зростаючого впливу соціал-демократичного і революційного руху з кінця XIX ст. правлячі кола деяких країн Західної Європи і США змушені були розвивати соціальне законодавство, враховувати у своїй політиці запити і вимоги незаможних. Соціальна політика була зведена в ранг офіційної доктрини Німеччини. Вона набула закріплення у Веймарській

конституції 1919 р. – першій європейській конституції, яка наділила громадян соціальними правами (правами на об'єднання у профспілки, захист від безробіття, охорону здоров'я). Окремі заходи у сфері соціальної політики починають здійснювати й інші держави (Франція, США), однак її розвиток був перерваний економічною кризою 30-х рр. Після Другої світової війни ліві партії, які прийшли до влади у деяких європейських країнах, провели низку соціальних реформ (наприклад, соціал-демократи у Швеції, лейбористи в Англії).

Політикою соціального благоденства в 40–50 рр. XX ст. вважали програми, спрямовані на досягнення високого життєвого рівня шляхом створення державних систем освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і підтримки житлового будівництва, надання пільг громадянам, не спроможним власними силами забезпечити собі прожитковий мінімум. Упродовж наступних років розширювалося законодавство про демографічну, екологічну, культурну політику держави.

Поняття держави благоденства в офіційних документах і законодавстві західноєвропейських країн змінила формула «соціальна держава», закріплена в програмних документах багатьох політичних партій, а також у Конституціях ФРН 1949 р., Франції 1958 р. У програмах ліберально-демократичних партій її трактовано як «державу соціальних послуг». Ідеологи неолібералізму висувають гасла про суспільство з високим рівнем споживання, надання допомоги незаможним, утвердження в суспільному житті відносин солідарності й партнерства.

Теорія держави благоденства, що відображала настрої й інтереси середніх верств, набула активного розроблення в 50-і рр. XX ст. в країнах Західної Європи, США, Японії. Одним з її творців був шведський економіст *Гуннар Мюрдаль* (1898–1987) – автор книг «За межі держави благоденства», «Світова економіка». Він стверджував, що загального благоденства вже досягнуто в індустріальних країнах Заходу. Сенс теорії суспільного

благоденства, як він її формулював, полягає в тому, щоб «мирно і без революції – а фактично натомість революції – провадити в капіталістичній державі скоординовану публічну політику, і до того ж із такою ефективністю, яка поступово привела економіку країни у відповідність до інтересів більшості громадян». Такі держави матимуть певні загальні ознаки: поєднання ринкової економіки з державним плануванням, необхідним для підтримання рівноваги і стабільного росту економіки; тенденція до демократизації політичного життя, що дозволяє перейти до децентралізації держави й передачі деяких її функцій органам місцевого самоврядування і добровільним об'єднанням громадян; їх участь у розподілі соціальних благ і в «народному контролі, що набуває розширення».

9. Державно-правова думка кінця XX–початку XXI ст.

Суттєвою ознакою сучасного стану теорій про державу і право є безперечна аксіома, що свобода та права людини є найважливішими цінностями, які зобов'язана забезпечити держава. Відтак держава повинна зберігати принципи демократизму та конституціоналізму – саме ці проблеми залишаються актуальними для сучасності.

Поль Рікер (1913–2005) – французький філософ права, якому належать такі праці: «Історія істини» (1955 р.), «Конфлікт інтерпретацій. Есе про герменевтику» (1969 р.), «Ідеологія та утопія» (1986 р.), «Сам як інший» (1990 р.), «Право і справедливість» (1995 р.) та ін. У центрі уваги філософа перебуває людина як суб'єкт культурно-історичної творчості, що ґрунтується на активній діяльності індивіда. Волю людини Рікер тлумачив як засіб надання сенсу навколишній діяльності, а також як можливість руху свідомості індивіда до майбутнього. Для реалізації свого майбутнього кожному індивіду надане право, яке він повинен усвідомити. Щоб оцінити всю складність права, на думку Рікера, необхідно відповісти

на запитання: «Хто є суб'єктом права?». Визначаючи чотири різновиди суб'єкта (суб'єкт мови, суб'єкт дії, суб'єкт висловлення, суб'єкт відповідальності), Рікер доводить, що правова проблема виникає внаслідок втручання іншої особи у зв'язку зі збитком, завданим іншому. Зрештою інтерсуб'єктивна природа первинної «клітини» права розкривається як зв'язок двох рівноправних суб'єктів. Втім, суб'єкт права – це не той близький, із яким пов'язана лише моральна проблема, а інший, відносини з яким є опосередковано визначеними суспільними інститутами. Одним із таких інститутів слід вважати природну мову – отже, належність до визначеного лінгвістичного простору, право спілкуватися своєю мовою є виявом правової проблеми. З-поміж опосередкованих інститутів Рікер визначає ще три:

- На рівні суб'єкта дії, яка завжди є взаємодією–комунікацією як один із засобів взаємодії суб'єктів;
- На рівні суб'єкта висловлення – історії як порядку визнання, який об'єднує воєдино індивідуальні історії;
- На рівні суб'єкта відповідальності – де людина впроваджується в сферу власнеюридичного.

Утім, суб'єкт права не може бути усвідомлений без використання поняття «юридичний простір», що виступає в ролі онтологічної характеристики правової реальності – того, що Рікер називав «суспільним простором дискусії». В ньому перебуває сфера відповідальності як засобу усвідомлення своїх вчинків. Тут же слід шукати і суб'єкт мови («доказ наших стверджень») та суб'єкт висловлення («сутність нашої мовної ідентичності»).

Отже, Рікер висловлюється про функції права, що полягають у тому, щоб надати індивіду можливість реалізувати свої здібності в майбутньому. Окремо французький філософ розглядає інститут судочинства. Згідно з підходом Рікера, суд є регулятивною формою конфлікту, а правосуддя відображає власне правовий стан. Зміст суду полягає в зміненні насилля мовною дискусією.

Також французький філософ висловив своє бачення категорії «справедливість». На думку Рікера, справедливість є інтегральною компонентою

бажання людини жити добре. Прагнення людини жити у справедливих інституціях похідне від того самого рівня моральності, що й бажання взаємності у дружбі. «Першим питанням морального порядку, – зазначав Рікер, – є не питання: «Що я повинен робити?», а «Як я хотів би прожити моє життя?»». Із зазначеного вчений висновує, що побажання добре жити втілюється у формі особистісного інтересу, який перебуває в тісному взаємозв'язку з інтересами суспільства: «Саме стаючи громадянами, ми стаємо людьми».

На думку Рікера, суб'єкт права слід розглядати в контексті справедливості як правоздатний суб'єкт, спроможний на належному рівні виконувати свої обов'язки, гідний високої оцінки й поваги. Спираючись на таке трактування, французький філософ проаналізував тісно пов'язане зі справедливістю поняття «відповідальність»: «Прикметник «відповідальний» вимагає цілої низки доповнень: ви відповідальні за те, що спричинили ваші дії, але ви також відповідальні за інше – за те, зроблено за вашим дорученням або під вашим наглядом, а в деяких випадках ви відповідальні й за те, що робилося і поза межами вашої відповідальності». Відтак, справедливість, що ґрунтується на відповідальності, є першою чеснотою соціальних інституцій – так само, як істина є першою чеснотою системи мислення.

Бажання жити за справедливих інституцій, зокрема відповідних судових інстанцій, як вважав Рікер, не буде задоволено, якщо його реалізація обмежиться лише підведенням окремого випадку під норму й завершиться практикуванням покарання. Він пропонував виконання вироку пов'язати з проектом реабілітації. Йдеться про те, щоб повернути засудженому здатність цілком відновитися в статусі громадянина після відбуття покарання і в такий спосіб покласти край фізичному й символічному виключенню із суспільства, пов'язаному з його ув'язненням. На думку вченого, «саме в міру реалізації, яка дає змогу винному відновитися у повноті своїх правових можливостей і виконанні громадських обов'язків, акт засудження досягає свого фіналу: зміцнення громадянського миру».

Французький філософ запровадив поняття «симуляція справедливості», одним із різновидів якого вважав помсту. Справедливе судочинство зумовлене характером суспільства, яке позбавляє індивідів права самовільно чинити суд. Однак саме внаслідок такого привласнення

найцивілізованіші прояви судочинства, зокрема у сфері кримінального права, ще зберігають ознаки первісного насильства, яким саме і є помста.

Джованні Сарторі (1924–2017) – італійський філософ, політолог та правознавець, що є автором таких праць: «Переосмислена теорія демократії» (1987 р.), «Демократія» (1993 р.), «Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів» (1994 р.) та ін.

У своїх працях Сарторі окреслює правлячий клас крізь призму поняття «контролююча влада». Остання є політичною в тому випадку, коли її ресурсною базою слугує політична інстанція, а також коли вона діє через канали політики і впливає на рішення тих, хто її здійснює. Характеризуючи еліту як контролюючу владу, що виникає на основі відбору, італійський філософ зазначає, що демократія повинна бути селективною системою конкуруючих виборчих меншин – «селективною поліархією».

Аргументуючи діяльність представників еліти як ціннісної референтної групи, яка опиняється при владі на основі відбору, Сарторі аналізує характер суспільно корисного правління. Якщо ті, хто його представляють, повсякчас поступаються вимогам, що надходять знизу, тоді таке правління безвідповідальне. Ті, хто опиняється на вершині системи демократичного представництва, несуть відповідальність не тільки перед кимось, а й за щось. Тому виконання представницьких функцій з боку еліти має дві основні складові: відгук на вимоги і самостійну відповідальність. Чим більше система управління реагує на вимоги за рахунок своєї відповідальності за щось, тим імовірніше, що управління погане або воно взагалі не забезпечується. Отже, чим вища здатність реагувати, тим більша необхідність у самостійній відповідальності, в чому реально й полягає політичне керівництво.

Сарторі зазначає, що у останніми десятиліттями в теорії демократії акцентовано на горизонтальній демократії. Однак, на думку італійського

мислителя, чим більше демократія розглядається в суто горизонтальному вимірі, тим більшою є вірогідність одномірної демократії, яка відповідає примітивній рівності. Демократія має бути поліархією, базис якої становить відповідність соціального внеску і отриманих благ. Такий підхід є корисним для розвитку суспільства загалом, тоді як «рівність нерівних» є згубною для колективного співжиття. Подолання ілюзій щодо можливостей горизонтальної демократії тісно пов'язане з необхідністю подолання страху перед ними, оскільки цей анахронізм не дає побачити проблеми, що постають перед людьми, й небезпеки, що їм загрожують. «Чим більше ми втрачаємо з поля зору демократію як систему управління, – зазначає Сарторі, – тим більше ускладнюються наші труднощі й тим невідступніше вони нас опановують».

Італійський філософ також звертає увагу на те, що наприкінці XX століття людство стикнулося з антиполітичним вибухом, своєрідною «політичною антиполітикою». Причинами цього є: 1) зникнення довіри між громадянами та обраними ними представниками, що має результатом зростання розчарування політикою; 2) домінування телебачення, що призводить до підвищення показної мобілізованої участі в умовах зменшення й зубожіння інформації; 3) розпад ідеології (комбінація інфантильної демократії та грубого примітивізму, що полягає в критиці старої політики без жодної слушної поради, як поліпшити становище або змінити його на краще); 4) політична корупція, яка досягла тієї межі, коли вона згубно впливає на демократичну політику (насамперед, через втрату етики державних послуг і наявність занадто значних сум грошей у політичній сфері).

За таких умов конституції повинні стати, насамперед, інструментами управління, що лімітує, обмежує і передбачає контроль за політичною владою. На думку Сарторі, саме це є найважливішою метою конституціоналізму, і саме цьому аспекту сучасні творці конституції приділяють занадто мало уваги. Натомість, у останні десятиліття XX ст. з'явилася тенденція до зростання обсягу конституційних текстів. Цей процес Сарторі називає конституційною графоманією. Він вважає, що конституції не повинні гарантувати те, що забезпечує звичайне законодавство. Чим більше приймають конституцій, якими все регульовано і все обіцяно, тим більше це сприяє їх порушенню і державній катастрофі.

На думку мислителя, конституції є «формами», що структурують і дисциплінують процеси прийняття державних рішень; процедурами, розробленими для забезпечення контрольованого використання влади. Конституція, що бере на себе встановлення змісту політики, придушує органи, які формують політику (парламенти й уряди) і на які конституцією покладено прийняття політичних рішень. Конституції схожі на двигун, який повинен забезпечити визначений результат. Їх слід планувати і створювати як структури, засновані на стимулах, – покараннях і нагородах. Реальна влада – це діюча влада. Зневажання функції управління послаблює функціонування системи.

Рональд Дворкін (1931–2013) – професор права і філософії Нью-Йоркського університету. У своїй праці «Якщо про права говорити серйозно» (1972 р.) він продовжує традицію лібералізму. Передусім, дослідник ставить питання про необхідність змістовного етичного обґрунтовування права. Орієнтуючись на кантівську теорію, американський філософ підкреслює особливе значення деонтологічного підходу, тобто підходу, що спирається на концепцію обов'язку і належного. При цьому, Дворкін наголошує, що моральне обґрунтування права значно є легшим тим, що позитивне право реалізує в собі й моральний зміст. Це твердження також співзвучне ідеї І. Канта про «взаємопов'язаність моралі та права».

У своїй концепції Дворкін розрізняє поняття «правила» і «принципи». Правила – це конкретні норми, а принципи втілюють загальні поняття, що вимагають обґрунтування: гідність людини, справедливість, рівність та ін. І правила, і принципи, вважає Дворкін, пов'язані з метою, але по-різному. Правила завжди містять релятизований компонент «якщо» і мають варіації, відповідно до умов їх застосування; конфлікт між правилами приводить до виключення або відміни одного з конкуруючих правил.

У разі конфлікту принципів один із них опиняється на передньому плані, проте й інші не втрачають свого значення. Згідно з підходом

Дворкіна, позитивне право створює єдність правил і принципів. Їх цілісне обґрунтування є забезпечуваним завдяки дискурсивному обговоренню права. У цьому процесі беруть участь і громадяни держави, й особи, безпосередньо зайняті виконанням або тлумаченням закону – передусім судді.

Кожний суддя, як наголошує Дворкін, за родом своїх занять повинен включатися в загальний правовий дискурс і здійснювати сходження від конкретно справи-випадку до ідеально значущого рішення. За такого підходу індивідуальним суб'єктам права і закону надається широких можливостей у справі збереження безперервності правового простору і навіть об'єднання правової практики й теорії. Американський філософ наполягає також на тому, що особа судді (або іншого, хто тлумачить і виконує закон) повинна бути ключовою для правового мислення.

Висновки

Теоретичний зміст сучасних політичних і правових учень склався під впливом науково-технічної революції та оновлення соціально-політичної теорії. Розвиток громадянського суспільства зумовив поглиблене дослідження проблем політичного відродження і шляхів його практичного подолання. Істотних змін зазнала і держава. Повсюдне запровадження загального виборчого права, розвиток системи політичних партій та інших громадських організацій, які впливали на владу, повсюдно використовуючи з цією метою мас-медіа, різко посилили прямий вплив учень про державу і право на громадську думку і політико-правову свідомість виборців.

У XX ст. набуло чіткого прояву, що роль держави не може обмежуватися тільки охороною громадянського суспільства, прав і свобод своїх громадян. Реальне здійснення їх вимагало позитивної діяльності держави, спрямованої на розв'язання цілої низки соціальних, економічних, екологічних та інших проблем. Питання про державу стало одним із центральних у багатьох соціальних конфліктах століття, на тлі яких сформувався широкий діапазон думок про сутність, устрій і мету держави.

У розвитку державно-правового життя суспільства окреслилися дві тенденції. Першій тенденції була властива естетизація суспільного життя,

розширення впливу держави на соціально-економічне життя суспільства. Вона спричинила формування агресивних у зовнішніх відносинах держав, посилення расистських і шовіністичних тенденцій. Друга тенденція пов'язана з намаганням реалізувати ідею держави і права як знаряддя класового панування і втілити її у світовому масштабі. На противагу їй визначилася тенденція до нового політичного мислення на засадах класової природи держави. Йдеться про соціологічні державно-правові концепції. Проголошена ідея соціальної солідарності й вільних виборів як дієвого засобу забезпечення демократії й гуманізму в реальному житті не завжди мала підстави для реалізації. Ось чому саме тоді виникла потреба у відродженні природного права.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Наведіть класифікацію прав людини за Ж. Марітеном.
2. Знайдіть помилку: за визначенням Дж. Остіна, позитивне право – це наказ особи або групи осіб, що не мають суверенної влади.
3. Дайте визначення права за Г. Кельзеном.
4. У чому полягає правова концепція Х. Харта?
5. Дайте визначення подвійної природи права за Є. Ерліхом.
6. У чому, на думку Є. Ерліха, полягає відмінність між правовими і не правовими нормами?
7. Які, на думку Р. Паунда, існують три сучасні аспекти права?
8. У чому полягає теорія елітарної держави?
9. У чому, на думку Фр. А. Ґайєка, переваги неоліберальної форми держави?
10. Яку характеристику надавав поняттю «справедливість» П. Рікер?
11. Яким є зв'язок патерналістської природи права і тоталітарного режиму правління?

Теми творчих робіт та есе

1. Політична ідеологія фашизму. Неофашизм.
2. Неокантіанська теорія держави та права.
3. Державно-правові теорії позитивізму.
4. Політико-правове вчення О. Конта й Г. Спенсера.
5. Характеристика концепцій юридичного позитивізму Г. Кельзена.
6. Соціологічна юриспруденція Р. фон Ієринга.
7. Політико-правові ідеї солідаризму.
8. Концепція держави та права неотомізму.

Додаткова література

1. Вонсович С. Теорія інституціоналізму: рефлексії ретроспективного дискурсу. *Грані*. 2021. № 9. Т. 24. С. 55–64.

2. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень : навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 228 с.

3. Кравчук М., Кравцова Н. Політичні та правові ідеї Рональда Дворкіна – загально-цивілізаційний стандарт правового життя. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3. С. 5–11.

4. Олійник Ю. В. Політико-правові ідеї Фрідріха Гаєка щодо розвитку та значення концепції правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 81: Ч. 1. С. 73–80.

5. Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. / Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2016. Т. 1. 516 с.

6. Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2017. Т. 2. 535 с.

7. Попович Т. П. Категорія обов'язку відповідно до «чистої» теорії права Г. Кельзена. *Публічне право*. 2022. № 3 (47). С. 95–100.

Теорія солідарності Леоніда Дюгі

Основні праці	«Держава, об'єктивне право і позитивний закон» (1901), «Суспільство, особистість і держава» (1908), «Тракт про конституційне право» (1911)
Головні ідея	▪ Концепція солідаризму
Солідаризм (соціальна солідарність)	▪ Це факт взаємної залежності, яка поєднує між собою завдяки спільним потребам та розподілу членів людського роду. ▪ Обґрунтував закономірність нерівності людей, розподілу людей на класи, кожен з яких виконує соціально необхідну функцію, чим і обумовлена соціальна солідарність. ▪ Факт солідарності породжує норму солідарності: «не тільки нічого не робити такого, що суперечить цій солідарності, але ще й робити все можливе для її збільшення і розвитку». ▪ Заклики до класової боротьби – злочин. ▪ Засуджував революційний синдикалізм, підкреслював корисність мирного синдикалізму, бо саме він є надійним гарантом від свавілля правлячих. ▪ Необхідність посилення представництв синдикатів (профспілок) у парламенті та інших органах влади
Права особи	▪ Проти ідеї рівності і поняття прав і свобод особи: люди не рівні від природи, саме тому не можуть бути зрівняні в соціальному та юридичному відношеннях
Держава	▪ Зникне в попередній формі. ▪ Її місце посяде новий, більш гуманний устрій, що ґрунтується на: – децентралізації і федералізмі організованих класів – соціальній нормі, основаній на факті взаємної залежності і солідарності класів. ▪ Новий устрій обмежуватиме діяльність правлячих, схилятиме їх до позитивних дій. ▪ Держава перетвориться на систему публічних служб з обслуговування суспільства (соціальна держава)
Ідея корпоративної держави	▪ Майбутнє суспільство складатиметься з сильно інтегрованих синдикалістських груп, які разом істотно обмежують владу уряду і зупиняють класову боротьбу
Парламентаризм	▪ Вкрай негативне ставлення до принципів парламентаризму. ▪ Закон виражає волю кількох людей, які голосують у парламенті і представляють меншу частину виборців
Право	▪ Відходив від принципів юридичного позитивізму. ▪ Норма солідарності стоїть вище створеного державного позитивного права, вона дисциплінує суспільство. ▪ Закон, що відповідає нормі солідарності, «ніби не існує».

Продовження

Теорія солідарності Леоніда Дюгі

Право	▪ Основна ідея публічного права: будь-хто, хто володіє політичною владною (людина, клас, більшість країни) володіє нею фактично, а не по праву, всі його дії, накази, закони є обов'язковими для підкорення тільки в тому випадку, якщо вони відповідають верховній нормі права, обов'язковій для всіх правлячих і підлеглих. ▪ Право не є справою держави: воно їй передує, підноситься нею, є межею державної сили, держава віддана на служіння праві силою. ▪ Пропозиция заміни поняття суб'єктивного права поняттям соціальної функції і обов'язком. ▪ Визнавав об'єктивність права в промисловому суспільстві, прав і договорів синдикатів
Право власності	▪ Виступав за знищення права власності. ▪ Право власності поступається поняттю власності. ▪ Власність залишатиметься приватною, але не як суб'єктивне право індивіда, а як його обов'язок сплачувати соціальний борг (соціальна функція)

Ліберальні доктрини XX ст.

Джон Кейнс	
Основні праці	«Трактат про гроші» (1930), «Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей» (1936)
Особливості соціального лібералізму Кейнса	▪ Засновник соціального лібералізму. ▪ Заклик до держави взяти на себе відповідальність за забезпечення зайнятості і сприяння зростанню виробництва. ▪ Принцип стимулювання зайнятості як постійна функція держави. ▪ Програма справила безпосередній вплив на державну політику і законодавство, отримала назву «кейнсіанської революції»
Фрідріх фон Гаєк	
Основні праці	«Шлях до рабства» (1944), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (1979)
Особливості ліберальних поглядів Гаєка	▪ Обґрунтування безсилля централізованого планування, соціалістичного конструювання суспільства і їх небезпечність для індивідуальної свободи. ▪ Свобода особистості – несумісна з верховенством однієї мети, яка підпорядковує все життя суспільства. ▪ Наслідок державного керівництва економікою – політизація суспільства: незгода з громадською думкою є незгодою з державою, є політичною акцією, смерть вільної думки, свободи слова, створення тотального суспільства, що і складає шлях до рабства

Продовження

Ліберальні доктрини ХХ ст.

Фундамент всіх прав і свобод	▪ Свобода економічна: неможливо протистояти тоталізму, сліпо покладаючись на ліберальні ринкові зміни, у будь-якому випадку необхідно рухатися до свободи
Правова держава	▪ Сучасному плюри стичному суспільству сприяє лише держава, заснована на принципах верховенства права. ▪ Підпорядкування виконавчої влади законодавчій. ▪ Невтручання самої законодавчої влади у сферу свободи і невідчужуваних прав людини. ▪ Передбачає верховенство приватного права над публічним і над конституцією, оскільки приватна власність – головна гарантія свободи

Концепція плюралістичної демократії Гарольда Ласкі

Основні праці	«Свобода в сучасній державі» (1930), «Парламентське правління в Англії» (1938), «Віра, розум і цивілізація» (1944)
Моністична держава	▪ В історично традиційних державах державна влада зазнала бюрократизації і перетворилась на централізовану ієрархічну систему управління, що обслуговує приватних власників – моністичну державу. ▪ Представницькі установи сутності не змінюють (оскільки входять до єдиної системи). ▪ Виборчі права робітників – декларативні. ▪ Несумісність капіталізму із свободою
Ідеальний суспільний устрій	▪ Ідеал – промислова демократія. ▪ За умови збереження приватної власності всі функції управління передаються колективам трудящих. ▪ Виникнення «плюралістичної держави» з системою установ, побудованих за територіальним принципом (за горизонталлю) і органами представництва професійних інтересів (за вертикаллю) – виробничих асоціацій, профспілок, об'єднань діячів культури, незалежної церкви. ▪ Дисперсія (розсіювання) державного суверенітету. ▪ Розосередження політичної влади серед різних об'єднань. ▪ Збільшення числа центрів влади відобразить федеративну природу суспільства, його диференційовану соціальну структуру, умовить перехід промислової демократії

Теорія інституціоналізму

Моріс Оріу	
Основні правці	«Основи публічного права» (1910), «Елементарний підручник з конституційного права» (1925)
Держава	▪ Об'єктивно існуючий соціальний інститут, який характеризується тривалістю і стабільністю
Основа теорії інституціоналізму	▪ Ідея рівноваги гілок влади. ▪ Її сутність – у динамічній рівновазі між сталим і новим правом, у підпорядкуванні урядових джерел права конституції
Розподіл інститутів на типи	▪ Корпоративні (держава, профспілки, церква, торгові спілки, асоціації, сім я) – інкорпоровані в соціальні колективи. ▪ Речові (правові норми) – не мають власної організації і можуть застосовуватись у рамках будь-яких об'єднань. ▪ Основну увагу приділяв корпоративним інститутам. ▪ Якими б різними не були б прагнення соціальних колективів, суспільство залишається інтегрованим в єдину систему економічної і політичної рівноваги. ▪ Теорія інститутів відводила соціальним групам роль механізмів, які згуртовують суспільство в націю-державу і підтримують ринкову економіку в стани стійкої рівноваги. ▪ До інститутів, в яких є спрямовуюча ідея, організації влади, сукупність процедур, відносив: 1) державу, 2) торгові товариства, 3) профспілки
Завдання держави	▪ Спрямувати і контролювати економічне життя суспільства, залишаючись у той же час загальнонаціональним інститутом, як «інститут інститутів», «перший серед рівних»
Моріс Дюверже	
Основні праці	«Політичні партії» (1951), «Політичні інститути і конституційне право» (1960)
Інститути	▪ Означення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, сім ї, асоціації, церкви, держави. ▪ Розподіляв на ті, що управляють, і ті, якими управляють (в сім ї, асоціації, державі). ▪ Сукупність усіх інститутів однієї країни складає «політичний режим»
Політика	▪ Як спосіб панування меншості над більшістю, отримання вигоди через доступ влади. ▪ Як спосіб інтеграції суспільства, забезпечення справедливості, гарантування спільного інтересу і спільного блага
Сучасна держава	▪ Плюралістична представницька демократія, де за владу борються різні організації, обстоюючи інтереси всіх соціальних груп. ▪ Класи зникають, замість них виникають в наслідок спільності інтересів «страти» – взаємодіючі прошарки. ▪ «Страти» здійснюють свої інтереси шляхом «тиску на публічну владу»

Теорія держави благоденствія

Карл Гуннар Мюрдаль	
Основні праці	«За межі держави благоденствія», «Світова економіка»
Особливості теорії держави бладенствія	▪ Загальне благоденство вже досягнуте в індустріальних країнах Заходу. ▪ Сутність теорії суспільного благоденства в тому, щоб мирно, без революцій проводити в капіталістичній державі скоординовану публічну політику з такою ж ефективністю, яка поступово приведе економіку країни до відповідності інтересам більшості громадян. ▪ Таки держави володітимуть низкою спільних ознак: 1. Поєднання ринкової економіки з державним плануванням з метою підтримки рівноваги і стабільності зростання економіки. 2. Тенденція демократизації політичного життя, що дозволить перейти до децентралізації і передачі частини державних функцій органами місцевого самоврядування. 3. Забезпечення їх участі в розподілі соціальних благ і народному контролі. 4. Пропозиція покласти ідеї соціальної політки в основу міжнародних відносин (майбутнє – за світовим порядком соціального благоденства)

Теорія еліт

Вільфредо Парето	
Основні праці	«Трактат з загальної соціології» (1916)
Еліта	▪ Вбачав еліту в тих людях, які досягли найвищих показників у своєму середовищі, у своїй сфері діяльності. ▪ Вирізняв у суспільстві дві трати населення (взаємодіючі прошарки): 1. нижча страта (ті, ким управляють, не еліта); 2. вища страта (правлячі, еліта). Розподіляється на дві частини: а) правляча еліта; б) не правляча еліта. ▪ Для соціальної рівноваги важлива постійна циркуляція еліт, інфільтрація (проникнення) правлячої еліти між соціальними групами. ▪ Правляча еліта – те ж саме, що і аристократія (аристократії не існують одвічно, через певний час зникають). ▪ При зупинці інтенсивної циркуляції еліт, їх окремих частин, соціальних груп і станів, правлячий клас приходить до занепаду, який часто обертається занепадом всієї нації

Продовження

Теорія еліт

Еліта	▪ Занепад – могутня причина, що порушує рівновагу: накопичення вищих елементів у нижчих класах і навпаки, нижчих елементів у вищих класах. ▪ Зрівнює циркуляцію еліт, що перебувають у стані постійної і повільної трансформації, з рухом ріки: «сьогодні вона вже не так, що була вчора». ▪ Час від часу відбуваються потрясіння і затоплення, «нова правляча еліта знову починає поступово змінюватися»
Гаетано Моска	
Основні праці	«Основи політичної науки» (1896), «Правлячий клас» (1939)
Особливості поглядів	▪ Неминучість суверенної влади організованої меншості над неорганізованою більшістю. ▪ Політичний клас відрізняється перш за все організованістю. ▪ Організована меншість є сильнішою за неорганізовану більшість. ▪ Представники правлячої меншості незмінно малюють спеціальні знання і справжню наукову культуру. ▪ Всі правлячі класи прагнуть стати спадкоємними. ▪ Правлячі класи приходять до занепаду, якщо припинять. ▪ удосконалювати ті здібності, за допомогою яких вони прийшли до влади. ▪ У людських суспільствах переважають або тенденції формування закритих, стійких, кристалізованих правлячих класів, або тенденція їх швидкого оновлення. ▪ Циркуляцію еліт в демократії пояснював не тільки психологічними, але і соціальними факторами, через перегрупування соціальних інтересів, виникнення нових соціальних сил з новими соціальними інтересами
Роберт Міхельс	
Основні праці	«Соціологія політичної партії в умовах демократії» (1911)
«Залізнний закон олігархічних тенденцій»	▪ Олігархія – неминуча форма крупних соціальних структур. ▪ Демократія, щоб зберегтися і досягти стабільності, змушена створювати організацію, а це пов'язано з виокремленням еліти. ▪ Еліта – активна меншість, якій маса повинна довіритись, оскільки не може здійснювати свій прямий контроль над цією меншістю. ▪ Демократія неминуче перетворюється на олігархію: демократія не може існувати без організації, управлінського апарату, еліти, це веде до закріплення посад а привілеїв, відриву від народу, незмінності лідерів, вождізму

Соціологічна школа права

Євгеній Ерліх	
Основні праці	▪ «Мовчання волевиявлення» (1893), «Основи соціального права» (1913), «Про прогалини в праві» (1888), «Юридична логіка» (1918)
Поняття права	▪ Право генерується самим суспільством, яке й потрібно вивчати, а не законодавством, юриспруденцією чи судовою практикою: міститься не в законах, а в житті суспільства. ▪ Концепція «живого права»: право фактично вже діє в суспільстві, виникає спонтанно, випереджає право, що походить від держави. ▪ Є загальним регулятором поведінки людей. ▪ Є внутрішнім порядком людських союзів: держави, сім ї, корпорації, товариства
Поділ права	▪ Норми, що визначають внутрішній устрій об'єднань («громадське право»), утворюють головну частину права – право першого порядку. Все приватне право – право об'єднань. ▪ Норми, що створюються державою і юристами, складають право другого порядку: кримінальне, процесуальне, поліцейське право (регулюють не життя, а спірні відносини в союзах)
Поділ права	▪ Взаємодія права обох порядків утворює «живе право», не встановлене правовими положеннями, але пануюче в суспільстві. ▪ Закон – не стільки право, скільки засіб забезпечення права: застосування закону повинне бути підпорядковане тільки цій меті
Концепція «вільного суддівського находження права»	▪ Опрацював у зв'язку з проблемою прогалин в праві. ▪ Доводив необхідність суддям замінювати логічну дедукцію, засновану на тексті норми (принцип «юриспруденції понять»), індукцією, заснованою на соціальних даних і інтуїтивному почутті справедливості. ▪ Опрацювання методики звичаїв. ▪ Аналіз судової практики вищих інстанцій

Продовження

Соціологічна школа права

Роско Паунд	
Основні праці	▪ «Юриспруденція» (1959)
Особливості соціології права Паунда	▪ У соціології права вбачав «інструментальний прагматичний підхід» до вивчення права. ▪ Соціальне управління потребує примирення протилежних інтересів, протиріч, усунення соціальних конфліктів. ▪ Право – інструмент соціального контролю за поведінкою людей поряд з релігією, мораллю, звичаями. ▪ Ідея соціального контролю має на меті забезпечити стабільність права. ▪ Необхідність відображення правом соціальних цінностей, виконання правом функцій вирівнювання та примирення інтересів, що суперечать один одному
Особливості соціології права Паунда	▪ Розглядав право не стільки у сфері суспільних наук, стільки технології соціального управління
Мета права	▪ Юридичний захист, компроміс і гармонія людських інтересів, залагодження соціальних конфліктів і досягнення цивілізованих відносин між людьми
Три аспекти права в дії (три поняття права)	1. Це правовий порядок чи режим регулювання соціальних відносин державними установами; 2. Це офіційні джерела, керівництво у винесенні судових і адміністративних рішень; 3. Судовий і адміністративний процес (діяльність суду і адміністрації). ▪ Ключову роль у досягненні соціальної рівноваги відводив судам. Соціальний контроль може ефективно здійснюватись тільки висококваліфікованими суддями, здатними узгоджувати загальні і приватні інтереси

Правовий реалізм

Карл Ллевеллін	
Основні праці	«Кущ ожини: наше право та його вивчення» (1930), «Судові рішення та матеріали у справах купівлі-продажу» (1930), «Юриспруденція: реалізм в теорії і практиці» (1962)
Характерні особливості реалістичної теорії Ллевелліна	▪ Право – те, що фактично робиться судами та державними чиновниками у сфері правозастосування. ▪ «Lawdovernment» – вся сукупність регламентуючих компонентів громадської системи, охоплює механізм вирішення спорів, розподіл компетенції з розгляду конкретних типів питань, формулювання норм матеріального права законодавчою, виконавчою та судовою владами. ▪ Судову владу досліджував у вузькому плані: від фактичних обставин конкретної справи до її правової кваліфікації і потім – до рішення, прагнучи з'ясувати, чи відповідає ця практика умовам науки. ▪ Норма права – узагальнене передбачення позиції, яку займає суд. ▪ Проголосив мету виявлення норм, які фактично застосовуються судами, встановлення взаємозв'язку між нормою і правовою ситуацією, що її охоплює, визначення того, якими повинні бути норми, що формулюються в законодавчому акті чи судовій постанові. ▪ Наполягав, щоб в цих нормах містилось ясне мотивування їхніх настанов пояснення мети, на досягнення якої вони спрямовуються. ▪ Розгляд спорів – найбільш достовірний індикатор правових цінностей для тієї чи іншої соціальної групи
Джером Френк	
Основні праці	▪ «Право і сучасна свідомість» (1930), « Доля і свобода» (1945), «Розгляд в судах першої інстанції» (1949)
Правовий реалізм	▪ Доктрина, яка будувалась на поєднанні принципів соціологічного і психологічного підходів до вивчення права. ▪ Заклик досліджувати не тільки правові норми, встановлені в законах і судових рішеннях, але і сам процес впливу права на поведінку людей. ▪ Юристи не повинні сперечатись стосовно змісту та загальних принципів і норм права. ▪ Перш за все юристи повинні узагальнити існуючу юридичну практику, відмовитись від «механічної юриспруденції». ▪ Чинне право створюється не законодавчим шляхом (закони дають лише загальні настанови та норми, які швидко відстають від життя), а судовими і адміністративними органами в ході вирішення конкретних суперечок між людьми, безпосередньо суддями та чиновниками (тлумачення права отримало назву «живого права»). ▪ Своєрідність реалістичної доктрини права: практично-прикладна проблематика у ній підносилась над теоретичним змістом

Продовження

Правовий реалізм

Право	▪ Сукупність емпіричних рішень, індивідуальних настанов, тобто правил поведінки, встановлених компетентними органами держави стосовно конкретних ситуацій. ▪ Це судові і адміністративні рішення, а юридичні норми – лише формальне відображення таких рішень

Юридичний позитивізм XX ст.

Ганс Кельзен	
Основні праці	«Проблема суверенітету і теорія міжнародного права» (1920), «Загальна теорія держави» (1925), « Чиста теорія права» (945), «Комуністична теорія права» (1955). Загальна кількість наукових праць – понад 600
Особливості теорії права Кельзена	▪ Родоначальник «чистого вчення про право». ▪ Предмет вивчення справжньої наукової юриспруденції – позитивне право взагалі, право в точному значенні слова ▪ За автономію («чистоту») правознавства від інших соціальних наук (соціології, політології, психології, етики). ▪ Правознавство – нормативна соціальна наука. ▪ Завдання правознавства – опис і пізнання правовиз норм (правил повинного) і створених ним відносин між людьми. ▪ Проти ставляв правознавство соціології права як казуальній науці. ▪ Правові позитивізм зводив до виключення перспективи справедливості у науковому розгляді права (правовий емпіризм): дійсність позитивного права не залежить від його співвідношення з нормою справедливості, саме в цьому полягає відмінність правового позитивізму від природно-правових теорій. ▪ Позитивне право – ієрархія норм права, де підвалиною дійсності (обов'язковості) норми, яка стоїть нижче, слугує дійсність норм права, яка стоїть вище (концепція «ієрархічного правопорядку»). ▪ Найвища і остання норма, що конституює системну єдність всіх норм права, – гіпотетична основна норма (ключеве поняття позитивістської теорії права Кельзена). ▪ Предмет вивчення теорії права – законодавчі норми, правопорядок відносин між різними правопорядками
Норми права	▪ Мають ступінчату структуру, форму піраміди. ▪ На вершині – основна норма (конституція) – загальне джерело усіх норм. ▪ Нижче – загальні норми (закони, постанови органів всіх рівнів). ▪ В основі піраміди – індивідуальні норми
Значення нормативної теорії	▪ Під її впливом стали приділяти більше уваги протиріччям, лакунам у праві, створенню злагодженої системи законодавства, Формалізацію права

Продовження

Юридичний позитивізм ХХ ст.

Герберт Ліонель Харт	
Основні праці	«Концепція права» (1961), « Причинність у праві» (1959), лекції «Мораль і кримінальне право» (1965), збірка статей «Покарання і відповідальність» (1967)
Особливості лінгвістичної теорії права	▪ Автор лінгвістичної теорії права – однієї з найвпливовіших концепцій сучасного юридичного позитивізму. ▪ Правова концепція Харта – модифікація юридичного позитивізму, побудованого на основі принципів лінгвістичної філософії. ▪ Теоретична юриспруденція не може обмежитись аналізом категорійного апарату правової науки, повинна звернутись до вивчення мови права, що використовується у повсякденній юридичній практиці. ▪ Необхідність вивчення права як системи логічно пов'язаних норм – «первинних» і «вторинних правил». ▪ Первинні правила: законодавчі постанови, видані суверенним органом (парламентом), в результаті чого виникли відповідні обов'язки, зобов'язання та правоздатність. ▪ Вторинні правила: складаються з трьох різновидів – правил зізнання, правил зміни і правил винесення судового рішення. ▪ Проблема справедливості позитивного закону – поза межами закону

Сучасні концепції природного права

Жак Марітен	
Основні праці	«Інтегральний гуманізм» (1934), «Права людини і природний закон» (1942), «Людина і держава» (1951), «Моральна філософія» (1960)
Основні погляди на природне право	▪ З ім'ям Марітена пов'язується відродження томізму в ХХ ст. (неотомістська теорія права). ▪ Природне право – неписаний закон. ▪ Право існує як результат самої людської природи, « вказівка чи положення, яке людський розум може відкривати і відповідно до якого людська воля повинна діяти, щоб бути у згоді з необхідними цілями людського суспільства». ▪ Природний закон властивий кожній живій істоті, повинен сприйматись як писаній кодекс, стати еталоном будь-якого справедливого закону. ▪ Природний закон доповнюється рядом положень людського закону залежно від різноманітності конкретних обставин, взятих на себе людьми обов'язків і прав

Продовження

Сучасні концепції природного права

Права різних рівнів	▪ Права, які відповідають абсолютній вимозі природного закону (фундаментального права): – право на життя і особисту свободу; – право на шлюб; – право приватної власності; – право на прагнення щатся. ▪ Ці права особистості – природні у точному розумінні слова, коріняться в самій природі людини, як вільної і духовної істоти. Особистість належить до світу вищих цінностей. ▪ Політичні права (або права громадянина), визначаються законодавством країни, складають продовження природного права – право народу встановлювати конституцію держави і визначати форму правління; – право громадян на активну участь у політичному житті, в тому числі у виборах; – право об'єднання в політичні партії і громадські союзи; – свобода висловлювань і дискусій; – рівність усіх громадян перед законом і судом. ▪ Зазначав, що останні види свободи вірогідно ніколи не будуть зведені до абсолютного права в суспільстві, яке досягло «стану політичної справедливості». Соціальні права людини (права трудящих): – право на працю; – право на створення профспілок; – право на справедливу заробітну платню; – право на соціальне забезпечення; – інші права, «обумовлені загальним благом». ▪ Визнання соціальних прав людини разом з правом приватної власності дозволяють уникнуть недоліків як капіталізму, так і соціалізму. ▪ Права людини ґрунтуються на природному праві, яке є джерелом прав і обов'язків
Лон Фуллер	
Ідея природного права	▪ Ідея необхідного зв'язку між правом і мораллю (внутрішня та зовнішня мораль права)
Внутрішня мораль права	▪ Дотримання таких принципів уможливлює право як таке, а недотримання хоча б одного з них робить правову систему аморальною, свідчить про відсутність правової системи взагалі. Ці принципи виражають вимоги справедливості або чесності

Продовження

Сучасні концепції природного права

Внутрішня мораль права	▪ Під внутрішньою моралю права розумів 8 принципів створення і застосування юридичних норм, які вимагають, щоб правила були такими: – загальними; – опублікованими; – передбачуваними (не ретроспективними); – зрозумілими; – не суперечливими; – здійсненими; – постійними; – дії посадовців мають відповідати проголошеним правилам. ▪ Свою інтерпретацію природного права називав процедурним правом (розумів під ним те, що дає змогу сконструювати систему правил для підкорення людської поведінки і управляти нею). ▪ Вважав в допустимим і несправедливий характер правил
Зовнішня моральність права	▪ Етичні принципи, яких дотримується суспільство і які лежать і основі правових інституті, забезпечуючи їх функціонування. ▪ Внутрішня і зовнішня мораль права взаємопов'язані. ▪ Аморальна правова система не може існувати довго, бо не матиме підтримка суспільства
Рональд Дворкін	
Основні праці	«Серйозний погляд на права» (1977), «Справа принципу» (1985), «Імперія права» (1986)
Характерні особливості теорії природного права Р. Дворкіна	▪ Можливість і необхідність морального обґрунтування права. ▪ Позитивне право (правова система) утворює єдність правил та принципів. ▪ Правила – конкретні норми. ▪ Принципи містять загальні правові положення, такі як людська гідність, справедливість, ріність, є нормами чесності і справедливості. ▪ Судді у складних випадках виходять за межі правил і звужують цінності (принципи). ▪ Судді не творять законів, а ухвалюють рішення, засновані на точному «зважуванні» принципів, що належать до справи

Інтегративна юриспруденція

Інтегративна юриспруденція – самостійний напрямок у праві:
– обумовлені потребами зближення правових шкіл, процесами глобалізації. Домінуюча тенденція – спеціалізація та диференціація юридичних знань;
– роздробленість законодавства призвела до нехтування основоположними правовими категоріями: «право», «законність»;
– зміна методологічної ситуації – плюралізм у методології прийшов на зміну однополюсного бачення дійсності;
– теорія об'єднаної інтегративної юриспруденції розробляється для синтезу багато аспектного пізнання і розуміння права;
– є відповіддю правознавства на виклики часу;
– один із найбільш перспективних напрямків розвитку теорії права, теоретико-методологічні основи якої обговорювались ще на початку XX ст.

Джером Холл	
Основні праці	«Дослідження з юриспруденції і кримінальної теорії» (1958), «Інтегративна юриспруденція» (1958)
Особливості теорії права	▪ Вперше увів у науковий обіг термін Цінтегративна юриспруденція». ▪ Поєднання всіх напрямків – нормативістського, соціалістичного, реалістичного і правової аксіології (система висновків, цінність суджень про право) дає можливість використати усі їхні переваги і одночасно нейтралізувати усі недоліки. ▪ На основі такого поєднання досягається «синтез юридичного поняття, цінності факту», створюється інтегративна юриспруденція. ▪ Правові теорії, що ґрунтуються на близьких теоретичних і практичних цінностях, але розвиваються окремо одна від однієї, не відповідають потребам часу

Тема № 8.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ КІНЦЯ XVIII–ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Питання до теми:

1. Політико-правові теорії в Росії та Україні у другій пол. XVIII–на поч. XIX ст.
   1.1 Імперська правова ідеологія – від Катерини II до реформ М. Сперанського.
   1.2 Українські просвітники про державу і право.
2. Політико-правова концепція революційного руху першої пол. XIX ст.
   2.1 Політико-правові проєкти декабристів і народників.
   2.2 Українська політико-правова ідеологія ліберального та демократичного рухів.
3. Політико-правові концепції Росії кінця XIX – поч. XX ст.
   3.1 Філософія права В. Соловйова.
   3.2 Державно-правова концепція Б. Чичеріна.
   3.3 Юридичний позитивізм Г. Шершеневича.
   3.4 Державно-правові ідеї П. Новгородцева.
   3.5 Психологічна теорія Л. Петражицького.
4. Державно-правові концепції в Україні кінця XIX – початку XX ст.
   4.1 Концепція держави і права І. Франка та Б. Кістяківського.
   4.2 Соціал-демократична концепція української державності.
   4.3 Націоналістична концепція державності.
   4.4 Консервативна державницька концепція.

1. Політико-правові теорії в Росії та Україні у другій пол. XVIII– на поч. XIX ст.

1.1 Імперська правова ідеологія – від Катерини II до реформ М. Сперанського. У другій половині XVIII–XIX ст. у Росії відбувалося подальше зростання промисловості, посилення кріпосницького гніту, піднесення ролі поміщиків, а також зміцнення позицій молодої буржуазії. Нарівні з кріпацькими з'являлись і купецькі мануфактури, засновані на праці найманих робітників. За характером вони були капіталістичними підприємствами. Однак розвиток капіталістичного устрою стримувався в результаті панування феодальних відносин, які перешкоджали утворенню кадрів вільних робітників. Водночас кріпосницькі відносини помітно розширювалися, посилювалась експлуатація кріпаків. Посилення кріпосницького гніту і погіршення становища народних мас породжували соціальні суперечності, вели до активізації селянських рухів проти поміщиків, до заворушень серед робітників мануфактур.

Російські самодержавні правителі почали усвідомлювати, що надалі управляти країною старими методами надто складно. Вони розуміли, що необхідно винайти нові принципи, нову платформу управління країною, нові засоби ідеологічного впливу. Такою платформою став освічений абсолютизм, який особливо енергійно насаджувала в перші десятиліття правління Катерини II (1762–1796). Вона намагалася переконати громадську думку Росії та Європи в тому, що в її особі Росія одержала освіченого монарха, здатного забезпечити процвітання держави і піклуватися про благо підданих. У 1767 р. був виданий маніфест про скликання представницької комісії для розроблення нового Уложення, в якому були представлені всі стани, крім кріпосних селян. Бажаючи використати скликання законодавчої комісії для того, щоб представити себе в найвигіднішому світлі, Катерина II видала для депутатів комісії «Наказ». У ньому імператриця прагнула визначити межу між деспотією та самодержавством, намагаючись довести, що російська самодержавна монархія – зовсім не деспотія, а форма правління, яка можлива на підставі закону, що в ній може торжествувати правосуддя, можуть бути забезпечені права людини, що російська монархія з освіченим монархом

може захистити безпеку громадян, гарантувати недоторканість їхньої власності. У «Наказі» містилося чимало інших демократичних положень: рівність усіх перед законом і судом, свобода як залежність її тільки від закону, заборона накладання покарання за дії, не визначені в законі, точне визначення тих ознак злочину, за які громадян можливо взяти під варту, скасування тортур і переслідувань за віросповідання та інше. Проте проголошені в «Наказі» принципи хоч і відповідали освіченому характеру державної влади, але, на жаль, не були запроваджені в самодержавно-кріпосницькій Росії.

Михайло Щербатов (1733–1790) – російський державний діяч, історик і публіцист, автор 7-томного твору «Истории Российской от древнейших времен», «Разные рассуждения о правлении». Представник консервативно-аристократичної течії політичної думки Росії, яка виникла як реакція на свавілля Катерини ІІ.

Щербатов був прихильником монархічної форми правління, за якої під наглядом правителя функціонувала би верховна рада – дорадчий аристократичний орган дворянства. Дослідник вважав, що влада монарха повинна бути обмежена «основними» законами, які мали функції суспільного договору. Територіально державу слід поділити на губернії, що обиратимуть по п'ять депутатів для роботи в уряді. Такий уряд мав би стати продовженням структури виконавчої влади монарха. Законодавчим органом у проєкті мислителя була комісія із 20 компетентних дворян. Закони були всенародно обговорюваними та затверджувались монархом. Загалом, Щербатов ідеалізував дворянство, вважаючи його єдиною силою, здатною протистояти деспотизму російських імператорів.

Паралельно із консервативно-аристократичною течією політичної думки Росії кінця XVIII–початку XIX ст. виникла ще одна – просвітницька. Представниками цього напряму були соціолог і юрист *Семен Десницький* (1740–1789) і письменник *Олександр Радищев* (1749–1802).

Десницький вважав, що право передувало утворенню держави, а правові норми існували в людському суспільстві на всіх стадіях його розвитку. Спочатку закони були прості і нечисленні. Але в міру накопичення окремими членами суспільства значного майна виникли закони, що охороняють власність, а їх система стала ускладнюватися. Він визначав існування таких природних прав людини, як право на життя, гідність, власність, але стверджував, що історичні, географічні й інші обставини можуть зумовлювати розвиток такої влади, яка, як у римлян, була необхідною з політичних міркувань, «скільки б не здавалась у теорії противною натурі людській».

Десницький представив своє бачення походження держави. На його думку, держава має чітку систему походження, яка поділяється на чотири стадії. Перша – це первісний стан, у якому ще немає сім'ї, а жінки повністю перебувають під владою чоловіків. Основним засобом до життя були промисли і збирання плодів. На другій стадії люди починають упорядковувати свої заняття. Виникає багатошлюбність. Виникають перші уявлення про колективну власність. Це – доба скотарства. Третя стадія – хліборобська. Їй властиве зростання ролі жінки в домашньому господарстві. Виникає моногамний шлюб. На основі володіння предметами побуту, знаряддями праці, зібраним врожаєм формувалося уявлення про приватну власність.

Остання стадія розвитку людства – комерційна. Унаслідок об'єднання сімей виникла держава, остаточно сформувалося поняття приватної власності. Відносини між людьми стали регульованими законами. Поява первісних держав, на думку Десницького, не відповідала інтересам народу, не була результатом договірних угод усіх членів суспільства. Їхнім змістом стає захист багатих, які захоплюють владу і використовують її у своїх інтересах.

Розглядаючи державу і право у взаємозв'язку із суспільними відносинами, мислитель пропонував реформувати державу. Для цього необхідно розмежувати державні органи на законодавчі, судові й каральні та поставити їх у рамки закону. Це обмежувало би владу монарха і гарантувало природні права суспільним верствам.

Законодавчий процес у державі, за поглядом Десницького, мав відбуватися за такою схемою: законодавчу владу монарх поділяв із сенатом – однопалатним представницьким органом; сенат розробляв і ухвалював закони, після чого передавав їх на затвердження монарху. Сенат мав би складатися з 600–800 депутатів від усіх станів. Депутати, обрані за помірним майновим цензом, щороку обирали президента, який представляв би монарху справи, для вирішення.

Щодо судової влади мислитель виклав низку пропозицій конституційного, демократичного характеру. Суддів мав призначати імператор довічно і міг усунути їх з посади лише за вчинення правопорушень. Підвищувалися вимоги до кваліфікаційного рівня суддів. Справи в суді повинні розглядатися за участю 15-ти присяжних засідателів. Компетенція суддів стосувалася розгляду кримінальних справ і контролю діяльності адміністрації.

«Каральну владу» вчений пропонував віддати воєводам у губерніях і провінціях. Їх призначав монарх, але у своїй діяльності вони були підзвітними губернському суду, що приймає скарги на дії воєвод і привселюдно їх розглядає. Воєводи відають збором «подушних» податей, виконанням вироків і місцями ув'язнення. За проєктом виконавчу владу здійснює монарх, наділений правом відкладального вето, і вищі органи управління – колегії, підлеглі монарху і Сенату. Також проєкт пропонує установу громадянської влади як органів місцевого самоврядування. Її установи мислитель пропонує для губернських і великих провінційних міст. Кріпосне право Десницький вважав несправедливим. Однак його ліквідація є завчасним заходом, який може призвести до порушення спокою.

Таким чином, ідеї, висловлені Десницьким, дають підстави вважати його першим російським лібералом.

Радищев своєю книгою «Подорож із Петербурга до Москви» і одою «Вільність» порушив спокій сановної столиці й імператриці Катерини ІІ, що побачила в авторі «бунтівника, гірше за Пугачова».

В основі виникнення держави Радищев убачав приватну власність, яку передусім

повинна охороняти держава. У своїй державно-правовій концепції мислитель дотримувався думки щодо законодавчого обмеження монархії, критикував абсолютизм, який ґрунтується на свавіллі й порушує природні права людини. Він не вірив у освіченого монарха, розглядав самодержавство як атрибут кріпосництва, а царя вважав першим серед злочинців. Уперше в історії російської політико-правової думки бунтар висунув концепцію народної революції, в якій обґрунтовував право поневолених на протест проти свого гноблення. Радищев був прихильником республіканської форми правління й обґрунтовував здатність до цього російського народу. Вважав, що в країні має бути встановлений державний лад, здатний забезпечити народові його священні природні права та дотримання демократичних принципів.

Михайло Сперанський (1772–1839) – державний і політичний діяч, радник імператора Олександра I. Під його керівництвом підготовано і видано перше «Повне зібрання законів Російської імперії» в 45 томах, а також «Зведення законів Російської імперії» у 15 томах.

Сперанський вважав, що сучасна йому система правління Росії не здатна гарантувати безпеку особи, власності та честі кожного. Її державний лад – це не обмежена жодними законами деспотія. Він запропонував запровадити правління у формі «істинної монархії», що відрізнятиметься від наявної поліцейської держави, де немає місця законності, прогресові, народній просвіті, та ґрунтуватиметься на таких важливих буржуазних юридичних принципах як: законність, поділ влади, особиста свобода, рівність громадянських прав (особистих і майнових) для всіх підданих. Сперанський наголошував, що конституційна монархія повинна спиратися на кваліфікований чиновницький апарат, який забезпечуватиме її функціональність. Він був переконаний, що форми правління, які гарантували би політичну та громадську свободу, можуть бути створені тільки за участі народу.

1.2 Українські просвітники про державу і право. На початку XVIII ст. Російська імперія прискорила процес руйнування української автономії, перетворення України в Малоросію. Вітчизняна політико-правова думка все більше вплітається в російські політичні й правові вчення, привносячи в них передові ідеї та поняття. Особливий вплив на розвиток державно-правових теорій справили ідеї західноєвропейського Просвітництва.

Значний внесок у розвиток української політичної думки зробив *Михайло Козачинський* (1699–1755) – перший в Україні професійний філософ, який сформулював засади громадянського природного права. У трактаті «Громадська політика» він порушив питання про природне право, яке є невід'ємним складником людської природи. Людські закони Козачинський розглядав крізь призму подвійності світської та духовної влади і поділяв ці закони на цивільні і канонічні.

Демократичний, антикріпосницький напрям просвітницьких ідей був притаманний для філософії *Григорія Сковороди* (1722–1794), який був автором таких праць «Начальная дверь ко христианському добронравію» (1768 р.), «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе» (1769–1771 рр.), «Сад божественних пісень» (1761 р.), «De Libertate» (1756 р.) та ін.

В основі філософської системи Сковороди – концепція трьох світів: макрокосму (Всесвіту), мікрокосму (людини) і світу символів (Біблії). У людині, писав філософ, поєднуються дві «натури»: видима і невидима. Головне в людині – її духовність, «серце». І перш ніж пізнати світ, потрібно пізнати себе. Самопізнання – ключ до істини, розуміння свого призначення, місця в суспільстві. Щастя людини в пізнанні. Її розум – інструмент пізнання. Принцип «пізнай себе» потребує усвідомлення людиною своїх здібностей до певного роду занять. Пізнавши себе, вона правильно обере професію, працю – «тільки природна праця солодка». Моральний ідеал Сковороди – високоморальний,

духовний індивід, що знайшов себе, своє місце в суспільстві, сенс життя в праці. «Сродна праця» – джерело гармонії в суспільстві, де кожний має право і повинен трудитися за здібностями. Якщо чабан має природжені здібності адміністратора, він має бути губернатором. Суспільству користь, якщо губернатор, більш здатний до чабанства, стане чабаном. Таким чином, розумний суспільно-політичний устрій, відповідно до філософії Сковороди, повинен вибудовуватися на основі принципів, виведених із природи людини. Серед них – «нерівна рівність»: нерівність здібностей доповнюється юридичною рівністю в державі.

Сучасне йому суспільство Сковорода засуджував: у ньому, як у бездуховній людині, превалює зло, жадібність, корисливість. Самодержавну, кріпосницьку систему він називає «світом темним, світом найпаскудним». Він засуджує спосіб життя панів, їх моральну низькість, прагнення наживи. Філософ засуджує кріпосництво, застарілу феодальну систему. На його думку, зосередження багатства у небагатьох, разюча соціальна нерівність – шлях до загибелі держави. Станові привілеї, сваволю і беззаконня розглядав як такі, що суперечать людській природі, природному праву і законам. Правий бідняк краще неправого багатого.

Особливий гнів у Сковороди викликало закорені́ле неправосуддя. Засуджуючи нерівність у суді, формалізм судочинства, філософ відкрито критикував самодержавство і тиранію.

Суспільно-політичний ідеал філософа – це «духовна республіка» (імовірно, за типом ранньохристиянських громад). Республіка за своєю сутністю є первісною формою влаштування людського суспільства. Закони тут зовсім «противні тиранським», забезпечують права всіх громадян. За республіканського ладу всі посади, як до найвищих, будуть виборними за принципом «сродності праці», що стане запорукою гармонії особистих і суспільних інтересів і умовою успішного функціонування всіх органів у державному механізмі.

Видатним представником державно-правової думки в Україні був *Яків Козельський* (1728–1795), який виклав свої ідеї у праці «Філософічні пропозиції» та в підручниках «Арифметичні твердження» й «Механічні твердження» (1764 р.).

Державно-правові проблеми Козельський розглядав крізь призму теорії природного права і суспільного договору. Розвиваючи концепцію природного права, вчений проголошує думку, що закладені природою в людині закони її життєдіяльності є витоком законів суспільства. Якщо закони держави не ґрунтуються на природному праві, їх не можна вважати справедливими. Теорія суспільного договору Козельського містила ідеї рівності всіх громадян перед законом, взаємної відповідальності влади і громадян за виконання договору. За переконанням ученого, природне право передувало державі й лише внаслідок справедливої суспільної угоди поступилося місцем у державі. Завдяки суспільному договору людина здобуває волю і власність.

До активних діячів щодо державно-правової думки належав професор і ректор Києво-Могилянської академії, філософ, учений, письменник *Феофан Прокопович* (1681–1736).

Людина різнобічних наукових знань, власник однієї з найбільших бібліотек (до 30 тис. томів), прагнув звільнити пізнання від схоластичних канонів, поєднати доводи розуму, досвіду історичного і народного. Він гостро критикував католицьку церкву за переслідування науки, спроби насадження католицизму на Правобережній Україні. Цікавився і зосереджував свою увагу на теорії держави і права. Є першим в Україні хто створив концепцію освіченого абсолютизму. Автор трактатів «Слово про владу і честь царську», «Духовний регламент», «Правда волі монаршої».

Сформулював тезу про те, що в додержавному стані існували як мир, любов, добро, так і війна, ненависть, зло. Для того щоб надійно захистити природні права від зовнішніх ворогів і внутрішнього розбрату народ передає свою волю монарху. Вважав, що договір між підданими і монархом є однобічним, і тому засуджував будь-які виступи проти влади монарха. Обґрунтував необхідність підпорядкування духовної влади владі монарха.

Освіту і науку розглядав як основу історичного процесу, силу держави і добробуту. Тільки освічена монархія може забезпечити розвиток науки, мистецтва, ремесел, мануфактур. В свої часи допоміг стати студентом (спудеєм) Києво-Могилянської академії М. В. Ломоносову. Царський уряд у Москві не міг спокійно дивитися на розквіт культури, науки, освіти в Києві і у 1786 р., за наказом імператриці Катерини II, академію насильно переводять на російську мову викладання, а в 1811 р. російський цар Олександр I зовсім закрив її. Викладачам запропонували їхати до Московського університету (заснований у 1755 р.). Більшість перевезли насильно, а тих, хто виступив проти, відправили до Сибіру. Підготовку і відкриття Московського університету за наказом царського уряду проводили викладачі Києво-Могилянської академії.

Розмірковуючи над природою таких явищ, як право, держава та її форми, влада, Прокопович звертається до першоджерел – природних законів, «від Бога покладених». На його думку, складають такі принципи розуму: любити і боятися Бога, берегти своє життя, приумножувати рід людський, не робити іншим того, чого не бажаєш собі, шанувати батьків. Совість, здоровий глузд учать діяти людину розумно, зважено, творити добро. Він вважає, що саме це допомогло людям у природному стані перебороти хаос, сваволю («чорне безправне море»), кровопролиття, знайти порятунок в об'єднанні, у державотворенні. Згідно з Прокоповичем, саме розум і прагнення людей до добра відповідно до промислу Божого, змусили людей укласти угоду про державотворення.

Абсолютна монархія не обмежується, а зміцнюється церквою: «сам Христос велить діяти кесарева кесареві». Аргументуючи пріоритет царської влади, він нагадує: царське слово «на слові божиєм засновано»; навіть всесвітні собори церкви веліннями царів скликались; «різні веління і статути» царя поширюються і на церковний клір. Як натхненник нового церковного права, безпосередній автор ряду юридичних актів, Прокопович виявив себе істинним новатором. Спираючись на теологічні доктрини церковної патристики, в офіційних урядових законопроектах, проповідях, своїх творах оголосив війну церковним догмам, московській старовині, боярському консерватизму, зло висміював «російське чекання чудес», віру в мощі, забобони, вимагав очищення

церкви від безграмотних попів, розпусти і моральної деградації. Таврував і доводив гріховність папи римського.

Отже, Феофан Прокопович виступив одним з перших теоретиків освіченої монархії. Він збагатив українську політико-правову думку новими висновками про походження держави, оригінальною концепцією природного права і суспільного договору. Став новатором у світській і релігійній освіті, перетворенні церковних проповідей на засіб морального і правового виховання. Його лекції «Про риторичне мистецтво» вчили мистецтву судового захисту, доказів у кримінальному процесі.

Найвищим досягненням національно-політичної думки України став політичний трактат невідомого автора кінця XVIII ст. «Історія Русів» (знайдений приблизно у 1828 р.). На думку автора, державне життя українського народу бере свій початок від часів створення ним Київської Русі. Створивши власну державу, український народ згодом втратив державну самостійність, об'єднавшись на добровільних засадах з рівними собі Польщею і Литвою у федеративну Річ Посполиту. І лише тому, що поляки почали позбавляти українців прав і вольностей, козаки розпочали проти них повстання.

У творі вперше було сформульовано ідею, що найбільшою цінністю для народу є національна держава. Саме в її досягненні автор убачає сенс боротьби народу України з кінця XVI до початку XVIII ст. Автор розкриває антиукраїнський характер політики московських правителів, виступає палким захисником збереження державної самостійності України, демократичності її форм правління, протиставляючи її московському самодержавству.

2. Політико-правова концепція революційного руху першої половини XIX ст.

2.1 Політико-правові проєкти декабристів і народників.
Радикально-революційний напрям державно-політичної думки Росії на початку XIX ст. започаткували декабристи, які в грудні 1825 р. повстали проти самодержавства. Рух декабристів не був однорідним та ідейно цілісним. Усередині нього відбувалася боротьба між радикально-демократичним

крилом і крилом поміркованих. Але всіх їх об'єднувало заперечення кріпацтва, станових привілеїв та абсолютизму, визнання необхідності революційного повалення самодержавства.

Політико-правові проєкти декабристів. Програмні настанови демократичного крила декабристів найбільш повно виражені в проєкті *Павла Пестеля* (1793–1826), названому на честь давнього руського закону «Руською правдою». У своїй політико-правовій концепції Пестель виходив із положення про природну рівність людей і взаємне прагнення до суспільного життя. Він розрізняв суспільний і державний устрій. Держава – це приведене в законний порядок суспільство. А суспільство виникло шляхом природного розокремлення людей на тих, що підкоряються, і тих, що наказують. Уряд зобов'язаний забезпечувати загальне благо, а народ має право вимагати цього. Держава існує за умови рівноважності прав і обов'язків. Тому необхідні такі закони, які утримують цю рівноважність.

Пестель розрізняє закони духовні (відомі з Біблії, вони пов'язують тлінне життя з вічним), природні (витікають із природних вимог і потреб життя) і громадські (видаються відповідно до духовних і природних законів, їх мета – добробут).

Право народу на повалення самодержавно-кріпосницького ладу Пестель обґрунтовує таким чином: будь-яка дія, що суперечить благу – злочин; відмінності законів у різних народів переважним чином залежать від соціальних і політичних інститутів держави. Державна організація Росії не служить загальному благу – постійно порушуються закони, дії влади шкодять народу. Тому порушення законів у Росії вимагають змінення усталеного державного устрою. Установлення республіки, на думку Пестеля, можливе тільки після повалення самодержавства, яке повинно відбутися способом військового перевороту, після чого створюється диктатура Тимчасового верховного правління, яке за 10–15 років підготує народ до конституції та забезпечить скликання вищого законодавчого

органу. У «Руській правді» мислитель, посилаючись на досвід якобінської диктатури, зазначив, що в результаті виходу на політичну арену непідготовленого народу виникають безлади, які замість поліпшення становища приведуть республіку до загибелі.

Першим кроком верховного правління буде видання низки законодавчих актів, спрямованих на закріплення суспільного та державного ладу. Наступний захід республіки – запровадження рівності всіх громадян перед законом, а це можливо лише в результаті знищення звань дворян, купців, міщан і селян та надання всім одного статусу – громадянина. Водночас, повинні бути знищені станові привілеї й кріпосницькі порядки. Пестель обстоював положення про звільнення селян із землею.

Майбутній державний устрій Росії Пестель уявляв таким: верховна законодавча влада в республіці належатиме зборам представників – Народному віче, склад якого має бути обраним із загалу громадян, які досягли 20-річного віку, за винятком осіб, які є слугами у інших. Мислитель виступав за загальне виборче право, яке дозволить вибрати найосвіченіших і гідних людей. Але вибори до найвищого законодавчого органу країни мають бути двоступеневими.

Верховну виконавчу владу Пестель проєктував віддати Державній думі з п'яти осіб, що обирається народним віче зі свого складу на п'ять років. Один із п'яти обирається президентом строком на один рік і є главою держави. Після закінчення року президент вибуває зі складу Державної думи і повертається до складу Народного віча, а на його місце обирається інший зі складу Державної думи. Нагляд за діяльністю вищого законодавчого та виконавчого органів здійснює Верховний собор у складі 120 осіб, призначуваних губерніями. Кожен закон набуває юридичної сили тільки після затвердження його Верховним собором. Собор, до того ж, повинен був служити забезпеченню законності, особливо охороні конституції. Для здійснення контролю Верховний собор призначає в кожне міністерство та в кожну територіальну область по одному зі своїх членів, він має право віддавати під суд за зловживання чиновників будь-якого рівня.

Структуру державної влади Пестель будує за принципом поділу влади, але з певними особливостями. Мислитель відкидав правило рівноважності влад, але схвалював правило визначеності обсягу їхніх дій. Із цієї формули

виводилася необхідність чітко визначити компетенцію кожного органу і підконтрольність виконавчих органів законодавчим.

Що стосується адміністративного поділу Росії, то Пестель весь її простір поділив на 10 областей і три уділи. Мислитель був захисником унітарної держави і вважав федерацію шкідливою для Росії з її широкими просторами та значною кількістю різних народів, які її населяють. Проте декабрист, визнавав право Польщі на відокремлення.

Інші задуми були у представника Південного товариства декабристів *Микити Муравйова* (1796–1848) – автор трьох різних варіантів конституції. Останній, третій варіант Конституції Муравйов написав у 1826 р. на вимогу Слідчого комітету, перебуваючи у в'язниці. Цей «тюремний варіант» найбільш завершено і повно відображає ідеї мислителя.

Муравйов вважав усталену форму правління застарілою, пропонував скасувати кріпосне право і звільнити особу від тенет феодального права. Він обстоював федеративний устрій країни, пропонував визначити права суб'єктів федерації, запровадити демократичну виборчу систему, здійснити реформу правової структури. Будучи прихильником ідеї народного суверенітету, мислитель вважав єдиним джерелом влади в державі народ, який є вільним від природи. Саме він, а не хтось інший, наділений виключним правом установлювати основні правові засади функціонування суспільства.

Передумовою реалізації природного права людини на свободу, запобігання деспотії є побудова влади держави за принципом її поділу на три гілки. Законодавчу владу мало втілювати двопалатне Народне віче, яке б обговорювало і приймало закони, а ухвалювати їх мав імператор. Виконавчу гілку влади, на думку мислителя, мав очолювати імператор, який повинен скласти присягу перед законодавчим органом. У його розпорядженні мав би бути штат міністрів. У суб'єктів федерації, серед них і в Україні, виконавчу владу мали репрезентувати двопалатні Урядові

збори, наділені повноваженнями ухвалювати законодавчі й підзаконні акти в межах конституції та федерального законодавства. У галузі судової влади пропонувалося запровадити суд присяжних засідателів. Основними принципами судочинства мали стати: а) верховенство закону; б) рівність усіх перед судом; в) захист майнових особистих і деяких політичних прав громадян; г) притягнення до відповідальності лише за реальне порушення чинних норм права і на підставі закону; д) відсутність зворотної дії закону.

Політико-правові погляди революційного народництва. На розвиток політико-правових концепцій Росії другої половини XIX ст. значний вплив справила ідеологія революційного народництва, яка сформувалась як політична течія у 60-х на початку 70-х років XIX ст. серед різночинної інтелігенції. Концептуально система переконань народництва містила визнання капіталізму в Росії регресом; визнання самобутності російського економічного ладу взагалі й селянської общини зокрема. З плином часу народництво розкололося на течії – пропагандистську (П. Лавров), змовницьку (П. Ткачов) і анархізм (М. Бакунін). Підмурком їх навчання були неприйнятність абсолютистської держави, самодержавно-бюрократичного ладу, поміщицького землеволодіння, переконання в необхідності революційної боротьби проти усталених порядків, відданість інтересам селянства. Народники були носіями ідей російського селянського соціалізму і вважали, що процвітаюче майбутнє Росії – за «особливим» некапіталістичним шляхом розвитку.

Петро Лавров (1823–1900) – російський філософ, соціолог і публіцист. Він спирається на вирішальну роль критично налаштованих осіб у історичному процесі. Історія така, що маси не справляли належного впливу на перебіг усіх важливих подій. Тому інтелігенція повинна відродити і викликати в народі прагнення до боротьби й свідомого визначення мети. Виходячи з цього, основним завданням і методами діяльності інтелігентів-соціалістів для усунення самодержавства є зближення з народом. Для

цього необхідно «йти в маси», щоб знати потреби, отримати довіру, принести народу «накопичені знання», «розпалити революційну пристрасть» і додати «його поривам цілісності й організації». В єдності «інтелігенції і сили народних мас» Лавров бачив одну з умов перемоги соціальної революції в Росії.

Реалізація революції вимагала посиленої особистої підготовки соціаліста до корисної діяльності, створення партії однодумців. Своїм об'єднанням революціонери створять партію, об'єднають у собі передовий робочий клас зі всієї Росії, отримували тим самим «народну солідарність». Щонайперше завдання інтелігенції – освічувати народ. Момент готовності народу до революції «повинен вказати сам перебіг історичних подій».

Після перемоги революції підмурівком соціалістичної держави стане народна федерація руських «революційних общин і артілей». Новий курс влади установить «загальну працю для загальної користі», «оборону від внутрішніх і зовнішніх ворогів». Лавров вважав, що на другому етапі соціальної революції держава збережеться для побудови робочого соціалізму. При цьому він не сприймав насильства і примусу.

Петро Ткачов (1844–1885) – російський публіцист. На відміну від Лаврова, Ткачов вважав, що виховну роботу слід провадити після перевороту, пропаганда стане доречною, коли влада буде в руках революційної партії, що не зупиняється перед диктаторськими засобами. Він вважав, що незначна кількість народників може усунути самодержавство, захопити владу – здійснити революцію. Тактика його пропаганди – організація змов, таємних товариств, що практикувалася в Європі. Але в Росії для цього не вистачало міського пролетаріату, свободи друку, представницьких установ, умов для законної пропаганди та інших чинників. Тому стрижнем революції в Росії є революційна меншина, яка звільнить народ із-під гніту самодержавства. Знаряддям же захоплення влади, за Ткачовим,

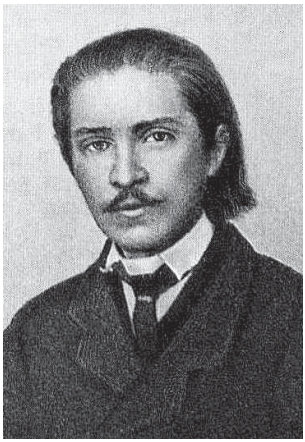

слід вважати підпільну організацію революціонерів, а головним її результатом – революційну державу, яка здійснить «соціальну революцію за допомогою реформ у галузі економічних, політичних і юридичних відносин суспільства». У перехідний період він пропонував запровадити установи, передати приватну власність у загальне користування, розвинути громадське самоврядування, після чого скасувати примусові функції державної влади.

2.2 Українська політико-правова ідеологія ліберального та демократичного рухів. Розвиток політичної та правової думки в Україні у XIX ст. відбувався під впливом соціально-економічних відносин, пов'язаних із занепадом феодалізму і становленням буржуазного устрою. Він тривав у непростих умовах відсутності власної державності, а тому політична наука розвивалася переважно на теоретичному ґрунті, в межах історичних і етнографічних досліджень. Ключовою проблемою політико-правової науки в Україні була ідея національно-державного відродження українського народу, пошук оптимальних форм його державності. Її реалізація здійснювалась у двох напрямах. Перший пов'язаний із поєднанням долі українського народу і його політичних інститутів з долею Росії. Звідси поява федеративних проєктів і планів у складі сусіда. Другий напрям пов'язаний із дистанціюванням України від самодержавної «тюрми народів», від російського політичного досвіду і формуванням ідеї національного визволення українського народу. Стосовно форми майбутньої Української держави теж не було одностайності, хоч більшість мислителів становили прихильники демократично-республіканського устрою.

Михайло Максимович (1804–1873) – видатний український науковець, енциклопедист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет, полеміст, архівознавець, ординарний професор, природознавець, член Історичного товариства імені Нестора-Літописця та впливового родинного клану козаків-аристократів Тимковських.

Велика заслуга М. Максимовича полягає в тому, що він одним із перших піддав сумніву норманське походження Русі. Так, 1825 р. вийшла праця М. Погодіна «Происхождение Руси». Робота Максимовича «Откуда идет

Русская земля…» була прямою відповіддю і навіть викликом російському історикові. Максимович розвивав тезу про автохтонність східних слов'ян, їхню господарську (переважно землеробську) діяльність, що ставила їх на вищий щабель розвитку порівняно із завойовниками. Щодо виникнення державних форм, то аргументація Максимовича зводилася в основному до заперечення факту запрошення варягів та їхньої позитивної ролі в історії Русі. Спираючись на науковий аналіз джерел, учений доводив, що Русь-Україна – це пряма спадкоємиця Давньої, Київської Русі.

Реалізації ідеї окремого розвитку України, її національно-державної самобутності присвятили свою діяльність представники *Кирило-Мефодіївського товариства* – таємної політичної організації, що прагнула створити слов'янську демократичну федерацію на чолі з Україною. Воно виникло на початку 1846 р. Організаторами товариства були: Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський. Загальна кількість членів сягала декількох десятків осіб, серед них були Т. Шевченко, П. Куліш та ін.

Програму Кирило-Мефодіївського товариства сформульовано в «Статуті слов'янського товариства Святих Кирила та Мефодія» та у «Книзі буття українського народу», створених під значним впливом Т. Шевченка.

Основним своїм завданням товариство визначало: повалення самодержавства; ліквідацію кріпосного права; національне визволення слов'янських народів та об'єднання їх у республіканську федерацію (Росія, Україна, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія зі столицею у Києві) на засадах рівності й суверенності. Також планувалося: поширення освіти серед населення; проголошення свободи совісті; досягнення політичних ідеалів реформами, відповідно до євангельських принципів любові й терпіння. Передбачалося, що верховна законодавча влада має належати двопалатному сейму, а виконавча – президентові.

У Кирило-Мефодіївському товаристві існували два напрями: ліберально-буржуазний (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) і революційно-демократичний (М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда). У березні 1847 р. Товариство було розгромлено.

Творцем основних політичних документів товариства, ідеологом лібералізму, автором понад 300 творів був історик та політичний діяч *Микола Костомаров* (1817–1885). Його концепція містила ідеї християнського соціалізму: творцем історії був визнаний Бог, рушійною силою – християнська релігія, яка вказує шлях до спасіння.

Політична доктрина Костомарова випливає з концепції історичного розвитку і ґрунтується на таких засадах: а) визначальна роль в історії належить народові (а не правителям, як вважала більшість тогочасних російських істориків); б) український народ є самостійним етносом (а не частиною російського народу, як те засвідчувала офіційна позиція); в) українці – безкласовий народ, де експлуататорами стають іноземці; г) український народ, з огляду на те, що він зберіг властиві колись усім слов'янам демократичні риси, покликаний стати провідником у справі їх соціального та національного визволення й основною ланкою майбутньої слов'янської держави; д) майбутня слов'янська держава повинна будуватися на засадах любові, рівності, братерства і ґрунтуватися на

федеративних засадах; е) законодавча влада в кожній республіці слов'янського союзу має належати Народним зборам, виконавча – бути виборною та підзвітною їм. На чолі союзу – президент як глава виконавчої влади.

Теоретичні погляди *Тараса Шевченка* (1814–1861) не мають політико-правовій цілісності й систематичності, але спираються на чітко виражені ідеї, що сягають із глибин народного духу. Найвідоміші твори поета: поеми «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ», «Наймичка», «Єретик», «Варнак» та ін. У них висловлені такі політико-правові ідеї: центром світу, природи, історії є людина, наділена природними правами, що та від природи є вільною; суспільно-політичним ідеалом є демократія та справедливі закони; справедливий закон – це синонім правди та справедливості, що відповідає природному праву, оберігає свободу людини; національне звільнення українського народу від влади російського абсолютизму нерозривно пов'язане з революційними перетвореннями та відродженням слов'янського братерства.

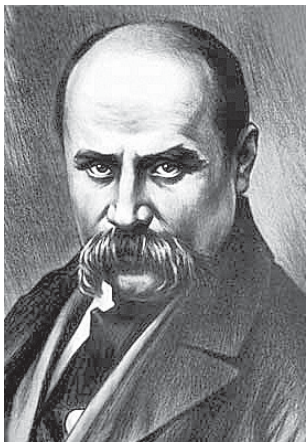

Політико-правові погляди поета-бунтаря полягали у несприйнятті, засудженні самодержавства. Для нього немає «добрих» царів. У поемі «Сон», яку поет називав комедією, він сарказмом розвінчує образ царя, як помазаника божого на землі. У творі «Юродивий» називає царя «фельдфебелем на троні», верховодою зграї насильників і кровожерних поміщиків нелюдів. У творі «Царі» поет розкриває і рішуче засуджує злочинну свавілля самовладців-деспотів. Івана Грозного у своїх творах поет-бунтар називає «мучителем», особливо перепало Петру І за те, що він зробив з Україною, «поклав сотні тисяч у каналах козаків і на їх кістках збудував собі столицю».

Критично характеризував поет і Катерину ІІ. «А німкеня Катерина, розпусниця всесвітня, безбожниця, мужевбивця знищила козацтво і свободу». Майбутнє України «пророк», пов'язував не з буржуазно-правовим ладом, а з самоуправлінням народу, з громадською, колегіальною формою

реалізації влади, як гарантією від свавілля властителів. В основу самоуправління народу він поклав суспільну власність і, передусім, власність на землю. Кобзар, як ніхто інший, дав глибоку й нищівну критику російського законодавства, організації суду та судочинства. Першим в історії революційної думки та політико-правових вчень в Україні Шевченко показав злочинну суть тодішніх законодавчих актів, висловив рішучий протест проти царських законів та юридичного їх трактування, як способу пригнічення трудової людини. Він писав, що ці закони «катами писані», що «правди в суді немає». Його ідеалом була трудова демократична республіка.

У творах кобзаря поряд з антикріпосницькими, антицарськими ідеями червоною ниткою проходить думка про самостійність України. Його творчість та політико-правова діяльність справила великий вплив на розвиток визвольних ідей, національної самосвідомості українського народу, на формування української інтелігенції, здатної до боротьби за ідеали соціальної, політико-правової та національної свободи.

Помітний внесок у розвиток політичної та правової ідеології ліберального і демократичного рухів в Україні зробив *Михайло Драгоманов* (1814–1895) – український історик, публіцист і філософ, автор понад 2 тис. творів.

За Драгомановим, суспільний прогрес, історія – не просто сума змін, а прогрес в усвідомленні свободи, в якому старе є підмурівком нового. Виникнення права, держави він вважав природним історичним прогресом людського співжиття, результатом розвитку людського розуму, сім'ї, матеріальних умов і класової боротьби. Початком суспільного життя у народів Європи й Азії вважав громаду. Різний рівень суспільного і політичного життя, відмінність історичних і географічних умов є причинами різних форм національного права і держави.

Людське суспільство, згідно з поглядами Драгоманова, утворюючись поступово, «знизу догори» – від сім'ї, громади до держави – втілює принцип його демократичної

організації, що слід вважати єдино правильним і для організації державного управління, і для правової системи. Держава – політична організація суспільства. У кожній сучасній державі незалежно від її форми влада гнітить простих людей. Навіть у парламентських республіках, на думку мислителя, депутати отримали зверхність над народом і самостійно, без волі народу вирішують державні справи. Слабкість сучасних держав є результатом економічної нерівності людей. Російська ж держава деспотична, а уряд її тиранічний. Отже, головний принцип оцінки будь-якої політичної системи, вважав Драгоманов, – наскільки вона служить людині, народу.

Держава, по-перше, повинна відповідати природним потребам життя народу, як вважав мислитель, виключати убогість і безправ'я.

По-друге, не форма правління, а правовий статус особистості, права, якими наділені громадяни держави, визначають її сутність. По-третє, цю сутність характеризують економічне становище народу, рівень його гноблення державним апаратом чи парламентом, рівень дотримання прав націй у державі. За державної централізації не може бути скільки-небудь справжньої свободи, державного розв'язання національного питання. Майбутнє – за федерацією.

Право Драгоманов оцінював за тим же критерієм, що і державу: наскільки ця правова система служить людині й громадянину. В ідеалі право, закон, на його думку, – вираження загальної волі народу. Тільки на ній повинен ґрунтуватися закон. Політичні свободи, їх обсяг у державі визначають характер і значення права. У законах мислитель бачив силу, що формує суспільний порядок, перешкоджає свавіллю чиновників, закріплює і гарантує недоторканість особистих прав і свобод людини.

Вчений надав власний проєкт майбутньої держави, яка ґрунтується на невідчужуваності від особи її людських та громадянських прав; особистих прав – права на життя, свободу й особисту недоторканість, рівність усіх незалежно від раси, статі, мови, релігії тощо; громадських прав – свободи вибору місця мешканця і занять, право володіти майном тощо; політичних прав – права на свободу думки, мови, друку, переконань, на участь в управлінні країною тощо. Драгоманов писав, що для кожної

людини недоторканість її індивідуальних прав значно важливіша навіть за право впливати на державні справи. Більше того: питання про особисті права є важливішими за питання про представницьке правління. Мислитель довів, що права людини становлять єдиний комплекс, пріоритетність одних порушує застосування інших.

Децентралізація управління в Росії, за проєктом Драгоманова, передбачає встановлення місцевої автономії та самоврядування. Це – підоснова федерації, у якій місцева влада в особі громад бере участь в утвердженні суверенітету всієї союзної держави. Громади наділені широкою самостійністю, ініціативою, де особа не протистоїть громаді.

Федеративна держава, за Драгомановим, – найбільш демократична форма державного устрою багатонаціональної країни, якій він протиставляв централізовану державу, ототожнюючи її з бюрократичним централізмом. Першим кроком до федералізації Росії, на думку мислителя, можуть стати земства, що виступали за конституцію, свободи і місцеве самоврядування й могли прискорити запровадження конституційного правління в імперії.

Перетворення держави на основі політичної свободи мислитель передбачав шляхом утворення системи органів демократичного самоврядування знизу – від сіл, повітів, міст, областей із чітким поділом владних повноважень і компетенції представницьких інститутів (сходів, зборів, дум), обраних управ і незалежних судів. Загальнодержавний законодавчий орган – Державний Собор – повинен складатися з двох палат: Державної думи, обраної за округами, і Союзної думи, обраної обласними думами. За головою держави, який очолює виконавчу владу, залишаються повноваження оприлюднення законів, нагляд за їх виконанням, переслідування їх порушників, призначення міністрів, розпуск Дум, призначення довічних сенаторів із кандидатів, запропонованих Союзною думою.

Таким чином, Драгоманов зі своєю теорією конституціоналізму посів особливе місце в історії суспільно-політичної та правової думки України. У дусі лібералізму він відводив проблемі прав і свобод людини ключову роль у програмі політичних перетворень, проголошуючи політичну свободу та її конституційно-правові гарантії своєю головною справою.

3. Політико-правові концепції Росії кінця XIX–поч. XX ст.

3.1. Філософія права В. Соловйова. *Володимир Соловйов* (1853–1900) – російський філософ, публіцист, поет. Автор багатьох праць, найвідоміші з яких «Читання про Боголюдство» (1881 р.), «Історія і майбутнє теократії» (1887 р.), «Виправдання добра» (не закінчена).

Соловйов аналізує право у двох аспектах: з одного боку, філософ наголошує, що право – це свобода, зумовлена рівністю. Така свобода розглядається як природна сутність людини, а рівність – як форма свободи. Об'єднуючись, свобода і рівність становлять суспільство як «правомірний порядок». З іншого боку, право є визначеним мінімумом моральності, де мірилом постає справедливість, яка полягає в забезпеченні свободи.

Важливою якістю права, на думку Соловйова, є вимога щодо його зовнішньої реалізації, втілення визначеного мінімуму добра, зовнішнім виявом якого є прямий або непрямий примус. Мислитель зазначав, що право виникає там, де стикаються особистий інтерес і загальне благо. Це зумовлює зрівнювання інтересів особистої свободи і загального блага.

Філософу притаманний своєрідний підхід до розуміння свободи. Він визнає її не за окремим індивідуумом, а за суспільством загалом. На його переконання, існування суспільства залежить не від досконалості окремих його представників, а від загальної безпеки. У цьому плані особиста свобода не повинна суперечити умовам життя в суспільстві. Гарантом суспільної безпеки є виключно юридичні закони, яким властивий примус для тих, хто чинить протиправні дії чи ігнорує закони. Конкретизуючи свою концепцію, мислитель зазначав, що право не втручається у вільний вибір людей між добром і злом, воно не проникає у сферу мотивів, а лише не дає змоги людям творити зло щодо собі подібних.

3.2. Державно-правова концепція Б. Чичеріна. *Борис Чичерін* (1828–1904) – найвідоміший представник ліберальної філософської думки Росії другої половини XIX ст. Автор 5-томної «Історії політичних вчень» (1869–1902 рр.), праць «Про народне представництво» (1866 р.), «Курс державної науки» (1894–1898 рр.) та ін. Був прихильником установлення в Росії конституційної монархії.

Вчення про державу Чичеріна ґрунтувалося на гегельянському трактуванні держави як головного рушія і творця історії. Держава – це показник найвищого рівня розвитку людства, втілення моральності, духовності, єдності території, народу і верховної влади. На думку філософа, російська державність є не лише надкласовою, а й надстановою організацією. Він наводить такі підтвердження цієї думки. По-перше, Російська держава виникла із середньовічної невлаштованості і беззаконня. Вимагаючи у своїх підданих посильної служби, вона встановила правильне управління, узгоджений устрій, надала Росії могутності й сили. По-друге, держава поклала на всі суспільні стани спільні для всіх обов'язки, внаслідок чого різні верстви підкорилися і присвятили себе служінню батьківщині. Але коли держава зміцніла і достатньо розвинулася, вона не стала залучати стани до такої обтяжливої служби, а, навпаки, надала дворянству, міському населенню певні пільги й переваги. Тепер черга за тим, щоб звільнити і селян від довічної служби державі й поміщикам.

Правознавець зневажливо ставився до народної стихії. Вона виявляє себе лише в безплідному анархічному розгулі. Мислитель однаково не сприймав як широкий революційний рух, так і російський соціалізм. Він глибоко проаналізував і зрозумів, наскільки значним є розрив між програмними інтересами народу і владних кіл. Виходячи з цього, він доходить висновку: а) будь-які спроби опертися на демократію небезпечні й навіть злочинні; б) справжньою силою, здатною здійснити перетворення

у потрібному напрямі, є влада; в) ліберали повинні шукати підходи, які би спрямували зусилля уряду в потрібному напрямі.

Будучи супротивником «сірої народної стихії», тобто демократичної республіки, вчений відстоював монархію, побудовану на законах. Його прихильність до легітимної та «освіченої» монархії була зумовлена тим, наскільки вона сприяла реформам і розвиткові прогресивних відносин в країні, закладаючи тим самим підвалини майбутнього правопорядку.

Скасування кріпосництва підштовхнуло Чичеріна до думки про залучення до управління державою «енергії народу», громадських сил. Однак на той час на участі у політичному житті було здатне не все населення: а) селянство неспроможне до управління державою, оскільки його думки і діяльність не виходять за сільську округу; б) середній стан має «міське призначення», тобто може брати участь в управлінні місцевими справами; в) дворянство призначене управляти державою та іншими суспільними станами. Таким чином, рівноправність станів мислитель убачав не у встановленні рівних прав, а в розподілі діяльності у відповідних галузях управління: селянство – у сільському управлінні; середній стан – у міському; дворянство – у загальнодержавному і всіх низових ланках.

Посилаючись на досвід Європи і Росії (парламент, Земські собори), Чичерін допускає участь народних представників у законотворчій роботі. Але тут же робить застереження: селяни, знову-таки, не здатні до законотворчості; виникає сумнів щодо наявності цих якостей у купецтва і всього міського стану. Залишається лише дворянство. Однак виникає небезпека, що дворянство може принести державні інтереси в жертву інтересам свого стану. У результаті мислитель схилявся до легітимного освіченого самодержавства, яке повинно обмежене законами.

У тлумаченні сутності права Чичерін використовував фундаментальне поняття «свобода волі» як реальну сутність місця особи в суспільстві. Філософ наполягав, що духовна природа людини повсякчас потребує свободи, прагне її, робить її метою свого буття. Але суспільство обмежує людську свободу. Таке обмеження є необхідним і виражене у законі. Зовнішня свобода людини, межі якої визначувані й окреслюються загальним законом, і є правом.

3.3. Юридичний позитивізм Г. Шершеневича. У другій половині XIX ст. у Росії на основі філософії позитивізму інтенсивно розвиваються два позитивістські напрями правової думки: юридичний і соціологічний. Видатним представником юридичного позитивізму був філософ, правознавець, соціолог *Габріель Шершеневич* (1863–1912). Його перу належать «Підручник російського цивільного права» (1894 р.), «Загальна теорія права» Вип. 1–4 (1910–1912 рр.) та ін. Виникнення держави Шершеневич інтерпретував соціологічно, ніяк не пов'язуючи цей процес із правом. На думку мислителя, історично і логічно держава передує праву, державна влада спочатку зароджується для того, щоб забезпечити зовнішню безпеку. Потому вона починає здійснювати внутрішнє управління. У результаті судової практики виокремлюється певна сукупність норм, виконання яких гарантоване державним примусом. Надалі держава не тільки підтримує вже наявні норми, але і встановлює нові. Отже, соціологічне поняття про державу засноване на тому, що «важко побудувати поняття про державу як силу, як у юридичному відношенні, але це можливо зробити лише на основі уявлення про нього як про комбінацію сили і волі. Державна влада постає в цьому випадку як основана на самостійній волі одних підпорядковувати собі волю інших».

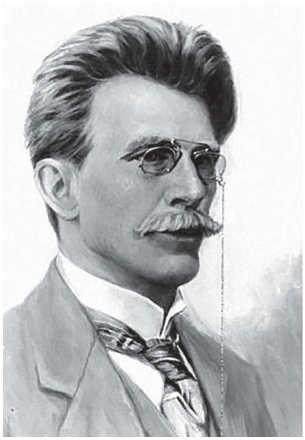

Елементами держави є територія як межа дії державної влади, і об'єднання людей, відносно яких ця влада діє. Основу держави утворює державна влада, тобто здатність панівних верств робити свої веління чинником, що визначає поведінку підлеглих. Учений зазначав, що державна влада повинна бути сильнішою за будь-яку іншу владу, позаяк безпосередньо спирається на суспільні сили. При цьому сила державної влади обмежена, по-перше, етичною свідомістю і егоїзмом керівних верств і, по-друге, можливістю протидії підданих. Інстинкт самозбереження, страх за свій добробут і довіру до органів держави з боку підданих становлять індивідуальний базис державної влади. Передавання цих відчуттів від попереднього покоління до наступного утворює її колективно-психологічне підґрунтя.

Держава, на думку Шершеневича, – єдиний виток права, а право – витвір держави і його функція. При цьому право фактично ототожнюється з правовими текстами, в ролі яких виступають закони. На думку мислителя, поняття права уміщує тільки позитивне, чинне право. Об'єктивне право як сукупність правових норм слугує основним поняттям права. Суб'єктивне право, розглядуване ученим як «можливість здійснення своїх інтересів суб'єктом права», є похідним поняттям.

Шершеневич виділяє низку сутнісних рис права, які утворюють уявлення про його поняття. Це такі: а) право передбачає поведінку особи; б) право завжди пов'язане з державною владою; в) право має примусовий характер. Правознавець таким чином визначав поняття права: це норма належної поведінки людини, невиконання якої тягне за собою примушення з боку державних органів.

3.4. Державно-правові ідеї П. Новгородцева. *Павло Новгородцев* (1866–1924) – російський правознавець і філософ, його перу належать праці «Держава і право» (1904 р.), «Криза сучасної правосвідомості» (1909 р.), «Про суспільний ідеал» (1917 р.) та інші.

У своєму дослідженні Новгородцев застосовує метод історичної аналогії, звертаючись до аналізу причин кризи демократії в стародавніх Афінах. Він зазначає, що афінська демократія зазнала поразки внаслідок того, що дух індивідуального інтересу та індивідуальної свободи став домінувати над загальними інтересами. Такі кардинальні зміни у долі Афінського полісу змусили Платона і Аристотеля висловити сумніви стосовно демократії та надихнули на пошуки більш досконалого державного устрою. Вони дійшли висновку про недостатність свободи і рівності для встановлення гармонійних суспільних відносин. Відтак, слід віднайти глибші єднальні чинники суспільного життя, в основу яких було би покладено підпорядкування особистих інтересів загальним суспільним інтересам. «Так само, – стверджує Новгородцев, – на межі XIX–XX ст. було вичерпано віру в загальну силу правових засад, у їхню здатність утвердити на Землі царство розуму».

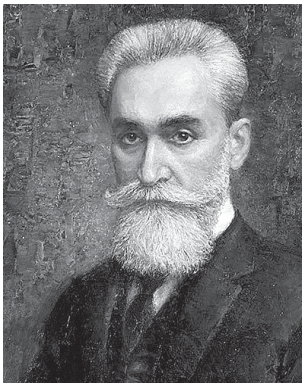

Правознавець не вважав правову державу вінцем історії чи найвищим ідеалом суспільного життя. Право, як таке, безсиле здійснити позитивні зміни в суспільстві, оскільки воно є підпорядкованим компонентом, яка входить до ширшого складу моральних сил. Право забезпечує в людському співжитті стан справедливості, коли суспільство стримує одних індивідуумів для того, щоб зберегти свободу всіх. Але така регулятивна функція права може набути вияву в сильній, стабільній державі.

На думку вченого, право неможливе без рівності й свободи. Але між цими поняттями існує суперечність. Безмежний розвиток свободи міг би привести до загальної рівності. Таке царство свободи відкрило би шлюзи до безмежного індивідуалізму, «царства сильних», у якому за бездіяльності держави могла б домінувати анархія. З іншого боку, безумовне здійснення рівності мало би своїм наслідком повне придушення свободи. Завдання права полягає в досягненні узгодженості між цими двома поняттями, забезпеченні їх гармонії.

Таким чином, Новгородцев вважає, що право виконує в державі важливу функцію. По-перше, виступаючи в ролі регулятора політичних структур і різноманітних форм людських відносин, воно прагне стати таким порядком, якого додержуватимуться не через страх покарання, а усвідомлюючи необхідність підкоритися йому. Зміст природного права може змінюватися, але завжди залишатиметься незмінним його припис – виступати в ролі регулятивної ідеї або категоричного імперативу. По-друге, під час своєї соціальної та політичної діяльності люди можуть віддалятися від приписів природного права і навіть порушувати їх. Але утворені ними інститути не можуть ні скасувати, ні змінити цих приписів. У них є щось стале і вічне. Природне право є здійсненням належної, абсолютної правди в досвіді суспільного життя. Воно повинно містити в собі максимально розумний за цих умов порядок, що відповідає сутності людини як суспільної істоти.

3.5. Психологічна теорія Л. Петражицького. *Лев Петражицький* (1867–1931) – російський правознавець, творець психологічної теорії права. Автор праць «Нариси філософії права» (1900 р.), «Теорія права

і держави у зв'язку з теорією моральності» (1907 р.), «До питання про соціальний ідеал та відродження природного права» (1913 р.).

Петражицький вважав, що право є особливою формою (різновидом) психічних переживань окремого індивіда. Воно існує не в суспільстві, а лише в психіці людини. Імпульсом, який штовхає людину на певні дії (або утримує від них), є емоції, що можуть бути правовими і спонукають людину до таких дій щодо інших не на основі обов'язку – благодійності, милостині тощо. Право, як зауважував учений, існує, позаяк люди переживають його як право. Коли явище не відчувається як право, то його немає.

У державі відбувається диференціація права на: офіційне (підлягає застосуванню та підтриманню з боку представників державної влади) й неофіційне (позбавлене державної підтримки); інтуїтивне (почуття справедливості, усвідомлення свого обов'язку) та позитивне (результат переживань, проекції переживань представників влади); звичаєве (що, не будучи встановленим законом, фактично виконується, воно охоплює: право звичаїв предків, традицій, старовини та право сучасних звичаїв); право судової практики (у психіці людей теж набуває значення нормативного факту); міжнародне право; «книжкове право» (Зведення законів Юстиніана, збірники звичаєвого права, священні книги); право юридичної експертизи; право юридичних приказок і прислів'їв.

4. Державно-правові концепції в Україні кінця XIX–початку XX ст.

Кінець XIX – початок XX ст. збігся з поглибленням політичної та соціально-економічної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях, де послаблюється вплив ліберальних ідей, відбувається радикалізація політичної опозиції. В епіцентрі цих рухів опинилася Україна. Небачені своєю

складністю політичні та геополітичні зміни, що виникли після 1917 р., стимулювали розвиток державницької думки в українському суспільстві. За політичною спрямованістю державно-правову думку України можна умовно розділити на чотири напрями. Окремим явищем в українській державно-правовій думці є концепція І. Франка.

4.1. Концепція держави і права І. Франка та Б. Кістяківського.

Іван Франко (1856–1916) – український філософ і письменник. Процес виникнення держави він пояснював з позицій матеріалізму, зауважуючи, що апарати примусу й управління у державі виникли з формуванням приватної власності. Філософ був прибічником ідеї про те, що політичні інститути, політика і право випливають з економічних відносин, які панують у суспільстві.

Ці погляди Франка суттєво вплинули на його державно-правову концепцію.

Проблеми права і політичного життя тогочасної Європи, зокрема України, вчений розглядав із позицій позитивізму і «соціального дарвінізму». «Соціальний дарвінізм» – це ідейно-політична течія, прихильники якої зводили закономірність розвитку людства до закономірностей біологічної еволюції, а визначальними факторами суспільного життя визнавали принципи природного відбору, боротьби за існування та виживання найпристосованіших.

Виходячи з цієї концепції, Франко вважав, що рушійною силою соціального прогресу є боротьба за існування. Але на цьому схожість його поглядів з марксистськими ідеями суспільного прогресу завершується. Філософ стверджував, що не класові суперечності є передумовою виникнення держави, а навпаки, – саме в суспільстві, організованому в державу, загострюються класові суперечності, які іноді набувають антагоністичного характеру. Новий устрій суспільства, на думку вченого, можливий у результаті народної революції, якою він вважав ненасильницькі методи реформування суспільства, які скеровують розвиток народу в інший бік.

Аналізуючи поняття права і закону, мислитель мріяв про такі закони, які відображали б справедливість у всіх сферах суспільного життя. Ці поняття він розглядав як генетично взаємопов'язані, але не тотожні. Вивчаючи поняття права, він виходив із його вольового, імперативного сенсу, сповнюючи його зміст ідеями гуманності й справедливості. «Право, – зазначав він, – регулює відносини між людьми з приводу володіння, використання та розпорядження результатами праці та забезпечує свободу і недоторканість індивіда».

Богдан Кістяківський (1868–1920) – правознавець, соціолог, філософ та громадський діяч. Основні праці: «Права людини і громадянина» (1905 р.), «Як здійснити єдине народне представництво?» (1907 р.), «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права» (1916 р.).

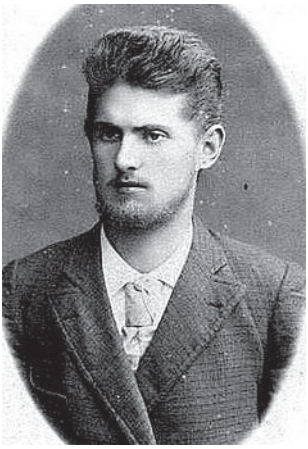

Кістяківський обстоював рівність громадян у правах та пріоритет прав особи, які є передумовою вічного правопорядку. Він зазначав, що головний і найістотніший зміст права становить свобода. Щоправда, це свобода зовнішня, відносна, зумовлена суспільним середовищем. Однак внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива лише за наявності свободи зовнішньої, а остання є найліпшою школою для першої. Аналізуючи російську ситуацію початку XX ст., український правник відзначив, що російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила в ньому цінності, й з усіх культурних цінностей право було в неї в найбільшому занепаді.

Державу філософ намагався розглядати через призму інтересів особистості. Свій проєкт справедливої держави Кістяківський не пов'язує з певним ладом – капіталістичним чи соціалістичним, – а намагається розглядати її як правову організацію. Він також зазначав, що в уяві багатьох передових представників людства держава була безжалісним деспотом, котрий нищить людей.

Держава мислилася Кістяківським як надкласова інституція, головним завданням якої є творення загального добра. Державу вчений розглядає переважно з двох позицій. Перша – абсолютистська монархія (деспотія), а друга – правова держава. Отже, Кістяківський став першим ученим в українському правознавстві, який запровадив поняття правової держави, що була для нього вищою формою державного буття, яку виробило саме людство.

Головний принцип правової або конституційної держави полягає в тому, що державна влада в ній обмежена і діє у певних рамках, котрі не слід порушувати. Обмеженість влади створюється визнанням за особистістю її невід'ємних і непорушних прав.

У правовій державі, на думку вченого, вперше повинна утворитися певна сфера самовизначення особистості, в яку держава не має права втручатися. Тож, Кістяківський розмежував державну сферу і громадянське суспільство, що є створюваним поза державною регламентацією. Пояснюючи механізм здійснення громадянської «недоторканості», він указував, що в правовій державі всі свободи і права мають бути регламентовані, а для їх здійснення повинні бути встановлені правила, котрі би виключали можливість зіткнення осіб із різними інтересами, в результаті реалізації яких виникає багато суперечливих бажань і прагнень.

Зупиняючись на проблемі організації влади у правовій державі, Кістяківський наголошував, що влада не повинна пригнічувати ані особу, ані народ загалом. І особа, і народ мають бути не тільки об'єктом влади, а й її суб'єктом. У правовій державі влада поєднана з народом, оскільки сам народ бере участь в її організації та створенні державних установ.

Народне представництво як найважливіша інституція правової держави є співучасником влади, безпосередньо створюючи одні її акти та впливаючи на інші. Влада має спиратися на народ, а сила і тривалість влади у правовій державі залежать від народної підтримки.

Оцінюючи роль народного представництва у правовій державі, Кістяківський зазначав, що цьому підпорядкована найважливіша функція влади – законодавство. Через представницькі органи особа може впливати на процес і характер законодавчої праці. У виборах представницьких

органів має брати участь увесь народ, а виборче право мусить бути загальним і рівним.

Завдяки народному представництву є забезпечуваними права громадянина, які слугують гарантіями політичної самодіяльності осіб та суспільних груп. Власне організація правової держави має громадський або народний характер. Свого повного розвитку правова держава може досягти лише за умови високого рівня правосвідомості та розвиненого почуття відповідальності. У правовій державі безпосередньо народ відповідає за нормальне функціонування державних установ і за дотримання правового порядку.

Державна влада із влади сили має стати владою закону – в цьому сенсі важливого значення набуває судова влада і громадський суд. Кістяківський висловлював думку, що правовий устрій – це складний апарат, у якому певний обсяг сил діє суто механічно. Проте для приведення в дію цього апарату та для його правильної роботи необхідна безперервна духовна активність усіх членів суспільства. Кожен має невтомно працювати для реалізації права.

Надзвичайно актуальною й важливою є проблема перехідного суспільства, де можливо вдаватися до обмеження прав та свобод громадян. Кістяківський аргументовано доводить суспільно-політичну небезпечність таких дій.

4.2 Соціал-демократична концепція української державності.

Значного розвитку в Україні на початку XX ст. набув соціалістичний напрям політико-правової думки. Однак, на відміну від ортодоксальних марксистів (а в Росії – на відміну від ортодоксальних ленінців), багато вітчизняних мислителів мали власне уявлення про державу і право з огляду на «українське питання», проблему відродження української державності, критично сприймали марксистське вчення.

Михайло Туган-Барановський (1865–1919) – український соціолог, економіст

та політичний діяч. Свою державницьку теорію він виклав у працях: «Теоретичні основи марксизму» (1905 р.), «Основи політичної економії» (1909 р.) та ін. Оптимальною формою устрою, на думку мислителя, має бути держава, централізм якої обмежений кооперацією і муніципалітетами – механізмами, що органічно поєднуються і взаємодоповнюють один одного. Мислитель обстоював підхід до рівності людей як рівноцінність їх особистостей, заперечуючи будь-яку ідею тоталітарної держави. Він високо оцінював ідеал християнства і його значення для суспільства – звільнення кожної особи, знищення всякого насильства.

Михайло Грушевський (1866–1934) – український історик, публіцист, політичний діяч. Автор «Історії України-Руси» в 11 томах, «Наша політика» (1911 р.), «Вільна Україна» (1917 р.) і ще близько двох тисяч наукових праць.

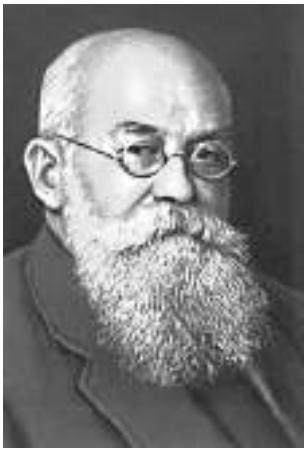

Історія української державницької ідеї та державницького досвіду, за Грушевським, має тисячолітню історію і розпочинається з Київської Русі, правонаступником якої є український народ. Узагалі ж всесвітню історію вчений поділяє на три етапи: початок організації, племінно-родовий уклад і класово-державна організація. Право існує не лише в класовій організації суспільства, а й у племінно-родовій, де воно набуває у форми звичаю. Відмінність між ними полягає в механізмі впровадження їх у життя. Основною рушійною силою прогресу суспільства є не стільки економічні зміни, скільки психологічні – схильність людей до солідарності приводить їх до утворення держави.

Державу Грушевський визначає як «суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі поступового розвою громадянства». Право він визнає як єдність норм, що виражають соціальну солідарність об'єднаних у націю людей. Воно гарантоване всією сумою соціально-психологічних сил у громадянському суспільстві.

Примус – лише різновид гарантій. Право – чинник і атрибут будь-якого державного устрою. Грушевський обґрунтовував закономірність вимог демократизації влади, гласності правових норм, необхідність розроблення «виробничого права», «комунального права», яким закріплені соціально-економічні права, утверджував постулат: «права мають відповідати обов'язкам, а обов'язки – правам».

На початку XX ст. Грушевський концептуально сформулював доктрину національно-територіальної децентралізації Росії та створення культурно-національних автономій, у т. ч. України. З падінням царату 1917 р. мислитель розробив концепцію майбутнього Основного закону УНР. У проєкті Конституції закріплювалася орієнтація на широкий демократизм, поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову. Україна стала би класичною парламентською республікою з широким місцевим самоврядуванням. Але цьому не судилося статися.

Володимир Винниченко (1880–1951) – український письменник, політичний діяч. Його основні твори: «Відродження нації» (1920 р.), «Заповіт борцям за визволення» (1949 р.) та ін. Винниченко обстоював ідею суверенітету України через відродження її державності. Таке відродження доцільно розпочинати зі створення національно-територіальної автономії України в складі демократичної Російської республіки. Опорою національного визволення, вважав Винниченко, є народ, а тому необхідно йти назустріч його одвічним соціально-економічним прагненням. При цьому вчений заперечував насилля, вважаючи передчасним курс більшовиків на соціалістичну революцію та непридатною для селянської України їхню ідею щодо встановлення диктатури пролетаріату. Мислитель обстоював демократичні засади державного управління – розподіл влади на три гілки, ідею рівності всіх громадян перед законом.

4.3. Націоналістична концепція державності. Найбільш радикальний спосіб розв'язання «українського питання» запропонувало Братство тарасівців – організація, що виникла у 1891 р. Концептуальним натхненником і одним з організаторів братства був *Микола Міхновський* (1873–1924) – юрист, публіцист і політичний діяч. Міхновський відомий як автор програми революційної української партії – «Основний закон «Самостійної України» Спілки народу України», а також багатьох статей.

У свої політичній декларації тарасівці виходили з того, що Росія є окупантом України, вимагали повної державної незалежності останньої, вважали, що лише розв'язання національного питання сприятиме розв'язанню соціального питання. Вони звинувачують царський уряд у поневоленні українців, перетворенні їх на рабів, у примусовому насадженні українофобії, нищенні свободи совісті, недоторканості особи. Міхновський висуває гасла: «Україна для українців», «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас силою».

Виходячи з таких націоналістичних постулатів, політичний діяч висунув власний проєкт конституції, яка поділяла Україну на 9 спілок вільних і самоврядних громад (тобто 9 земель). Серед прав і свобод українців, гарантованих федерацією українських земель, автор виокремлює: право на громадянство; скасування станового поділу суспільства; рівноправність чоловіків і жінок; недоторканість особи і житла; свободу совісті, слова, відокремлення церкви від держави; визнання офіційною мовою держави української мови із правом на національну мову інших народів на ін.

Міхновський дотримувався класичного поділу влади на три гілки. Законодавчу здійснює двопалатний парламент (Рада представників і Сенат), який формується шляхом загальних, прямих, рівних, безпосередніх виборів у результаті таємного голосування. Загальне виборче право настає

з 25-річного віку. Депутати і сенатори не мали права обіймати посади у виконавчих чи судових органах, їх особи були недоторканими. Виконавчу владу юрист передавав Президентові Всеукраїнської спілки, якого обирали на 6 років – на один строк. Він призначав і звільняв міністрів. Міністрами могли бути лише українці. Судова влада належала всім суддям. Заборонялося створювати будь-які надзвичайні суди. Суд присяжних розглядав як усі кримінальні справи, так і справи, пов'язані з політичними процесами. Самоврядування на місцях, за проєктом мислителя, здійснювали виборчі земські громадські ради за власними законами. Держава не мала постійної армії, а її силові структури складалися з міліції, яку утримувала кожна громада.

4.4. Консервативна державницька концепція. Консервативна державницька концепція черпала ідеї відродження у монархічному минулому України. Яскравим представником цього напряму був український історик, політолог і політичний діяч *В'ячеслав Липинський* (1882–1931), який виклав свої погляди у працях: «Україна на переломі 1657–1659 рр.» (1920 р.), «Лист до братів-хліборобів» (1926 р.) та інші.

На відміну від свого сучасника М. Грушевського, Липинський не бачив жодних позитивних моментів у автономії України в складі Росії та обстоював українську політичну незалежність. Він вказував на три можливі варіанти державної розбудови в Україні. По-перше, це демократична республіка; по-друге, охлократична диктатура; по-третє, класократична монархія.

Аналізуючи демократичну республіку, Липинський указує на її декларативність. Вибори до парламенту дослідник вважає політичною бутафорією, коли долю країни вирішує тільки кількість голосів виборців. Важливим моментом є і те, що демократичний устрій властивий переважним чином промисловим націям, а Україна залишається селянською, хліборобною

країною. Впровадження парламентаризму в чуже йому середовище призведе до повторення Руїни, коли Україною управляли пропольські або проросійські маріонетки.

Охлократію Липинський розуміє як такий суспільно-політичний лад, коли різночинці за походженням, а фактично декласовані елементи безмежно володарюють над громадянами держави. Як приклад, учений наводив царську бюрократію, комуністичну і фашистську партії. Охлократія тримається на насильстві, а отже, в будь-якому випадку недовговічна.

Липинський указує на основну причину невдалих спроб створення незалежної української держави у минулому – відсутність єдності. Це і галицько-наддніпрянські протиріччя, і амбіції представників української еліти, і релігійна ворожнеча. Саме тому єдиним практично застосовним в Україні варіантом майбутнього державного будівництва є спадкова гетьманщина. Без гетьмана конфліктуючі політичні, соціальні й релігійні угруповання вічно боротимуться за владу і чорнитимуть один одного, як це було одвіку. Майбутня українська держава, в уявленні вченого, – це незалежна монархія зі спадковою передачею влади. Липинський пропонує історично характерний для України титул монарха – гетьман. Але ця монархічна форма повинна радикально відрізнятися від абсолютної монархії, гірші взірці якої представляла Московська держава часів Івана Грозного. Монархія повинна бути обмежена політико-соціальною структурою, яку вчений називає класократією. У проєкті В. Липинського класократія виглядає таким чином: гетьман очолює державу і кабінет міністрів, керує обороною країни. Територіальна і трудова (нижня і верхня) законодавчі палати представляють інтереси окремих земель України, організації працівників і професійних спілок. Нижня палата обирається на основі загального, рівного, таємного і пропорційного виборчого права. Верхня палата представляє еліту нації і складається з представників професійних спілок, кооперативів, релігійних та інших корпорацій. Особливо Липинський наполягає на необхідності поділу влади, зокрема забезпечення незалежності судової влади, а також наявності системи стримувань і противаг. Таким чином, перед нами проєкт обмеженої монархії, проте побудований не на демократичних, а на корпоративних засадах. Утім, наприкінці життя Липинський почав схилятися до ідеї парламентарної монархії англійського взірця.

Висновки

В епоху Просвітництва російські вчені зробили помітний поступальний крок від теологічного до юридичного світогляду, раціоналізму. Антифеодальна спрямованість учень, їх просвітніх ідей парадоксально поєднувалася з ідеологією «освіченого абсолютизму», апологією кріпацтва. Водночас у вченнях (др. пол. XVIII ст.) загальноприйнятими підходами в обґрунтуванні походження права і держави стає природно-правова концепція, доктрина суспільного договору, обмеження монархії становопредставницькими органами, конституційного монархічного правління, реформи законодавства і суду.

У Росії першої пол. XIX ст. намітилися три основні течії політико-правової ідеології: ліберальна ідеологія, яка прокладала шлях реформам державного ладу, формуванню громадянського суспільства; радикально-революційна ідеологія, що визначала для себе ті ж цілі, але вбачала їх досягнення насильницьким шляхом, і консервативна ідеологія, яка виступала проти змін.

На межі XIX – початку XX ст. російська філософія права та юриспруденція досягла загальноєвропейського рівня розвитку. Російські та українські правознавці розвивали й поглиблювали теоретичні розробки про державу та право, пропонуючи різноманітні напрями їх модерного розвитку.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, політико-правові погляди його учасників вплинули на формування ліберального і революційно-демократичного напрямів у вітчизняній політичній і правовій думці. Ідеї прав людини і громадянина, демократичної республіки і федералізму, відродження української державності розвиватимуть наступні покоління вітчизняних мислителів.

Початок XX ст. був відзначений плідними спробами діячів національного відродження України осмислити нові політичні й геополітичні реалії, що склались в Україні, Росії, Європі. Жоден із основних напрямів державно-правових концепцій в умовах, що склалися, не мав жодних або близьких перспектив утілення через нове розмежування України перемогу більшовизму.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У чому сенс «Наказу» Катерини ІІ?
2. Розкрийте державні погляди М. Щербатова.
3. Якої концепції походження держави дотримувався С. Десницький?
4. Якими, на думку О. Радищева, є історичні умови походження держави?
5. Зробіть порівняльний аналіз «Конституції» М. Муравйова та «Руської правди» П. Пестеля.
6. Якими, на думку М. Муравйова, мають бути принципи судочинства?
7. Зробіть порівняльний аналіз трьох течій народництва.
8. У чому сенс розуміння права В. Соловйовим?
9. Які форми правління обстоював Б. Чичерін?
10. На які недоліки російського суспільства, що заважають утвердженню громадянського правління, вказував Б. Чичерін?
11. У чому Г. Шершеневич вбачав основи державної влади та її соціальні межі?
12. Які сутнісні риси права виділяє у своїй концепції Г. Шершеневич?
13. У чому, на думку П. Новгородцева, полягає суперечність між рівністю і свободою?
14. Які типи права виділяє Л. Петражицький?
15. Окресліть суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди.
16. На яких засадах ґрунтується політично-державницька доктрина М. Костомарова?
17. Яку форму держави М. Драгоманов вважав найкращою?
18. Яким потребам повинні відповідати держава та право у концепції М. Драгоманова?
19. Окресліть політико-правові ідеї Т. Шевченка.
20. Розкрийте політико-державні погляди І. Франка.
21. Дайте визначення «соціального дарвінізму».
22. Дайте визначення держави в концепції М. Грушевського.
23. Дайте характеристику державницького ідеалу М. Міхновського.
24. Які варіанти державного будівництва в Україні запропонував В. Липинський?

25. Що вважав причинами краху спроб створення незалежної української держави В. Липинський?

Теми творчих робіт та есе

1. Політично-правові погляди Т. Шевченка.
2. Політично-правові погляди М. Драгоманова.
3. Погляди на державу та право у творчості І. Франка.
4. Концепція держави В. Липинського.
5. Державно-правова концепція М. Грушевського.
6. Політично-правові погляди В. Винниченка.
7. Політично-правова концепція Д. Донцова.
8. Зіставте конституційні проєкти П. Пестеля й М. Муравйова.
9. Зіставте політико-правові концепції «слов'янофілів» та «західників».
10. Охарактеризуйте політико-правове вчення П. Новгородцева.

Додаткова література

1. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів : Світ, 1998. 192 с.
2. Гелей С. Ідея української державності в історичних працях В'ячеслава Липинського. *Український час.* 1994. № 1.
3. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій : навч. посіб. Київ : Наук. думка, 1997. 286 с.
4. Дичковська Г. О. Український націонал-комунізм. Київ : ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. 35 с.
5. Історія політичних і правових вчень: від стародавніх часів до XVII століття / Д. В. Журавльов, О. В. Коротюк, О. В. Лавринович та ін. Київ : ОВК, 2021. 238 с.
6. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / В. П. Марчук, Г. В. Марчук. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 480 с.
7. Кармазина М. С. Ідея державності в українській політичній думці. Київ : ІПІЄД, 1998. 351 с.

8. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.

9. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ : Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького, 2001. 466 с.

10. Левенець Ю. Теоретично-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга пол. XIX–поч. XX століття). Київ : Стилос, 2001. 585 с.

11. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1999. 543 с.

Кирило-Мефодіївське товариство про проблеми держави і права

Утворення	▪ Наприкінці 1845 – початку 1846 рр. як таємна політична організація
Революційно-радикальне крило товариства	▪ Входили: Г. Андрузький, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, Т. Шевченко та ін. ▪ Керувалися «теорією насилля»
Помірковане крило товариства	▪ Входили: О. Маркович, Д. Пильчиков, М. Савич, О. Тулуб, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. ▪ Сповідували реформізм, християнську смиренність, мирну пропаганду політико правових ідей товариства
Політико-правова програма товариства	Викладена у «Книзі буття українського народу» (інша назва – «Закон Божий») та у «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Основні завдання: ▪ Ліквідація самодержавства; ▪ Скасування станів і кріпосного права; ▪ Визволення і об'єднання слов'янських народів у федеральну республіку з парламентським ладом; ▪ Надання кожному народу автономії. ▪ Запровадження загальної освіти народів
Тарас Григорович Шевченко	▪ Найрішучіша і безкомпромісна позиція у товаристві. ▪ Ідея народного повстання, кінцева мета якого – встановлення демократичної республіки

Продовження

Кирило-Мефодіївське товариство про проблеми держави і права

Тарас Григорович Шевченко	▪ Глибока і нищівна критика російського законодавства, організації суду та судочинства. ▪ Перший в історії політико-правових вчень України показав злочинну сутність тогочасних законодавчих актів. ▪ Рішучий протест проти царських законів та їх юридичного трактування як способу пригнічення трудової людини. ▪ Антикріпосницькі ідеї. ▪ Самостійність України. ▪ Супротивник абсолютної монархії, за буржуазну демократичну республіку з представницьким органом. ▪ За рівність громадян в правах. ▪ Гарант від сваволі – «праведний закон» (синонім правди і справедливості), який не може існувати в державі, в якій існує не рівність. ▪ Після насильницької зміни форми державного устрою необхідно проведення правової реформи
Георгій Андрузький	▪ Автор проєкту конституції Слов'янських Сполучених Штатів «Начерки конституції Республіки». ▪ Основні положення проекту: – основа суспільного життя – громада; – держава – об'єднання сім автономних штатів на чолі з своїми президентами: Україна (з Причорномор'ям, Кримом і Галичиною), Польща, Литва, Бессарабія, Сербія, Болгарія, Дон (без Росії); – законодавча влада в штатах – Сенат; – Виконавча влада в штатах: на чолі – президент, при якому знаходиться цензурний комітет – внутрішніх справ, тюремний, промисловий, фінансовий, наглядовий; – Кожний штат поділяється на області, області на округи, округи – на громади, що складаються із сімейств; – управління в громадах здійснюється через управу, яка поєднує розпорядну, виконавчу і судову владу; – управа: на чолі – голова, три-чотири старійшини, десять депутатів від громади, священнослужитель, кілька писарів, один місцевий житель із гімназичною освітою; – управа вирішує усі питання місцевого значення демократично, через голосування, карає за порушення закону (догана, штраф, ув'язнення на один-сім днів)

Продовження

Кирило-Мефодіївське товариство про проблеми держави і права

Георгій Андрузький	▪ на рівні округу – окружна палата (принципи діяльності як в управі): депутати обираються на два роки, виконавчу і розпорядчу владу здійснює окружне правління в складі окружного начальника, його заступників і трьох радників, діє поліція і совісний суд; ▪ склад суду: суддя (депутат від палати) і депутати від думи, яка обиралася на один рік із купців і ремісників; ▪ на рівні області: обласна палата. Обласне управління, поліція, магістрат, інші інституції соціального напряму (опікунська рада, навчальні заклади, будівельно шляхова управління); ▪ усі штати об'єднувала державна надбудова, що складалася із Законодавчих Зборів, Державної ради (президент республіки, міністри, прокурор, президенти штатів); ▪ на державному рівні діяли міністерства фінансів і промисловості, військово-морське, міністерство юстиції, міністерство внутрішніх справ, тюремній комітет посада державного прокурора (яких не було на рівні штатів); ▪ як в автономних штатах, так і на загальнодержавному рівні діяв наглядовий комітет; ▪ міжнародні відносини відбувалися тільки на рівні держави (міністерство закордонних справ); ▪ усі штати мають вищі навчальні заклади: академії наук і мистецтв, народного слова, медичну вищій жіночій заклад виховання
Значення поглядів представників товариства	▪ Мали велике значення: рушійною силою історії вважали народ, а його інтереси – єдиним критерієм історичної оцінки, що було дуже важливим для усвідомлення необхідності зміни монархії демократією

Політико-правові погляди Михайла Драгоманова

Походження права і держави	▪ Держава і право – закономірні явища, які виникають у процесі розвитку суспільства, усі правові та політичні інститути і правовий порядок зазнають постійних змін, їх виникнення – природний історичний процес, який ніхто не може зупинити. ▪ Чинники, що можуть прискорити процес формування державно правових установ: розвиток людського розуму, економічний прогрес
Форми політичних організацій	▪ Проста держава. ▪ Всесвітня федерація

Продовження

Політико-правові погляди Михайла Драгоманова

Сутність держави	▪ Служіння народу, його верствам Насилля повинно бути відсутнім. ▪ Права і свободи народу повинні гарантуватися конституцією і реально забезпечуватись. ▪ Надзвичайно важливі буржуазний конституціоналізм і законність
Проєкт перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу	▪ Новий устрій держави на засадах політичної свободи, яка гарантуватиме права людини і громадянина, скасування тілесної і смертної кар, недоторканість житла без судової постанови, таємність приватного листування, свобода слова, друку, совісті і віросповідання. ▪ Церква відділяється від держави. ▪ Суд – на сторожі прав і свобод. ▪ Надання виборчих прав усім громадянам з 21 року, з 25 років – можливість бути обраними до складу зборів та на державні посади. ▪ Розподіл влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, і судову. ▪ Законодавча влада належить двом Думам – державній і союзній. Зміни до Основних Законів вносяться у разі згоди 2/3 членів обох Дум і затверджуються Державним Собором, обраним зі складу двох Дум та делегатами від обласних зборів. ▪ Глава держави – імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу. Призначає міністрів, які відповідальні перед обома Думами. ▪ Судова влада Верховний суд (Сенат), судові палати обласних, повітових і міських Дум. ▪ Статус суддів визначається законом. Члени Верховного суду призначаються довічно головою держави (повинні мати юридичну освіту і практику роботи в судових палатах). ▪ На місцевому рівні самоврядування: громадське (в містах і селах), волосне, повітове, обласне. Представляли сходи і збори яким були підзвітні всі посадові особи, крім суддів. На рівні міст, волостей повітів то областей обиралися думи, з їхнього складу управи. ▪ Силові структури: діяли на обох рівнях. На загальносоюзному – невелика армія, в обласному ополчення. Поліція підпорядковувалася Думам у містах і селах
Засоби перебудови держави	▪ Відсутність терору і диктатури
Джерела права	▪ Звичай – важливе джерело права. ▪ Вивчення звичаїв дає можливість побачити його зв'язки із загальною еволюцією суспільства і правової свідомості народу

Продовження

Політико-правові погляди Михайла Драгоманова

Джерела права	▪ Звичаєве право – система юридичних звичаїв, загальнообов'язкових правил поведінки, продукт правової свідомості. ▪ Звичаєве право відіграє важливу роль у формуванні принципів писаного права і правотворчості
Закон і право	▪ Втілення загальної волі народу, воля більшості. ▪ Усі громадяни повинні бути рівними перед законом. Демократизація права, створення можливостей для легальної боротьби народу за свої права і свободи – умова удосконалення суспільного і державного ладу. ▪ Права і свободи громадян не можуть бути відмінені або скасовані ні посадовцями, ні законами. ▪ Права і свободи повинні захищатись у судовому порядку

Іван Франко про державу і право

Про виникнення держави і права	▪ Держава з її апаратом є продуктом виникнення правової власності. Право також виникає з економічних відносин
Засіб переходу до нового устрою держави	▪ За допомогою народної революції
Суспільний ідеал	▪ Соціалістична держава. ▪ Необхідність утворення соціалістичної партії та завоювання нею більшості міст у парламенті. ▪ Поняття соціалізму у Франка не збігається з поняттям соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса: в «основі їх доктрини лежить ідея деспотизму і поневолення (і тіл, і душ та думок людських)»
Устрій соціалістичної держави	▪ Повинен ґрунтуватися на засадах самоврядування. ▪ Держава має будуватися на засадах федералізму. ▪ Головними повинні стати не політичні, а господарсько-економічні та культурно-виховні напрями діяльності. ▪ Сутність і зміст влади повинні бути докорінно змінені. ▪ Політичний аспект змінюється суто виконавчими, адміністративними функціями. ▪ У державі повинні бути створені реальні умови для забезпечення свободи кожного громадянина шляхом узгодження індивідуальних та загальних інтересів
Право і закон	▪ Вважав, що поняття генетично пов'язані
Права нації	▪ Кожна нація має природне право на політичну самостійність

Політико-правові погляди Михайла Сперанського

Основні праці	▪ « Вступ до Укладання державних законів» (1809)
Головна ідея	▪ Ідея конституції правової держави і розподілу гілок влади
Вчення про еліти	▪ У російському суспільстві – п'ять елітних груп. Консервативні групи: спадкова знать, духовенство; прогресивні групи: верхівка промислово-фінансового світу, чиновництво, інтелектуали. Монарх – єдиний можливий «посередник», «координатор» діяльності різних соціальних сил, обмежує активність елітних груп традиційної для кожної з них сфери активності, перетворює міжгрупові конфлікти на «виробничу конкуренцію»
Концепція станового суспільства	▪ У майбутньому російське суспільство стане становим: Перший стан – дворяни (мають усі політичні та громадські права). ▪ Другий стан – люди середнього статку (мають громадські свободи, політичні свободи надаються за майновим цензом). ▪ Третій стан: народ, що працює, – селяни, майстри, домашня прислуга (мають тільки громадські свободи)
Проект формування суспільства	▪ Реформи у відношенні кріпосного права, державного правління, російського законодавства
Розподіл гілок влади	▪ Горизонтальний (законодавча, виконавча, судова) і вертикальний (імперський, губернський, повітові рівні) виміри
Законодавча влада	▪ Державна дума (сформована триступеневим и виборами: з-поміж державних селян і володарів нерухомості обираються представники до волосної думи, які зі свого складу обирають представників до окружних дум, а останні – депутатів Державної думи), приймає закони
Виконавча влада	▪ Здійснюють галузеві міністерства під контролем Думи (звіти міністрів під контролем Думи), вищий орган – Правлячий Сенат
Судова влада	▪ Судовий сенат – вища судова інстанція (склад якого, за поданням губернських дум, затверджується імператором) суд присяжних
Державна рада	▪ Повинна здійснювати загальне об'єднання всіх гілок влади та затверджувати їх рішення. Члени Ради призначаються імператором і підпорядковуються безпосередньо йому
Монарх	▪ Уособлює «єдину державну владу», об'єднує всі три гілки влади, є верховним законодавцем, право законодавчої ініціативи, зберігає виконавчу владу є гарантом правосуддя
Місцеве самоврядування	▪ База – п'ять областей Росії: Сибір, Кавказ, Оренбурзький та Новоросійський край, Дон, губернії. ▪ При губернських урядах – Рада (входять представники станів, які володіють нерухомістю). ▪ Розробляють пропозиції губернаторові про потреби губернії, затверджують місцевий бюджет і контролюють його виконання

Продовження

Політико-правові погляди Михайла Сперанського

Права громадян	▪ Передбачив розширення прав громадян. ▪ Розрізняв загальні (свобода власності, укладення угод, призначення покарання тільки судом, законодавче затвердження податків) і політичні (наділялися тільки власники нерухомості, полягали в участі в органах законодавчої виконавчої, судової влади) права
Види свободи	▪ Політична і громадська
Політична свобода	▪ Можливість, яка закріплюється законом. ▪ Є фундаментом для свободи громадської. ▪ Після затвердження політичної свободи у державі повинне зникнути рабство у формі кріпосного права. ▪ Повинна бути обмежена майновим та культурним цензами. ▪ Протилежність – політичне рабство (воля однієї особи – закон для всіх)
Громадська свобода	▪ Можливість володіти особистими і майновими правами. ▪ Усі права повинні бути закріплені законом. ▪ Протилежність – громадське рабство (один клас населення залежить від волі іншого у особистих та майнових обов'язках)
Концепція природного права	▪ Не погоджувався: відповідно до концепції природного права існує дві правди – природна і позитивна, а двох правд існувати не може, вона одна, оскільки для всіх існує головний обов'язок
Право	▪ Основа і обов'язкова умова людської свободи, одна з фундаментальних і універсальних соціальних цінностей
Вплив ідей Сперанського	▪ Першим запропонував утворення вищого законодавчого органу в Росії. ▪ Ініціатор створення Державної Ради і міністерств ▪ Укладач Зведення законів Російської імперії у 45 томах та 15-томного видання чинного законодавства

Державно-правова концепція Бориса Чичеріна

Основні праці	«Історія політичних вчень» у п'яти томах (1869–1902), «Конституційне питання в Росії», «Курс державної науки» в трьох частинах (1894–1898), «Про народне представництво» (1866), «Філософія права» (1900), «Питання політики», «Завдання нового царювання», «Ще про сільську общину», «Власність держави» та багато ін.
Форма правління	▪ Конституційна монархія з двопалатними зборами – найкраща політична форма громадського ладу ▪ Проти республіканської форми: лібералізм дійшов до безрозсудних меж
Розподіл влади	▪ Законодавча влада: – верхня (члени можуть бути спадковими або призначатися довічно монархом) – та нижня (складається із представників цілого народу) палати народного представництва та монарх. Нижня палата відіграє важливу роль, ніж верхня ▪ Виконавча влада очолює монарх (формує уряд, може очолювати його особисто або доручати формування і очолення обраній їм особі), міністри та міністерства ▪ Судова влада: незалежна. Монарх призначає суддів, народ обирає присяжних засідателів, парламент судить міністрів, що скоїли посадові злочини. Суд присяжних ▪ Монарх вирішує питання стосовно війни і миру важливіших внутрішніх перетворень, вживає заходів щодо покращення побуту нижчих прошарків населення, має право не затвердити рішення обох палат, розпустити палату представників, призначити нові вибори. Недоторкана особа
Принципи існування держави	▪ Партії повинні чергуватися у владі ▪ Забезпечення прав і свобод громадян ▪ Теза «сильна влада та ліберальні заходи» ▪ «Поступовість історичного процесу» ▪ Дуалістичне правління
Громадське суспільство	▪ Сукупність приватних відношень між особами, які управляються громадським і приватним правом
Види лібералізму	▪ Вулканічний, опозиційний, охоронний. Сутність охоронного лібералізму у примиренні принципу свободи з принципом влади і закону
Закон	▪ У фізичному світі закон має безперечну силу, у людському житті закон не є імперативом: людина – вільна істота, може не підкорюватися закону ▪ Вимоги закону для людини як для вільної істоти можуть мати характер примусу (стосується зовнішніх дій людини, з цього виникає право) або не мати його (випливає з внутрішньої свободи, є основою моралі)

Продовження

Державно-правова концепція Бориса Чичеріна

Право	▪ Поділяв на суб'єктивне і об'єктивне: суб'єктивне – спонукання щось робити; об'єктивне – закон, що визнає свободу. ▪ Право – «зовнішня свобода людини», що визначається загальним законом
Права особи	▪ Розподіляв на особисті та політичні
Особисті права	▪ Належать громадянам як окремим, підпорядкованим державній владі особам: – особиста свобода; – недоторканість оселі, паперів та листів; свобода сумління (віросповідання); – свобода від кріпосного становища; свобода від недоторканості власності свобода промислів та знань; – свобода слова; свобода книгодруку; – свобода викладання та громадського виховання; свобода зборів та товариств; – свобода громадської думки; публічність усіх урядових дій; публічність та гласність судочинства; – право прохання
Публічні права	Належать громадянам як учасникам влади: ▪ право обирати та бути обраними (майновий та освітній ценз з метою забезпечення народного представництва більшою політичною здатністю)
Аргументи необхідності ліквідації кріпосного права	▪ Загальноісторичний. ▪ Економічний. ▪ Державний. ▪ Урядовий. ▪ Моральний. ▪ Національний. ▪ Географічний. ▪ Освітній. ▪ Адміністративний. ▪ Внутрішньої стабільності. ▪ Зовнішньої безпеки

ГЛОСАРІЙ

А

Абсолютизм – необмежена монархія, форма правління, за якої верховна влада цілком належить монарху.

Автаркія – (грец. *autárkeia* – самовдоволення) – незалежність від усіх речей зовнішнього світу або інших людей.

Автономія – у широкому сенсі означає надання деяким регіонам держави прав на самоврядування в адміністративній сфері; у вузькому – автономія означає широке внутрішнє самоврядування, політико-національне або національно-територіальне утворення в рамках єдиної держави і стосується не лише адміністративної, а й інших сфер життя і діяльності, а також деяких питань законодавства.

Авторитаризм (від лат. *auctoritas* – влада, вплив) – тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану можливість застосування насильства.

Аксіологія – теорія цінностей.

Анархізм – ідеологічна та суспільно-політична течія, в основі якої заперечення інституціонального, насамперед, державного управління суспільством.

Апріорі – наявне у свідомості людини знання, яке передує досвіду.

Артхашастра (санскр.; букв. – наука про користь, про практичне життя) – давньоіндійський політичний трактат, який становить собою зібрання практичних настанов про користь життя, форми і засоби існування людини, суспільства, держави.

Атеїзм (безбожжя) – переконання, що відкидає будь-які релігійні вірування.

Б

Білль – в англомовних країнах законопроект, що вноситься на розгляд законодавчих органів, а також назва окремих конституційних актів.

Більшовизм (ленінізм) – російське ідейно-політичне відгалуження марксизму, яке своє головне завдання вбачало в тому, щоб розвінчати ідею правової («буржуазної») держави і реалізувати на практиці ідею держави, підпорядкованої диктатурі пролетаріату і його авангарду – партії більшовиків-комуністів.

Брахманізм – релігійна система Стародавньої Індії; її витоком є релігія ведійських аріїв, які перекочували у II тис. до н. е. на територію Індостану.

Бюрократизм – система управління державою, що характеризується відірваністю від потреб народу і спирається на бюрократію.

Бюрократія (франц. *bureauctatie* – букв. панування канцелярії) – ієрархічно організована система управління державою з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями, що дозволяє йому піднятися над інтересами більшості.

В

Ведизм – релігія Стародавньої Індії та особливий принцип східного світорозуміння, за яким визначається святенність і авторитетність Вед як витоку абсолютної істини в осмисленні світу.

Верховенство права – принцип, основним змістом якого є забезпечення панування права над політичною владою держави та іншими суспільними нормативними регуляторами, унеможливлення прояву свавілля державної влади, забезпечення дотримання вимог справедливості, а також реалізації прав людини та основних свобод і їх відповідних гарантій.

Відродження – епоха в культурному й ідейному розвитку західноєвропейських країн, перехідна від Середньовіччя до Нового часу.

Влада – система соціально-політичних відносин, які виражають здатність, право і можливість кого-небудь вирішально впливати на дії та поведінку інших людей та їх груп, спираючись на свої волю і авторитет, правові й моральні норми, загрозу примусу і покарання, звичаї й традиції тощо.

Г

Галузь права – відокремлена система норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин.

Гарантії прав людини – система загальних і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на сприяння реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень.

Гендерна рівність – рівний доступ, можливості, обов'язки та участь чоловіків і жінок у всіх сферах громадського й приватного життя, а також рівний доступ та розподіл ресурсів між жінками і чоловіками.

Гендерна свобода – право людини на вільний вибір власної гендерної самоідентифікації в незалежності від біологічної статі при народженні.

Географічний детермінізм – теорія, що обґрунтовує залежність розвитку суспільства від природно-географічних умов.

Громади – організації української інтелігенції у ІІ пол. XIX–на поч. XX ст. в Україні, які провадили національно-культурну та громадсько-політичну діяльність.

Громадянство – формально зафіксований постійний правовий зв'язок особи з державою, який набуває вияву у їх взаємних правах і обов'язках.

Громадянське суспільство – система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян, їх об'єднань, що добровільно сформувалися і перебувають у відносинах конкуренції та солідарності, поза безпосереднім утручанням держави, призначеної створювати умови для їх вільного розвитку.

Громадянські права і свободи – підґрунтя конституційно-правового статусу громадянина певної держави, яка визначає можливість його участі в політичному, соціальному житті суспільства.

Гуманізм – визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей.

Д

Даосизм (від кит. *Дао* – шлях) – один із основних напрямів китайської філософії, традиційна релігія Китаю.

Демократична держава – така держава, в якій відбуваються чесні й вільні вибори, внаслідок яких формується і функціонує відповідальний

перед населенням уряд, що має на меті гарантування і захист прав і свобод людини і громадянина.

Декабристи – учасники дворянського революційного руху, що повстали в грудні 1825 р. у Петербурзі та в Україні (повстання Чернігівського полку 29 грудня – 3 січня 1826 р.).

Джерела права – система правотворчих чинників (економічних, соціально-політичних, соціально-психологічних, духовних).

Дигести (від лат. розміщувати в порядок) – звід систематизованих і тематично об'єднаних уривків з творів римських юристів, що мали силу закону.

Диктатура – нічим не обмежена влада особи, класу чи соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на насильство.

Догматизм – спосіб мислення суб'єкта, котрий послідовно дотримується в пізнанні, переконаннях та способі життя застарілих поглядів, попри змінення ситуації, нові умови буття чи критику своєї позиції.

Доктрина – система поглядів, теорія; провідний теоретичний або політичний принцип у діяльності держави.

Е

Евномія (грец. *ευνομία* – добрий закон, добре право, добра конституція) – у давньогрецькій міфології разом з сестрами Діке і Ейреною охороняють ворота Олімпу.

Егалітаризм (від франц. *egalite*) – суспільно-політична теорія, що обстоює загальну зрівняльність як принцип організації суспільного життя.

Еклектика – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних положень, безпринципно запозичуваних із протилежних концепцій.

Експансія – активне втручання в яку-небудь сферу, поширення сфери економічного, політичного, духовно-культурного панування. **Екстремізм** – ідеологія, що дозволяє та пропагує крайні, часто-густо насильницькі заходи відстоювання власних поглядів, непримиренність та агресію в ставленні до іншодумців. Екстремізм є крайньою формою нетерпимості.

Есхатологія (давн. – грец. *ἔσχᾰτον* – кінець) – розділ теології і філософії, що складає систему поглядів і вірувань про кінець світу, а також про долю людства і Всесвіту після нього.

Етатизація – одержавлення тієї чи іншої сфери суспільного буття.

Етатизм (від франц. *etat* – держава) – виправдання активного втручання держави у всі сфери суспільного життя, виходячи з ідентифікації держави як всезагальної цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку.

Етноцентризм – світоглядна позиція, головною ознакою якої є сприйняття дійсності через призму етнічних процесів.

Є

Єресь – віровчення, відмінні від догматичної системи релігійних уявлень, визнаних церквою.

З

Закон – нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий в особливому порядку парламентом або безпосередньо народом, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Законність – система вимог суворого і неухильного додержання законів і відповідних їм підзаконних актів усіма суб'єктами суспільних відносин.

Засади права, основи права, підвалини права – визначальні, вихідні умови права, детермінанти його змісту, на які спирається право та які становлять його фундамент.

Звичай народу – стереотипний спосіб поведінки, відтворюваний у певному суспільстві або соціальній групі, що є звичним для їх членів.

І

Ідеал – уявлення про найвищу досконалість, якого як взірцем, нормою і метою визначений спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи.

Ідеологія (грецьк. *idea* – ідея, поняття, *logos* – учення) – система ідей і поглядів, які виражають корінні інтереси, ідеали певного класу чи іншої соціальної групи.

Іджма (ал-Іджма) – згода, одностайна думка авторитетних осіб з обговорюваного питання, один із витоків мусульманського права.

Іманентний (від лат. *immanens*) – притаманний, той, що містить у самому собі, властивий своїй природі.

Імперія – держава, що об'єднує кілька підпорядкованих центральній владі держав та народів, примусово інтегрованих у єдину систему.

Індивідуалізм – моральний принцип, що ґрунтується на визначенні пріоритетності автономії та прав особи.

Індустріальне суспільство – суспільство, створюване в результаті розвитку великого промислового виробництва, що відповідно формує моделі ринку, споживання, соціальної організації, науки та культури.

Інститут (від лат. *institutum* – пристосування, встановлення) – 1) установа; 2) сукупність норм права, якими регульовано визначену групу суспільних відносин одного порядку, що зазвичай утворюють частку відповідної галузі права.

Інститут правовий – сукупність юридичних норм, якими регульований визначений вид соціально-правових відносин (інститут спадкування, шлюбу, інститут прав людини тощо).

Інститут соціальний – історична форма організації та регулювання суспільства, за допомогою яких упорядковуються відносини між людьми, їх діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стійкість суспільного життя.

Ісономія (давн. – грец. *ἰσονομία*) – принцип равенства всіх перед законом.

Історизм – принцип підходу до вивчення дійсності, що є змінним у часі. Передбачає розгляд усіх явищ як системи, що має особливу внутрішню структуру, вивчення процесів розвитку, переходу від одного стану до іншого.

Іудейське право – релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині єврейської громади, яка сповідує іудаїзм.

К

Канонічне право – сукупність релігійно-правових норм, створених церквою (в XI–XIII ст.) для регулювання відносин усередині церковної організації, а також між церквою та світськими особами.

Категоричний імператив – припис, що виражає універсальний, апріорний закон моралі, сформульований І. Кантом.

Кіяс (ал-Кіяс) – аналогічне судження, провідний принцип раціоналістичного дослідження правових питань в ісламі.

Кодифікація – спосіб систематизації нормативно-правових актів, що здійснюється шляхом переробки та зведення правових норм, що містяться в різних актах, у логічно узгоджений нормативно-правовий акт, що системно та вичерпно регулює певну сферу суспільних відносин, як правило на галузевому (або на підгалузевому, інституційному) рівні.

Комунізм – соціально-політичне вчення: а) про особливу суспільно-політичну формацію – комуністичне суспільство, яке обов'язково має прийти на зміну капіталізмові як закономірний наслідок історичного процесу; б) про основні риси комуністичного суспільства, умови та способи його формування.

Конвергенція – теорія, що обґрунтовує зближення та злиття двох соціальних систем – капіталізму і соціалізму.

Консерватизм (лат. *conservare* – охороняти, зберігати) – система ідей, які виправдовують та захищають попередні або усталені на певний час соціальну структуру і традиційні цінності.

Конституційні принципи – якісні характеристики конституційного регулювання суспільних відносин, якими визначений зміст конституційного комплексу.

Конституціоналізм (лат. *constitutio* – устрій, будова) – політико-правова ідеологія, історично пов'язана з феноменом конституції та спрямована на втілення відповідних нормотворчості та нормозастосування засобами юридичної науки й практики.

Ксенофобія – нав'язливе відчуття страху, ненависті чи нетерпимості до будь-кого або чогось чужого, незнайомого.

Культурна норма – стандарт культурної діяльності, яким регульовано поведінку людини, що є свідченням приналежності до конкретних суспільних і культурних груп та виражає її уявлення про належне.

Л

Легізм – давньокитайська філософська школа «фа-цзя» («школа закону»), яка виникла в IV ст. до н. е.

Лібералізм (лат. *liberalis* – вільний) – ідеологічний і суспільно-політичний рух, який об'єднує прихильників парламентського ладу, демократичних свобод, свободи підприємництва. На перший план висувається

індивід як суб'єкт і вища інстанція всякої діяльності, держава повинна бути підпорядкованою інтересам індивіда.

М

Месіанство (від давньоєвр. «*машіах*» – помазаник) – вчення про надзвичайну роль окремих лідерів, організацій, спільнот у певні переломні моменти історії держави, покликані кардинально змінити, навіть врятувати державу, націюперед загальною кризою.

Міжнародний договір – це угода між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з питань, що становлять для них спільний інтерес, яка регулює їх відносини шляхом утворення взаємних прав і обов'язків.

Міжнародні стандарти прав людини – закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільш оціночних, термінопонять фіксують мінімальний необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини,

Міфологія – виниклий на ранніх етапах існування суспільства спосіб усвідомлення світу, який спирається на емпіричний досвід, що вміщує в себе уявлення, віру в надприродне.

Модернізація – соціально-економічний процес переходу до буржуазного способу мислення – довіри до самодостатності розуму, що спирається на чотири чинники: природознавство, техніку, індустрію та демократію.

«**Москва – третій Рим**» – політична теорія, яка обґрунтовувала історичне значення Московської держави як всесвітнього політико-церковного центру.

Н

Народне представництво – форма участі обраних демократичним шляхом представників від основних класів, верств, груп населення в органах влади та управління для репрезентації та захисту їх прав та інтересів.

Народний суверенітет – повновладдя народу, здійснення ним своєї невід'ємної та неподільної влади самостійно й незалежно від будь-яких інших соціальних сил.

Народництво – ідеологія і рух різночинної інтелігенції у 1861–1895 рр. Було виразником інтересів селян, виступало проти кріпосництва і капіталістичного розвитку Росії за повалення самодержавства шляхом селянської революції.

Націократія – політичне самовизначення нації в окремій державі.

Націоналізм – а) у широкому сенсі – термін для позначення почуттів, ідей, ідеологій, що наголошують на цінності нації, національної культури, національних інтересів тощо; б) назва особливої політичної ідеології.

Націонал-комунізм український – узагальнююча назва політичної течії та напрямків в Україні й поза її межами, що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства і повного національного визволення України та створення суверенної української держави.

Нація – соціально-економічна і духовна спільнота людей з певною психологією і свідомістю, виникнення якої відбулося історично, ій властива стійка сукупність сутнісних характеристик.

Неокантіанство – напрям у філософії, що виник у 60-х рр. XIX ст.; ключові філософські проблеми пропонував вирішувати на основі повернення до філософії Канта.

Неоліберaлізм – одна з форм існування сучасного лібералізму, яка обирає за мету пошук шляхів і умов, що могли б забезпечити стійкий і динамічний розвиток суспільства.

Неомарксизм – умовна назва цілої групи філософських та соціально-політичних течій, що орієнтуються на окремі положення й використовують категорійний апарат марксистської філософії. Для них є характерним критичне ставлення як до капіталістичної системи, так і до радянського варіанта соціалізму, радянсько-ленінської теорії.

Неотомізм – сучасна модифікація томізму, який убачає головне завдання науки у розкритті католицького віровчення й виправданні його з позиції розуму.

О

Обґрунтування прав людини – процес виявлення їх підстав, тобто того, яким чином права людини вкорінені у бутті, полягає у відповіді на питання «чому людина має права?», «чи існують права людини

незалежно від їх юридичного закріплення і політичної важливості?», «чому людина повинна мати права?».

Органічна концепція верховенства права – підхід до розуміння верховенства права за якого державна влада обмежена для захисту людської свободи та самостійності щодо захисту прав людини.

Освічений абсолютизм – абсолютизм у деяких європейських країнах другої пол. XVIII ст., який намагався перетворити найбільш застарілі феодальні інститути, використовуючи при цьому популярні ідеї Просвітництва.

Охлократія (букв. «панування юрби») – поняття, яке використав Аристотель для позначення одного з мінливих проявів демократії, коли влада опиняється в руках демагогів – висуванців з юрби, які потурають її примхам, емоціям і мінливим пристрастям.

П

Партикулярне право – відсутність єдиної загальнодержавної правової системи.

Патерналізм (від лат. *paternus* – батьківський) – політико-правова ідеологія і особлива форма здійснення влади, за якої її суб'єкт ототожнюється з батьком великої патріархальної сім'ї, котрий «по-батьківськи» піклується про своїх підлеглих, а ті, своєю чергою, зобов'язані відповідати «синівською» відданістю та слухняністю.

Пенологія (від лат. poena – покарання) – філософсько-кримінологічна дисципліна про покарання, їхні завдання, засоби і форми.

Плюралізм політичний – а) ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного і соціального розвитку, що випливає з існування кількох незалежних засад політичного знання і розуміння буття; б) система влади, заснована на взаємодії і протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій.

Позитивізм – філософська течія, яка стала домінантою європейської культури у другій пол. XIX ст. Для юридичного позитивізму єдиним предметом пізнання є феномен позитивного права, для якого не існує вічних сутностей права. Представниками позитивізму є О. Конт, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм та інші.

Право Мойсеєве – система релігійних, моральних та правових норм і цінностей, що містяться в «П'ятикнижжі» Старого Зоповіту і пов'язані з постаттю пророка Мойсея.

Прагматизм – філософський напрям кінця XIX–XX ст., який розглядав будь-яке теоретичне знання виключно з позиції його практичних наслідків.

Просвітництво – ідейна течія епохи переходу від феодалізму до капіталізму, яка пропагувала шлях до суспільної досконалості.

Політичний екстремізм – крайні погляди стосовно політичної системи, організації форми управління державою, пропаганда насильницьких або агресивних (заснованих на страху та підпорядкуванні силі) способів установлення певної форми влади, аж до політичного терору; непримиренність, безкомпромісність до інших політичних партій і позиції опонентів.

Права дитини – історично обумовлені культурно-духовним, соціальним, економічним, політичним рівнем розвитку суспільства, юридично забезпечені можливості дитини задовольняти свої потреби та інтереси, що можуть здійснюватися дитиною як самостійно, так і за допомогою інших осіб, реалізація яких є необхідною умовою її належного виховання, соціалізації та розвитку.

Права жінки – сукупність прав, які зумовлені особливостями біологічного та соціального становища жінки, що визнаються універсальними, невід'ємними та мають гарантуватись державою в обсязі міжнародних стандартів.

Права меншин – система права осіб, які належать до певних соціальних груп меншої чисельності у порівнянні з рештою населення держави, що характеризують особливості їх правового становища.

Правова ідеологія – сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, що у систематизованій формі відбивають і оцінюють правову реальність.

Правова культура – якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини.

Правова поведінка – будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних).

Правова система – сформована під впливом закономірностей розвитку певного суспільства сукупність всіх його правових явищ, які перебувають у постійних зв'язках між собою та іншими соціальними явищами.

Правовий звичай – визнане державою правило поведінки, що склалося внаслідок його фактичного одноманітного застосування протягом тривалого часу.

Правовий плюралізм – багатоманітність форм пізнання та існування права, в антропологічному аспекті, зокрема, інтерпретується як правова ситуація, за якої правове буття людини визначається одночасно як нормами офіційного (державного) писаного права, так і нормами «традиційного» або звичаєвого права, іншими подібними нормативними регуляторами.

Правовий порядок – фактичний стан правовідносин у певному суспільстві, який полягає в досягнутому рівні впорядкованості суспільного життя різноманітними юридичними засобами, що ґрунтуються на правовому законі.

Приватне право – сукупність галузей права, предметом регулювання яких є відносини у сфері приватних, індивідуальних інтересів юридично рівних суб'єктів за допомогою диспозитивного методу регулювання.

Принципи права – об'єктивно властиві праву відправні, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів.

Пропорційність – загальний, універсальний принцип права, що спрямований на забезпечення балансу приватних і публічних процесів під час правового регулювання. Також застосовується у подібних ситуаціях, які вимагають наявності певного балансу (принцип пропорційності санкції вчиненому правопорушенню).

Публічне право – сукупність галузей права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (державних) інтересів з допомогою імперативного методу регулювання.

Р

Расизм – політичні та наукові теорії і практичні дії, що ґрунтуються на расовому поділі людей на біологічно різні групи на основі фізіологічних і розумових відмінностей.

Ревізіонізм – суспільно-політична течія, яка піддавала критичному перегляду вчення марксизму, здійснювала його ревізію.

Революція – докорінні, глибокі якісні зміни в розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань.

Реституція – відновлення у попередньому правовому становищі.

Реформація – суспільний рух у багатьох країнах Європи, спрямований проти феодальних пережитків і на перетворення католицької церкви.

Рецепція римського права – пристосування норм римського права до регулювання суспільних відносин подальших часів.

Рівність – основоположний принцип права, який поєднує в собі вимоги формальної (перед законом, судом, рівність прав і свобод людини і громадянина) та фактичної (реальної) рівності (диференціація правового регулювання, позитивна дискримінація). Принцип вимагає поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних випадках – відмінним чином.

С

Самодержавство – монархічна форма правління, за якої носію верховної влади – монархові належать верховні права у законодавстві, у верховному управлінні й вищому суді.

Секуляризація – перетворення державою церковної власності (за звичай земельної) на світську. Широко проводилася в Європі в епоху Реформації.

Система соціальна – сукупність соціальних інститутів суспільства (сім'я, виробництво, релігія, освіта, держава), соціальних організацій, соціальних ролей, а також їх соціальної взаємодії.

Солідарність – а) одностайність, спільність інтересів, активне співчуття певним діям або судженням; б) соціальна згуртованість, єдність дій, спільна діяльність, у ході якої відбувається досягнення певних цілей, вирішення суспільних проблем, реалізація загальних інтересів.

Солярії – мешканці «міста Сонця» в утопічній державі Т. Кампанелли.

Соціалізм – а) впливова ідейно-політична течія сучасності, репрезентована низкою версій – від респектабельної соціал-демократії до жорстко тоталітарних різновидів ідеології; б) форма соціального устрою в державі,

коли принципи соціалізму (суспільна власність, відсутність експлуатації, загальність праці, соціальні гарантії тощо) декларовані як основоположні принципи існування і функціонування соціуму.

Соціальна справедливість – одна з цінностей суспільно-політичного життя, що випливає з принципу врівноваженості соціальних прав і обов'язків людей, інтересів суспільства і особи.

Справедливість – основна правова цінність, що полягає в суворій пошані прав взагалі. Розрізняють справедливість зрівнювальну, розподільчу і відплачувальну. Цінність справедливості полягає в тому, щоб установлювати між людьми істинну і анонімну рівність, не залежну ні від суспільної ситуації, ані від особи індивіда.

Софістика – 1) форма ведення дискусії в такий спосіб, щоб будь-яким чином переконати опонента; 2) філософська течія в Стародавній Греції; 3) спосіб доказу, який спирається на навмисне порушення правил формальної логіки, використовує хибні доводи.

Сродна праця – одне з ключових понять філософії Г. Сковороди, що означає вид діяльності, яка особливо припадає людині по душі, відповідає її природним схильностям, приносить радість та задоволення вже як така, а не лише своїм результатом.

Станово-представницька форма правління – одна з монархічних форм правління, за якої владу глави держави певною мірою було обмежено діяльністю станово-представницьких установ (парламенту, сейму тощо).

Стоїцизм – філософська течія доби еллінізму. Спирається на натурфілософську традицію й характеризується світоглядним фаталізмом.

Суб'єктивний ідеалізм – філософська течія, прибічники якої весь матеріальний світ розглядають як сферу прояву свободи людського духу. Для них не існує об'єктивної реальності поза людською свідомістю.

Суверен – єдиновладний правитель держави доби Середньовіччя й абсолютизму.

Суверенітет держави – політико-юридична здатність державної влади, яка означає її верховенство всередині країни і незалежність у зовнішньополітичній сфері.

Сунна – приклад життя Мухаммеда як зразок і керівництво для всіх мусульманських спільнот, джерело матеріалу для вирішення всіх проблем життя людини і суспільства.

Т

Теорія – форма вірогідних наукових знань, що дає цілісне і систематичне уявлення про закономірності та сутнісні характеристики об'єктів.

Тимократія – особлива форма олігархії у Стародавній Греції; правління, за яким державна влада належала привілейованій більшості з високим майновим цензом.

Томізм – релігійно-філософський напрямок, що виник і розвивався на засадах тлумачення вчення Томи Аквінського.

Традиція – поняття, що визначає різноманітні форми впливу минулого на сучасне й майбутнє. Вирізняють, зокрема, соціокультурні форми традиції – звичай, стереотип, ритуал, обряд, які притаманні суспільним відносинам від часів виникнення суспільства.

У

Уніфікація – зведення чогось до єдиної форми, системи.

Утилітаризм (від лат. *utilitas* – користь) – етичне вчення, принцип оцінювання всіх явищ із урахуванням їх корисності, можливості слугувати засобом для досягнення певної мети.

Утопія – модель вигаданого суспільства як втілення суспільного ідеалу, світоглядна форма освоєння майбутнього.

Ф

Фашизм (від лат. *fascio*, італ. *Fascismo* – пучок, в'язка, об'єднання) – ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вищої та одвічної реальності й догматичного принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Фікх (ал-Фікх) – ісламська доктрина про правила поведінки мусульман (юриспруденція), ісламський комплекс соціальних норм (мусульманське право в широкому сенсі).

Ш

Шаріат (аш-Шари'а) – комплекс закріплених Кораном розпоряджень Сунни, які визначають переконання й релігійні цінності, а також виступають джерелами визначених норм, якими регульовано поведінку мусульманина.

Навчальне видання

ЗОЗУЛЯ Євген Вікторович,
ТУРЕНКО Олег Станіславович,
ІВАНОВ Іван Володимирович

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Підручник

Верстка *А. Демська*
Технічний редактор *О. Гринюк*

ГЕЛЬВЕТИКА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 19.11.2025 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Arno Pro. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 20,23. Наклад 300.
Замовлення № 1125-249.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.